

VZNIK A ZÁNİK ČESKOSLOVENSKA:
HISTORICKÉ UDALOSTI A ICH AKTÉRI. Úvod
The Formation and Termination of Czechoslovakia:
Historic Events and Their Actors. Introduction

GABRIELA KILIÁNOVÁ, JANA NOSKOVÁ

DOI: 10.26363/SN.2018.3.01

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

Časopis *Slovenský národopis* sa svojím tretím číslom tohto roka rozhodol pripojiť k akciám, ktoré pripomínajú vytvorenie následníckeho štátu – Československej republiky (ČSR) – po rozpade Rakúsko-uhorskej monarchie a jeho ďalšie osudy v 20. storočí. Ide o historicky významné a z pohľadu vedeckého výskumu atraktívne príbehy vznikov, rozpadov i vedomých zrušení štátnych útvarov v strednej Európe v krátkom čase niekoľkých desaťročí. Udalosti, ktoré sa odohrali vplyvom vonkajších, ale aj vnútorných politických, ekonomických, ideologických a iných procesov, môžu byť predmetom bádania rôznych humanitných i sociálnych disciplín a rovnako z rôznych metodologických i teoretických perspektív.

Pripomeňme si ich časový sled: vznik ČSR v roku 1918, rozpad ČSR v roku 1939, následne vytvorenie Protektorátu Čechy a Morava a Slovenského štátu, fungovanie týchto oddelených útvarov počas druhej svetovej vojny v rokoch 1939–1945, obnovenie ČSR po skončení vojny v máji 1945 a nakoniec prijatie zákona o rozdelení Československej federatívnej republiky v decembri 1992 a vznik Českej a Slovenskej republiky 1. januára 1993, čiže pred 25 rokmi. Pripomeňme si aj geograficko-historický kontext: pohybujeme sa v regióne stredovýchodnej Európy, ktorý sa z perspektívy historických procesov *longue durée* (Braudel, 1958) vyznačoval a dodnes vyznačuje špecifikami v rámci európskeho kontinentu, ako na to už dávnejšie upozornil Jenő Szűcs vo svojej excelentnej eseji (Szűcs, 1990). Mal na mysli (okrem iného) časové posuny v modernizačných procesoch a rozvoji modernej spoločnosti oproti západnej Európe. Upozorňoval tiež na skutočnosť, že hoci sa stredovýchodná Európa vyznačuje podobnými štruktúrami sociálnej organizácie ako západná Európa v dlhodobom historickom horizonte (deľba moci medzi štátom a cirkvou od stredoveku, rozvoj miest a slobodných občanov, rozvoj občianskej spoločnosti po revolučných zmenách a pádoch ancien regimes v západnej Európe, rozvoj demokracie a pod.), postup v rozvoji týchto štruktúr bol v stredovýchodnej Európe viackrát prerušený, zabrzdený a pozmenený, veľmi výrazne napríklad v 20. storočí (Szűcs, 1990: 91–94).

Tematické číslo *Slovenského národopisu* k tohtoročným „osmičkovým výročiam“ je rovnako snahou prispieť k oslavám v Česku i na Slovensku, čo si redakcia i redaktorky čísla veľmi dobre uvedomujú. Veď kto, ak nie etnológovia, sociálni a kultúrni antropológovia, by mali chápať význam slávania sviatkov a ich symbolických významov? V našom prípade zaiste nie je náhodou, že číslo pripravili hosťujúce redaktorky Jana Nosková a Jana Pospíšilová z Etnologického ústavu Akadémie vied České republiky.

liky, v. v. i., pracovisko Brno v spolupráci s hlavnou redaktorkou časopisu Gabrielou Kiliánovou z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. v Bratislave. Československý tím redaktoriek je zámer, pretože číslo okrem výsledkov výskumov k ohláseným odborným témam chce vyjadriť česko-slovenskú spolupatričnosť, uvedomovanie si spoločnej minulosti, historickej, kultúrnej i mentálnej blízkosti aj v súčasnosti. V rámci našich vedeckých odborov chce tiež prispieť ďalšou tehličkou do dlhodobej, aktívnej a plodnej spolupráce oboch partnerských ústavov.

Odborne témy navrhnuté pre číslo vyšli z predpokladu, že významné historické udalosti a ich dôsledky na každodennú kultúru obyvateľov Slovenska a Česka, život v nových štátoch, budovanie alebo rozpady štátnych útvarov a spoločenské procesy s tým spojené vytvárajú neustálu výskumnú výzvu a široké pole bádania pre etnológov, sociálnych antropológov, historikov a ďalších vedcov z príbuzných disciplín.

V prvom rade výzva upriamila pozornosť na otázku štátu ako inštitúcie i aktéra historických dejov. Štát v najširšom zmysle slova môžeme chápať ako politickú organizáciu rôzneho druhu reprezentovanú vládou. Tento politický útvar spája ľudí a územia, vytvára spoločnosť. Štát vytýčením svojho územia a určením svojho obyvateľstva sa zároveň ohraničuje a oddeľuje od iných štátov (Borneman, 2001: 14965–14966). V súvislosti s vyhlásenou témou sa pozornosť sústreďuje najmä na moderný štát, ktorý sa v 20. storočí prejavil silnejšou snahou rozširovať sféru svojho vplyvu a úsilím riešiť ekonomické, sociálne a iné problémy modernej spoločnosti najmä zásahmi a reguláciami zo strany štátnych orgánov (Poggi, 2001: 14963–14964). Hovoríme o narastajúcej etatizácii v 20. storočí, ktorá sa rozvinula markantne v autoritárskych a totalitárnych režimoch. Výzva v tomto smere ponúkala prispievateľom aj možnosť zaoberať sa fašistickými či komunistickými diktatúrami na Slovensku, v Česku a širšie v Európe, sústrediť sa na ich spôsoby vládnutia a vytvárania konkrétnych prostredí pre rôznorodé ľudské spolužitia (Arendtová, 1996; Buben, Pullmann, Spurný, Růžička, 2014). Hoci práve táto odborná otázka nie je teoreticky ani empiricky explicitne analyzovaná v príspevkoch tohto čísla, pripomíname ju ako dôležitý historický a tiež odborný rámec sledovanej problematiky.

Vo výzve sa zdôrazňovala úloha aktérov historických procesov, výskum ich stratégií a motívácií. Využívajúc výklad Jansena pod procesmi rozumieme sled udalostí v určitom časovom období (čiže „rozťahnuté“ v čase), ktoré vedú k zmenám v spoločnosti a kultúre (Jansen, 2015: 22–24). Vytváranie štátov, budovanie alebo výkon (štátnej) moci, rôzne druhy politických vzťahov študované na mikrosociálnej úrovni prostredníctvom jedincov alebo vybraných sociálnych skupín či na mezosociálnej úrovni politického systému štátu, je produktívnym výskumným poľom. Etnológovia a sociálni antropológovia ho môžu dobre obsiahnuť svojimi etnografickými metódami (dlhodobý terénny výskum, zúčastnené pozorovanie), v moderných spoločnostiach, pravdaže, doplnenými i inými metódami (Brubaker, Feischmidt, Fox, Grancea, 2006: 167–374). Avšak zameranie na mikro- prípadne mezosociálnu úroveň politických procesov a na ich aktérov sa v posledných desaťročiach dostalo do centra pozornosti aj ďalších bádateľov z celého spektra humanitných a sociálnych vied. Táto výskumná perspektíva priniesla okrem iného zaujímavé pohľady na centrálnych i okrajových aktérov – či už jedincov, majoritné alebo minoritné skupiny, dominantné a nedominantné skupiny zvlášť pri štúdiu politických zmien a kríz. Začala „dávať hlas“ podriadeným alebo znevýhodneným skupinám, čo sa prejavilo najmä v postkoloniálnych alebo feministických štúdiách (Spivak, 1988). Bádateľov v týchto nezriedka interdisciplinárnych projektoch zaujímal správanie aktérov, ich konanie, akcie,

ktoré organizovali, podieľali sa na nich alebo naopak nepodieľali, ignorovali, ba až sabotovali a z tohto uhla pohľadu sa snažili osvetliť študované historické udalosti. Bádania v ostatných rokoch nezriedka čerpali i z podnetov *actor-network theory* Bruna Latoura pri tomto druhu výskumov (Latour, 2005).

Neodmysliteľnou zložkou fungovania moderného štátu je šírenie jeho aktuálnej štátnej ideológie, ktorou sa usiluje zdôvodniť svoju existenciu, svoje politické kroky a získať lojalitu svojich občanov. V 20. storočí i v súčasnosti je to naďalej práve štát, ktorý spravidla vlastní najúčinnnejšie inštitucionálne prostriedky na jej šírenie a má v rukách moc. Moc umožňuje vláde, jednotlivým štátnym inštitúciám distribúciu ideológie – svetonázoru, určitého náhľadu na sociálnu realitu – prostredníctvom verejných reprezentácií na rôznych sociálnych úrovniach. A je tu ešte jedna veľmi významná, nie vždy spomínaná úloha reprezentácií o sociálnej realite, na ktorú trefne upozornil Pierre Bourdieu. Ukázal úzku súvislosť medzi politickou aktivitou a konkrétnymi predstavami. Práve reprezentácie o sociálnej realite šírené vládou, či inou dominantnou mocou, môžu vyvolať potrebu po politickej činnosti, ktorej cieľom bude zmeniť sociálnu realitu (tak ako je spodobená v predstavách). Kognitívne predstavy tak môžu obsahovať účinný mobilizačný potenciál a podnet k politickým akciám (Bourdieu, 1994: 127–136, 220–228). Je to zároveň metodologický prístup, ktorý zo zaujímavej perspektivy umožňuje analyzovať štátne ideológie ako druh verejnej reprezentácie.

Plodným poľom výskumu aktuálnych ideologických názorov predstavujú zvlášť (štátne) rituály, čiže štátne sviatky, verejné oslavy významných udalostí a osobností a tiež výstavba pamätníkov a pamätných miest ako súčasť spomienkovej kultúry. Z hľadiska vedeckého výskumu ide najčastejšie o zameranie na historickú kolektívnu pamäť a prenos spomienok na jednej strane a na rituál na strane druhej. Pojem kolektívna pamäť, ktorý do vedeckej spisby uviedol Maurice Halbwachs (1925) temer pred sto rokmi, upozorňoval práve na sociálnu (skupinovú, kolektívnu) podmienenosť spomínania a zameriaval sa na význam spomienok pre určitú skupinu. Okolo pojmu pamäť, spomínanie a zabúdanie sa postupne za posledné tri desaťročia vytvorilo veľmi široké výskumné pole, do ktorého prispeli svojimi výsledkami temer všetky humanitné i sociálne disciplíny (Connerton, 1989; Nora, 1990, Assmann J., 2005; Assmann, A., 2006; Csáky, 2010 a iní). Súhlasíme s Janom Assmannom, že vznikla vlastne nová paradigma kultúrnych vied, nový pohľad na najrozmanitejšie kultúrne a sociálne javy a oblasti (Assmann, 2005). I v Česku a na Slovensku sa pojem pamäti široko ujal a priniesol zaujímavé empirické výsledky i niekoľko metodologické rozpracovania.¹

Obsahy kolektívnej pamäte tvoria spomienky, čiže informácie o minulosti. Tieto informácie by mali mať skupinový charakter a mali by sa vyznačovať zdieľaným obsahom. Inými slovami, spravidla ide o informácie o minulosti, ktoré aktéri vnímajú a presadzujú ako spoločné pre sociálnu skupinu. Vytvárajú sa reprezentácie o minulosti, ktoré majú potenciál meniť sa a prispôbovať aktuálnym potrebám. A tu vstupuje do hry opäť moderný štát, jeho inštitúcie, ktoré vlastnia všetky nástroje na šírenie reprezentácií o minulosti ako školstvo, vzdelávanie, printové, elektronické a iné médiá a tak podobne. Prenos a šírenie reprezentácií o minulosti sa, pochopiteľne, neobmedzuje iba na štátne inštitúcie. Spomienkové spoločenstvá sa vytvárajú na rôznych

1 Bez nároku na úplnosť uvádzame niekoľko príkladov: Bačová (1996), Csáky, Mannová (1999), Maur (2005), Kiliánová, Kowalská, Krekovičová (2009), Ferencová, Nosková (2009), Findor, Kiliánová, Macho (2009); Hlavačka, Marès, Pokorná (2011), Macho a kol. (2012), Šustrová, Hédlová (2015) a iné.

mikro-, mezo- i makrosociálnych úrovniach. Pre vedecké bádanie sú ďalej vhodné ako horizontálne tak i vertikálne výskumy v čase, čiže napríklad medzigeneričná alebo medziskupinová transmisia reprezentácií o minulosti. Toto výskumné pole je naozaj široké, ba priam až bezbrehé. V rámci našej výzvy zahŕňa obrazy o minulosti, predstavy o udalostiach alebo osobnostiach spojených s Československom v jeho rôznych historických fázach, s Českom a Slovenskom, prenášané pomocou najrôznejších médií: priamou komunikáciou tvárou v tvár, ústnymi, písanými prameňmi, internetom a inými technickými spôsobmi. Do tejto oblasti patrí i výskum pomníkov ako materializovaných reprezentácií minulosti.

Dostávame sa k štátnym sviatkom, ku kalendáriu výročných slávností, ktoré sa na základe zákonov a iných zákonných úprav stávajú oficiálne uznanými významnými dňami. Tu v prvom rade štátna moc presadzuje svoje normy, ako, čo a prečo oslavovať a pripomínať prostredníctvom uzákoneného kalendária. Rovnako štátne orgány vytvárajú vzory a organizujú viaceré akcie spojené so slávením štátnych sviatkov a pamätných dní. Na druhej strane avšak aj iní aktéri – cirkev, rôzne politické strany, občianske združenia, samosprávy na celoštátnej, regionálnej alebo lokálnej úrovni vytvárajú a dotvárajú podobu sviatkov, pričom môžu – alebo i nemusia sledovať – normatívne rámce a podobu sviatku, ktorú presadzuje štátna moc, čiže konkrétna vláda, v istom čase. Výskum zhôd a rozdielov v slávení sviatkov, premeny ich výkladov (diskurzov), meniace sa podoby obradov v časovej horizontálnej (naprieč sociálnymi skupinami, vrstvami) i vertikálnej perspektíve (v rôznych časových obdobiach) vytvárajú neustále nové témy a nové výskumné otázky. Sociálny kontext sviatkov zároveň bádateľom veľa napovedá o spoločnosti, v ktorej skúmajú svätenie sviatkov. Upozornili na to znova nedávne výsledky etnologických výskumov o sviatkoch v 21. storočí na Slovensku (Popelková a kolektív, 2014).

Všetky materializované, ale i nematerializované podoby spomienkovej kultúry sú vo väčšine prípadov spojené s istými verejnými aktivitami. Ide často o pravidelné pripomínanie nejakej historickej (či za historickú považovanej) udalosti alebo postavy. Dostávame sa k opakujúcim sa úkonom, ktoré bádajúci analyzujú ako rituály. Môžeme sa tu odraziť od pomerne voľnej definície rituálu, navrhutej Royom A. Rappaportom: je to činnosť, skladajúca sa z viac alebo menej invariantných častí, ktoré tvoria formálne činnosti a prejavy. Pritom vykonávatelia rituálov (performanti) nemusia byť schopní svoje konanie úplne a celkovo vysvetliť a ani nemusia vedieť úplne dekódovať obrad (Rappaport, 2008: 24).² Ak sa chceme zaoberať štátnymi sviatkami, nemôžeme obísť vzťahy rituálu a moci. Bol to už Émile Durkheim, ktorý si všimol ich vzájomné prepojenie. Konštatoval, že nielen náboženské obrady, ale aj obrady, ktorých úlohou je potvrdzovať alebo upevňovať moc, nezriedka nadobúdajú sakrálny charakter (Durkheim, 1966: 243 a. n.). Preto je na mieste klásť si otázku, do akej miery sa nejaký verejný obrad môže stať i politickou činnosťou ('exercise of politics', Rao, 2006: 150–151)? Teoretické i empirické rozpracovanie týchto otázok priniesli početné práce spojené napríklad s nacionálnymi alebo náboženskými obradmi (Hobsbawm, 1992; Gellner, 1999). Zaiste, ako argumentoval Victor Turner (1991), rituál odráža sociálnu štruktúru, normy a hodnoty, akceptabilné pre rozličné sociálne skupiny. Verejne predvádzaný rituál sa zároveň môže stať zdrojom konfliktu, keďže práve vychádza z určitých hodnôt a zájmov, s ktorými sa naopak nejaká časť spoločnosti nemôže/ne-

2 V etnologickej, antropologickej i inej vedeckej literatúre je množstvo definícií pojmu rituál. Dobrý prehľad čitateľ nájde napr. v Kreinath, Snoeck, Stausbeg (2006, 2007). Pozri aj De Coppet, 2000.

chce stotožniť. Rituál má preto potenciál sociálne skupiny spájať a rovnako i štiepiť a rozdeľovať, stať sa naozaj politickou akciou alebo obradom s jasnou politickou správou (Lukas, 2012; Pfaff-Czarnecka, 2012). Rituál preto nemusíme študovať len ako akciu rituálnej komunity, o ktorej predpokladáme, že zdieľa rovnaké predstavy, hodnoty, normy. Máme už práce, ktoré rozoberajú rituály ako činnosti uskutočňované konkurenčnými, súperiacimi skupinami (Bauman, 2000: 98–99). Tieto názory otvárajú cesty k štúdiu rituálu ako zdroja napätia až konfliktu, ktorý môže mať rôzne dôsledky: jednak v samotnej realizácii rituálu, kde konflikt môže vyvolať zmeny až zánik rituálu. Dôsledkami konfliktu môžu byť rovnako aj širšie zmeny v sociálnych vzťahoch, v sociálnom živote sledovaného spoločenstva/spoločnosti, medzi rôznymi sociálnymi skupinami, sociálnymi kategóriami a podobne.

Uvedené teoretické, všeobecné úvahy k vyhlásenej téme aktuálneho čísla Slovenského národopisu vytvárajú širší odborný rámec pre tu publikované príspevky.

Príspevky v monotematickom čísle Slovenského národopisu nemohly zohľadniť všechna témata a časová obdobia, ktorá sa nabízela ve výzve k zasílaní abstraktů. Preto je zaujímavé, že se víceméně vztahují k roku 1918, respektive k rokům, které datu vzniku Československa předcházely, a k období meziválečnému a tematizují především česko-slovenské vztahy (další „druzí“ se nestali hlavními aktéry daných textů, i když v nich jsou přítomni – přinejmenším jako skupiny, které svou existencí vytvářejí/dotvářejí kontext pro pojednávání česko-slovenská témata). Můžeme se ptát, proč tomu tak je. Je rok 1918 (viděn jako) největší předěl v existenci českého a slovenského národa? Je to důsledek velkých národních narativů? Nebo je volba „nejstaršího“ období dána například tím, že je vzdáleno v čase dostatečně daleko, že už se jedná o „čistou minulost“ („reine Vergangenheit“, Koselleck, 1994: 117) odlišnou od „současné minulosti“ („gegenwärtige Vergangenheit“), tedy o minulost, která se oprostila od osobní zkušenosti svědků a jejich emocí a tím se stává vhodným předmětem nestranného vědeckého historického výzkumu, což není (zatím) případ období novějších? Jsou tato novější období nějakým způsobem „zatížena“?

Co lze tvrdit s určitostí, je, že studie publikované v monotematickom čísle Slovenského národopisu korespondují s tématy dlouholetých výzkumů svých autorů. *Karel Altman* navazuje na řadu svých publikovaných studií o hostinských zařízeních a „krčmenné komunikaci“. Tentokrát se přednostně věnuje hostinským zařízením v roce 1918, i když nejdříve podrobně popisuje situaci v těchto zařízeních během 1. světové války. Z materiálů písemné povahy (z memoárové literatury, obecních kronik a vzpomínkových článků publikovaných většinou v meziválečném období) vybírá vzpomínky na historické procesy a události, které se dotkly hostinských zařízení (například mobilizace, nedostatek potravin) během 1. světové války a byly řešeny v „revoluční náladě“ roku 1918 (vyhlášení republiky, postoj německého obyvatelstva atd.). Vzpomínky, které vykreslují dobovou atmosféru v českých zemích, vybírá jak z velkoměstského prostředí, tak z prostředí malých měst.

Zásadní obrat na úrovni symbolické politiky po roce 1918 na Slovensku analyzuje *Peter Macho* na příkladu výstavby pomníku Jozefa Miloslava Hurbana v Novém Městě nad Váhom, který vzniknul k 10. výročí založení Československa v roce 1928. Mikrostudie tematizuje instrumentalizaci této historické osobnosti v meziválečném období ze strany lokální slovenské, respektive československé elity, která se jednoznačně vymezila vůči elitám starším, podle jejího názoru nedostačně „národním“ a používajícím maďarštinu jako dorozumívací jazyk, přičemž v rétorice slovenské elity našly odezvu i antisemitské tendence. Peter Macho dokládá, jak byl v rámci dobového his-

toricko-ideologického diskurzu zformován obraz Hurbana jako prvního (česko)slovenského legionáře, tedy jak byla jeho činnost v revolučním roce 1848 interpretována jako předvoj národního osvobození a ustanovení samostatného státu. Zajímavé je, že část dobové elity, která se podílela na této instrumentalizaci, byla českého původu, Macho tak ukazuje, že Češi působící na Slovensku „nestáli vždy v nejakej zásadnej opozícii voči slovenskému nacionalizmu“.

Daniel Luther pokračuje ve zkoumání česko-slovenských vztahů, přičemž pro tematicky zaměřené číslo Slovenského národopisu vybral především historické události spjaté s počátkem existence Československa a jeho rozpadem v roce 1939. Do těchto historických mezníků vsazuje informace o příchodu Čechů do Bratislavy jako multikulturního města, jehož život určovalo do roku 1918 především maďarské a německé obyvatelstvo. Pozornost věnuje jak vojenským akcím při „obsazování“ Bratislavy, tak působení Čechů v kulturní sféře v meziválečném období a snaze prosadit a potvrzovat československou státní ideu. Poukazuje i na česko-slovenské problémy (mj. na příkladu jazykové otázky), jak je viděli současníci, a dokládá postupný nárůst slovenského nacionalismu v druhé polovině 30. let 20. století. Svoje úvahy končí v období, kdy došlo k „vyriešení českej a židovskej otázky“ – v případě Čechů tedy jejich vystěhování z Bratislavy, což byl začátek etnické homogenizace Bratislavy, která byla dovršena po roce 1945.

Ke stejnému období a tématu (meziválečné Bratislavě a působení Čechů v ní) se vztahuje i materiálový příspěvek *Jany Pospíšilové*. Ta se obrací k rodinnému „archivu“, aby na základě vzpomínek pamětnice vykreslila určitou výšeč každodenního života rodiny příslušníka české inteligence, který jako jeden z mnoha uposlechnul výzev a odstěhoval se po roce 1919 na Slovensko, aby odsud v roce 1939 odešel. Střípky rodinné historie, které autorka mohla získat během dlouhodobého výzkumu ve svém domácím prostředí a které jsou uchovány v rodinné paměti jak díky zachovaným hmotným artefaktům (a vyprávěním o nich), tak díky písemným dokumentům či vzpomínkám nejstarší členky rodiny (očitě svědkyně života v meziválečné Bratislavě), jsou kamínky v mozaice, pohledem do mikrokosmu života rodiny, ať jakkoliv útržkovitým. Ve stati lze nahlédnout, jak historické události zasahují do života jednotlivých aktérů a jak se s nimi tito vyrovnávají.

Poslední část monotematického čísla Slovenského národopisu tvoří esej a přehledová studie Stanislava Broučka a Marcely Mikulové. Oba začínají své uvažování v druhé polovině 19. století a provázejí nás do doby meziválečné, respektive až do současnosti. *Stanislav Brouček* se zamýšlí nad ideou česko-slovenství jako „nadanárodního neinstitucionalizovaného ‚organismu‘, jako soudržnosti s mravní dimenzí eliminující nacionalismus, jak český tak i slovenský“. Sleduje tuto ideu od konce 19. století (mj. na příkladu česko-slovenské spolupráce při přípravě Národopisné výstavy československé v roce 1895) až po rok 1918. Nezdá této koncepci podle něj spočíval v tom, že nebyla založena ani na válečných výbojích nebo pouze za účelem vnější obrany, a zároveň byla ovlivněna řadou vnitřních konfliktů zděděných z minulosti i vzniklých novým státním uspořádáním. Zároveň však Stanislav Brouček ukazuje, že idea česko-slovenství může existovat i dnes – na bázi mezilidských kontaktů nebo mezi českými a slovenskými krajany v zahraničí. *Marcela Mikulová* se ve své přehledové stati zabývá vývojem umělecké tvorby slovenských spisovatelek a spisovatelů, kteří sice publikovali již od konce 19. století, ale zároveň různými způsoby reagovali na změny související s rokem 1918. Na dílech Martina Kukučína, Eleny Maróthy-Šoltésové, Terézie Vansové, Boženy Slančíkové Timravy, Jozefa Škultétyho, Jozefa Gregora Tajovského,

Ladislava Nádašiho-Jégého a Janka Jesenského, kteří jsou všichni počítáni k zástupcům realismu, ukazuje, jak se jejich umělecké směřování po roce 1918 rozrůznilo a jaké hlavní tendence sledovali ve svých dílech po roce 1918 v souvislosti s novým společenským a politickým vývojem.

Monotematické číslo Slovenského národopisu tematizuje především rok 1918 a meziválečné období na Slovensku. Uvidíme, zda v budoucnosti dojde i k tematizaci „mladších“ historických období a také dalších „druhých“, kteří 20. století na Slovensku spoluvytvářeli a spoluurčovali.

LITERATÚRA

- Arendtová, H. (1996). *Původ totalitarismu I-III*. Praha: Oikoymenh.
- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C. H. Beck.
- Assmann, J. (2005). *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in früheren Hochkulturen*. München: C. H. Beck (5. vydanie).
- Bačová, V. (Ed.) (1996). *Historická pamäť a identita*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Baumann, G. (2000). Ritual implicates 'Others': reading Durkheim in a plural societies. In: D. de Coppet (Ed.), *Understanding rituals*. London – New York: Routledge, s. 97–116.
- Borneman, J. (2001). State: Anthropological Aspects. In: N. J. Smelser, P. B. Baltes (Eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam – Paris – New York – Oxford – Shannon – Tokio: Elsevier, diel 22, 14965–14969.
- Bourdieu, P. (1994). *Language and Symbolic Power*. Oxford – Cambridge: Polity Press, Blackwell Publishers.
- Braudel, F. (1958). Histoire et sciences sociales: La longue durée. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 13(4), 725–753. Dostupné na <http://scienzepolitiche.unical.it/biblioteca/archivio/materiale/139/seminario%20gunderfrank/Braudel.%20Longue%20dur%C3%A9e.pdf>, otvorené 7. 8. 2018.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J., Grancea, L. (2006). Part Two: Everyday Ethnicity. In: Brubaker et al.: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, s. 167–374.
- Buben, R., Pullmann, M., Spurný, M., Růžička, J. (2014). Diktatura a autotitářské režimy. In: Storchová, L. a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, s. 281–307.
- Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: University Press.
- Csáky, M. (2010). *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag.
- Csáky, M., Mannová, E. (1999). *Kolektivné identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava: Historický ústav SAV, Academic Electronic Press.
- De Coppet, D. (Ed.) (2000). *Understanding Rituals*. London – New York: Routledge.
- Durkheim, E. (1966). *The elementary forms of religious life*. New York: Free Press.
- Ferencová, M., Nosková, J. (2009). K otázce studia paměti a města. In: M. Ferencová, J. Nosková (Eds.), *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19. – 20. století*. Brno, EÚ AV ČR – Pracoviště Brno – Archiv města Brna – ÚEt SAV Bratislava, s. 11–40.
- Findor, A., Kiliánová, G., Macho, P. (2009). Symbolické aspekty národnej identity. In: G. Kiliánová, E. Kowalská, E. Krekovičová (Eds.), *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava: Veda, s. 285–337.
- Gellner, D. (1999). Religion, Politik und Ritual: Betrachtungen zu Geertz und Bloch. In: C. Caduff, J. Pfaff-Czarnecka (Eds.): *Rituale heute: Theorien, Kontroversen, Entwürfe*. Berlin: Reimer, s. 49–72.
- Halbwachs, M. (1925). *Les cadres sociaux de*

- la mémoire. Paris: Librairie Félix Alcan. Dostupné na http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf, otvorené 2. 8. 2018.
- Hobsbawm, E. J. (1992). Introduction: Inventing Traditions. In: E. J. Hobsbawm, T. Ranger (Eds.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-14.
- Hlavačka, M., Marès, A., Pokorná, M. (2011). *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Jansen, L. (2015). Zur Ontologie sozialer Prozesse. In: R. Schützeichel, S. Jordan (Eds.), *Prozesse. Formen, Dynamiken, Erklärungen*. Wiesbaden: Verlag Springer, s. 17-43. Dostupné na https://www.researchgate.net/publication/300725011_Zur_Ontologie_sozialer_Prozesse, otvorené 10. 8. 2018.
- Kiliánová, G., Kowalská, E., Krekovičová, E. (2009). *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava: Veda.
- Koselleck, R. (1994): Nachwort. In: Ch. Beradt, *Das Dritte Reich des Traums*. Frankfurt am Main, s. 117-132.
- Kreinath, J., Snoeck, J., Stausberg, M. (Eds.) (2006). *Theorizing Rituals. Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Numen Book Serie. Studies in the History of Religion. Diel 114-1. Leiden - Boston: Brill.
- Kreinath, J., Snoeck, J., Stausberg, M. (Eds.) (2007). *Theorizing Rituals. Annotated Bibliography of Ritual Theory 1966-2005*. Numen Book Serie. Studies in the History of Religion. Diel 114-2. Leiden - Boston: Brill.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: an Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lukas, H. (2012). Ritual as a Means of Social Reproduction? Comparisons in Continental South-East Asia: the Lao-KmHmu Relationship. In: G. Kiliánová, C. Jahoda, M. Ferencová (Eds.), *Ritual, Conflict and Consensus. Case Studies from Asia and Europe*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 103-117.
- Macho, P. a kol. (2012). *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava: Historický ústav SAV.
- Maur, E. (2005). *Paměť hor - Šumava, Říp, Blaník, Hostýn*. Praha: Havran.
- Nora, P. (1990). *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Aus dem Französischen von Wolfgang Kaiser. Berlin: Wagenbach.
- Pffaf-Czarnecka, J. (2012). Frictions, Frames and Fragments: Belonging and Ethnic Boundary-Making in Nepal's Contested Ritual Communication. In: G. Kiliánová, C. Jahoda, M. Ferencová (Eds.), *Ritual, Conflict and Consensus. Case Studies from Asia and Europe*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 15-30.
- Poggi, G. (2001). State and Society. In: N. J. Smelser, P. B. Baltes (Eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam - Paris - New York - Oxford - Shannon - Tokio: Elsevier, diel 22, 14961-14964.
- Popelková, K. a kolektív (2014). *Čo je sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Rao, U. (2006). Ritual in society. In: J. Kreinath, J. Snoeck, M. Stausberg (Eds.), *Theorizing Rituals. Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Numen Book Serie. Studies in the History of Religion. Diel 114-1. Leiden - Boston: Brill, s. 143-160.
- Rappaport, R. A. (2008). *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Spivak, G. C. (1988). Introduction. Subaltern Studies: Deconstructing Historiography. In: Guha, R., Spivak, G. C.: *Selected Subaltern Studies*. Oxford - New York etc.: Oxford University Press, s. 3-32.
- Szücs, J. (1990). *Die drei historischen Regionen Europas*. Mit einem Vorwort von Fernand Braudel. Frankfurt: Verlag Neue Kritik.
- Šustrová, R., Hédlová, L. (Eds.) (2015). *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti*. Praha: Academia.
- Turner, V. (1991). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine. Dostupné na https://monoskop.org/images/9/90/Turner_Victor_The_Ritual_Process_Structure_and_Anti-Structure.pdf, otvorené 8. 8. 2018.

O AUTORKÁCH

PhDr. GABRIELA KILIÁNOVÁ, CSc., je samostatná vedecká pracovníčka Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. v Bratislave a hlavná redaktorka časopisu *Slovenský národopis/ Slovak Ethnology*. Venuje sa výskumom kolektívnych identít a pamäte, rituálom smrti, folkloristike, špeciálne ľudovej próze a dejinám etnológie na Slovensku a v strednej Európe. Zameriava sa taktiež na teóriu a metodológiu v etnológii, v sociálnych a humanitných vedách. Najnovšie publikácie: Kiliánová, G., Zajonc, J. (2016), *70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied: kontinuity a diskontinuity bádania a jednej inštitúcie*; Kiliánová, G. (2017): *Nové témy a metodologické prístupy vo vedeckej práci Boženy Filovej: Život a dielo*. In: G. Kiliánová, V. Potančok (Eds.), PhDr. Božena Filová, CSc., členka korešpondentka SAV: osobnosť, dielo a personálna bibliografia. Bratislava, s. 8 – 63. Bližšie informácie o projektoch a výstupoch autorky pozri na <http://www.uet.sav.sk/?q=sk/gabriela-kilianova-phdr-csc>.

Mgr. JANA NOSKOVÁ, Ph.D., je vedecká pracovníčka Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., pracovisko Brno. Vystudovala etnológiu a históriu na Filozofickej fakulte Masarykovy univerzity v Brně, doktorský titul získala tamtéž a v rámci European Doctorate in the Social History of Europe and the Mediterranean na Università Ca'Foscari Venezia. Mezi ťžištie jejho vedeckého zájmu patrí využití metody oral history a biografické metody v etnológii, výzkum každodennosti v období socialismu a problematika urbánnej etnológie. V posledních letech se věnuje především tématům spjatým s historií a kulturou Němců v České republice (Československu) a problematice kolektivní a rodinné paměti (projekt GA ČR GA16-19041S: *Mechanismy a strategie generační transmise rodinné paměti vybraných sociálních skupin*). Více informací a vybrané publikační výstupy lze najít na: http://eu.avcr.cz/pracovnici/FILES/Noskova_Jana.html.

ČESKO-SLOVENSTVÍ TAKÉ Z DRUHÉ STRANY

Czecho-slovakianism from the Other Side

STANISLAV BROUČEK

DOI: 10.26363/SN.2018.3.06

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

PhDr. Stanislav Brouček, CSc., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i, Praha, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1; e-mail: broucek@eu.cas.cz

The essay seeks to define “Czecho-slovakianism” as a supra-national non-institutionalised “organism”, as unity with a moral dimension that eliminates nationalism – both Czech and Slovak one. From the point of view of historic development, the essay notes that Czechoslovakianism has been existing continuously, despite many misunderstandings, as permanent cultural attractiveness born in the 19th century. It analyses the Czecho-Slovak convergence at the time of preparation of the Prague ethnographic exhibition in 1895 and observes the political positions of both nations living in one Austro-Hungarian state union, but seeking “their” own path towards a decent national perspective. The article subsequently deals with the World War I period which offered, under the influence of a series of circumstances, an exceptional chance to create a common state, the Czechoslovak Republic, backed by the state-building element of Czechs and Slovaks. This element was defined as the Czechoslovak nation. The political concept of the Czechoslovak nation, however, did not work. Not only because it was a political construct of the nation built on a top-down basis (as the German nation), but assumingly also because this concept had too few power ambitions. Such ambitions were present, for example, among the Germans in the 19th century, in the period of constitution of the German nation. The situation in the 20th century was, however, very different with respect to the existence of the “Czechoslovak nation”. In 1918–1992, the Czechoslovak concept was not characterised by any war aggression or internal defence, but was significantly influenced by a series of internal conflicts, i.e. conflicts inherited from the monarchy and conflicts arising with the new constitutional arrangement. Disagreements prevailed in ethnic relations: Czech-German, Slovak-Hungarian and Czech-Slovak, including other internal problems. In terms of politics and organisation, the structure of the Czechoslovak state was fragmented and was governed by the interests of global powers. Czecho-slovakianism was repeatedly tested and verified from the point of view of the power of its values on which it was based, not only within the borders of former Czechoslovakia, but also in the relations between foreign Czechs and Slovaks and in their relationship to their homeland.

Key words: migration, the birth of Czechoslovakia, ethnographic movement, foreign Czechs and Slovaks

Klíčová slova: migrace, vznik Československa, národopisné hnutí, zahraniční Češi a Slováci

How to cite: Brouček, S. (2018). Česko-slovenství také z druhé strany. *Slovenský národopis*, 66(3), 331–339, doi: 10.26363/SN.2018.3.06

Česko-slovenské vztahy jsou nepochybně mimořádným fenoménem. Nelze si stěžovat, že by tomuto úctyhodnému tématu nebyla věnována dostatečná pozornost. Spíše naopak, napsáno bylo nespočítatelně mnoho stran různých textů (Rychlík, 2012). To, co mne přitahuje, se skrývá v záhadném a možná ne zcela přesném pojmu „česko-slovenství“ nebo také psáno s pomlčkou „česko-slovenství“, vyjadřující potřebu vyváženého či rovnovážného vztahu. Pohledem z druhé strany myslím skutečnost, že tento fenomén má nejen svou polohu domácích vnitřních vztahů v českých zemích a na Slovensku, ale má také svou druhou stranu, kterou představují vztahy zahraničních Čechů a Slováků k bývalému společnému státu a k sobě navzájem v konkrétních lokálních sídlech a jednotlivých státech světa, a to od 19. století do současnosti.

Masarykova známá premisa zní: „státy se udržují těmi ideály, z nichž se zrodily“. Tato slova se měla vztahovat na Československou republiku, která začala svou pouť středoevropskými dějinami v říjnu 1918 opřena o státotvorný element Čechy a Slováky. Ten byl definovaný jako československý národ. Politický koncept československého národa se však neujal. Nejenom proto, že to byla právě politická konstrukce národa realizovaná cestou ze „shora“ (tak ale vznikl německý národ nebo také francouzský národ), ale pravděpodobně proto, že tento koncept měl příliš malé mocenské ambice. Takové ambice nechyběly například v 19. století Němcům při jejich konstituování v národ. Ve 20. století byla ovšem situace pro existenci „československého národa“ zcela jiná. V československém konceptu se v letech 1918–1992 nejednalo o žádné válečné výboje a nejednalo se ani pouze o vnější obranu, ale do hry vstoupila především řada konfliktů vnitřní povahy, tj. konfliktů zděděných po monarchii a konfliktů nastolených novým státoprávním uspořádáním. Neshody se projevovaly v národnostních vztazích: česko-německých, slovensko-maďarských a česko-slovenských, včetně dalších vnitřních problémů. Politicky a organizačně se struktura československého státu drobila, podléhala zájmům světových mocností. Českoslovenství bylo mnohokrát zkoušeno a prověřováno ze síly svých hodnot, na nichž vzniklo.

Avšak podíváme-li se jen letmo zpět do historie nebo také na současné vztahy běžných Čechů a Slováků, vidíme, že navzdory všem obtížím a problémům zbylo mnoho z československé vzájemnosti. Myslím tím onu těsnou vzájemnost, o které se jednalo v době přípravy na Národopisnou výstavu československou na sklonku 19. století. Zároveň se o mimořádnosti česko-slovenských vztahů přesvědčujeme také v poslední době. Na jaře roku 2018, kdy se blížilo výročí vzniku ČSR, docházelo k souběžným projevům občanské revolty a ke spontánní solidaritě mezi Čechy a Slováky, kteří byli nespokojeni s politickou reprezentací v obou zemích.

Českoslovenství tak pro mne zůstává hodnotou, protože představuje jakýsi nadnárodní neinstitucionalizovaný organismus, to znamená soudržnost a možná i mravní dimenzi vyššího řádu, jichž nedosahuje nacionalismus, ani český a ani slovenský. Když to pojmenujeme civilněji, můžeme přijmout definici, že Českoslovenství existuje dál jako kulturní přitažlivost, která se zrodila v 19. století.

Mezi fenomény, které naplňovaly politické dění české společnosti na konci 19. století, stálo na předním místě tzv. národopisné hnutí, vrcholící dvěma velkými výstava-

mi: Jubilejní výstavou v roce 1891 a Národopisnou výstavou českoslovanskou v roce 1895. Podstatou národopisného hnutí bylo objevit všechny typické národní rysy českého etnika, posbírat je, uchovat je dalším generacím pro aktivní použití, dále také pro studium, a hlavně jako argumentaci o vyspělosti českého národního kolektivu v politickém slova smyslu při uplatňování českého státoprávního programu vůči rakousko-uherskému dualismu. Přitom český státoprávní emancipační proces doprovázely nálady a také konkrétní iniciativy, které zdůrazňovaly, že v rakousko-uherském soustátí žijí dvě *velmi blízká etnika*, *Češi a Slováci*, jedni ovládaní vídeňským centralismem a druzí pešťbudínským asimilačním tlakem.

Zkušenost, která pochází z konce 19. století, hovoří o tom, že společenské formace v moderních dějinách Evropy hledaly svou identitu ve třech úrovních odpovídajících třem pojmům: *etnikum*, *národ a stát*, přičemž úroveň, v níž hraje formativní společenskou úlohu stát, byla, je a pravděpodobně ještě dlouho bude dominující.

Praktickým krokům k česko-slovenské jednotě na konci 19. století pomohly události v letech 1890–1891 (Brouček, 1984). Staročeši, tehdy vedoucí politická síla v české společnosti, udělali jisté ústupky českým Němcům v jazykových otázkách na úkor českého obyvatelstva, které jim to vrátilo ve volbách do říšského sněmu 1891, kdy zvítězili mladočeši, nacionálněji orientovaná strana, než byli staročeši. Vůdce staročechů František Ladislav Rieger musel dokonce před demonstrujícími nacionálně naladěnými českými studenty odjet z Prahy do Malče v Železných horách. Za této situace dostal zajímavý nápad František Adolf Šubert. Šubert byl ředitelem pražského Národního divadla, byl známým dramatikem, a navíc jedním z nejbližších spolupracovníků právě F. L. Riegra.

Riegrova politického důvěrníka Šuberta napadlo vše podstatné, když v létě roku 1891 procházel pražskou Stromovkou. Zde právě probíhala Jubilejní výstava oslavující český průmysl a českého tvůrčího ducha a představující se bez druhého zemského etnika, tj. českých Němců. Němci žijící v českých zemích ostatně výstavu z politických důvodů sami bojkotovali. Podstata Šubertovy úvahy, která se záhy změnila v záměr, byla následující. Když se český národ dostal do nacionální aktivity Jubilejní výstavou, bylo by dobré v tom pokračovat výstavou další, která komplexně řekne, kdo jsou Češi ve střední Evropě z hlediska historického, politického významu, ale také z hlediska všemožných tvůrčích dispozic: od literatury, přes výtvarné umění, a především z hlediska národopisného, počínaje fyzickou antropologií, přes hmotnou a duchovní kulturu až po organizaci společnosti a rozptyl českého etnika mimo území českých zemí. Proto výstava počítala se zahraničními krajany, zvláště pak s významnou komunitou v USA.

K zásadním Šubertovým podnětům patřilo také to, že stejně jako o Češích, bude výstava pojednávat o Slováciích. Šubert svůj nápad projednal přirozeně nejprve s F. L. Riegreem, decimovaným politickou prohrou, a domníval se, že pro staročeskou stranu je důležité, aby se právě po politickém výprasku představila jako hlavní organizátorka národního dění. Setkání obou mužů však nedopadlo dobře. Rieger doslova Šuberta zklamal. Předně se obával, že další velká výstava vybudí národ k přílišnému nacionalismu, který přivede davy do ulic, kam podle něho politika nepatřila. A už vůbec se Riegrovi nelíbil Šubertův nápad přizvat k výstavě Slováky. Rieger jako říšský poslanec to považoval za zbytečný zásah do maďarsko-slovenského vztahu (srovnej Urban, 1971: 133–136).

Nápad, aby byl v Praze spolu s českým národem prezentován také slovenský národ, rozdělával české angažované osobnosti na dva tábory. Ti opatrní říkali, že je zbytečné

se plést do problémů druhé části monarchie, do Zalitavska, do politického zraní Slováků. Ti odvážnější nejen říkali, ale také psali, že spolupráce Čechů se Slováky v rámci národopisu, národopisných sběrů pro budoucí výstavu, je naprostou samozřejmostí. Faktem zůstává, že oficiální prezentace a výzvy k výstavě se předpokládané spolupráce se Slovenskem nezřekly. Můžeme tak číst například v memorandu k místodržiteli hraběti Thunovi nebo nejvyššímu maršálkovi Lobkowitzovi, že se počítá se Slovenskem, ovšem s taktickým podotknutím, „pokud se zabezpečí svolení vysoké vlády uherské“ (Brouček, 1984).

Národopisná výstava plánovaná na rok 1893 byla nakonec přesunuta na rok 1895 z politických důvodů. Rok 1893 byl totiž bojem za všeobecné hlasovací právo: nad Prahou byl vyhlášen výjimečný stav a v celém království bylo zrušeno shromažďovací a spolčovací právo, zavládla ostrá cenzura tisku a byla zastavena činnost porotních soudů. Přední činitelé pokrokových hnutí (sociální demokraté, anarchisté i radikální demokraté) byli zatýkáni a roku 1894 bylo mnoho z nich ve vykonstruovaném soudním procesu s tzv. Omladinou obviněno z účasti na velezradě.

Stalo se tudíž, že sběry materiálů pro výstavu se na Slovensku do roku 1894 omezovaly na akce jednotlivců. Jednalo se kupříkladu o malíře a předního národopisce Pavola Socháně a jeho velkého přítele architekta Dušana Jurkoviče nebo kněze a vynikajícího organizátora kulturního dění na Slovensku Andreje Kmetě. Z Prahy na Slovensko odjížděli komisaři, kteří sbírali pro výstavu, a tak se v průběhu roku 1894 schylovalo k rozhodnutí, zda Slováci budou na výstavě prezentováni bez schvalovacího aktu uherské vlády, nebo zda se najde politické řešení, které zlegalizuje slovenskou přítomnost v celé akci (Mjartan, 1955; Podolák, 1970).

Názory slovenské inteligence na česko-slovenské sbližování na základě společné výstavy nebyly jednoznačné. Oscilovaly od nedůvěry, že české straně nejde o skutečnou pomoc a spolupráci, až po přeceňování a zveličování výstavy. Obhájci úzkých kontaktů vycházeli z úvahy, že slovenská otázka je nedílnou součástí otázky česko-slovenské. Nejednotné názory slovenských národovců na česko-slovenské sbližování byly odrazem mnohých politických faktorů v Rakousko-Uhersku, s nimiž slovenská politika musela počítat.

Dualismus (rozdělení říše na uherskou a rakouskou část) se dostal na konci 19. století do krize a Slovensko se politicky aktivizovalo, avšak hledání obrany proti maďarskému útisku bylo složité. Slovenští národovci nedisponovali ani takovými mocenskými prostředky ve své politice jako v Čechách mladočeši a slovenská otázka byla ve středoevropské politice takřka neznámá. Vůdčí osobnosti martinské inteligence v této době kladly důraz na připravovaný kongres nemaďarských národností v Budapešti a doufaly v řešení maďarského útlu na Slovensku společně s Rumuny a Srby, a to pravděpodobně s větší nadějí, než jakou vkládali do kontaktů s Prahou.

Česko-slovenské vztahy bez společného politického výrazu, tedy výrazu, který by přijala slovenská strana, zůstávaly na vzájemných osobních a skupinových kontaktech, jejichž intenzita byla dána často spíše profesním zájmem jednotlivců, kteří naráželi na bariéru politické situace. Například český archeolog a etnolog Lubor Niederle po svých cestách na Slovensko dostal nápad založit vědecký časopis vycházející v Čechách a věnující se Slovensku a také chtěl založit česko-slovenský spolek na podporu podobných aktivit. Vynikající český slavista František Pastrnek, profesor vídeňské univerzity, byl k takovým návrhům, jaké měl třeba Niederle, zpočátku skeptický. V roce 1896 byl však podobný spolek skutečně založen. Jmenoval se Česko-slovenská jednota, měl svého předchůdce z poloviny 80. let a jeho prvním předsedou se stal prá-

vě Pastrnek, který považoval, jako mnozí jiní, Slováky za oddělenou národní větev od Čechů.

Avšak podstatně zajímavějším úkazem na poli česko-slovenských vztahů v rámci národopisného hnutí byl (hektografovaný) spisek nazvaný „Priatel'ia shody československej“. Vyšel těsně před zahájením Národopisné výstavy v Praze v létě 1895. Autoři textu předložili na základě přesvědčení, že existuje etnická blízkost Čechů a Slováků, návrh na vytvoření jednoho spisovného *československého jazyka*. Konstatovaly se tam různé důvody, především to byla prohlášení autorit na straně slovenské i české, jako třeba Štúra, Šafaříka, Hurbana atd., a vyjadřovaly se důvody k nedůvěře ve společenství Slováků s nemaďarskými národnostmi v Uhersku. Čili návrh to nebyl pouze vědecký, jazykový, nýbrž politický. Podstatu tehdejších úvah o česko-slovenské jednotě můžeme shrnout: autor (nebo autoři) spisku „Priatel'ia shody československej“ vycházel z přesvědčení, že etnická blízkost Čechů a Slováků je nezpochybnitelná a že se dokonce jedná více než o blízkost. Pro tento stupeň se volil termín „jednota“ (Urban, 1971; Brouček, 1984).

Novou ideu česko-slovenské jednoty měl projednat připravovaný československý sjezd. K tomu bylo třeba, aby se vyjádřili přední slovenští národovci. Nejvýznamnější stanovisko přišlo z Martina. Ve svém prohlášení slovenští národovci napsali: „Odložme essentialne úvahy, kongresy a rokovania na časy lepšie a držíme sa zatiaľ duchovnej, bratrskej, vzájomnej shody, ktorej neuškodí tu slovenčina, tam čeština.“ Plánovaný sjezd se proto nakonec nekonal a návrh společného jazyka a další institucionální podpora vzájemnému sblížování zůstaly spíše jako akademické téma (Urban, 1971; Brouček, 1984).

Je samozřejmě možné pokoušet se o interpretaci českého návrhu a slovenského odmítnutí mnohými způsoby. Slovenské odmítnutí se zdá být zralejším projevem než česká nabídka. Je také možné učinit závěr, že české sblížování se Slovenskem bylo spíše na úrovni blízkosti dvou etnik či přesvědčení o jednom etniku ve dvojí variantě české a slovenské, přitom slovenská reakce byla pak na úrovni zásadního národního projevu, respektive emancipačních snah vůči celému jinoetnickému okolí (a Maďarů zvláště) včetně ovšem i Čechů. Češi měli podobné vytyčovací reakce jen vůči českým Němcům a státovědecky vůči monarchii. Vnímání etnické jednoty se Slováky ze strany české a národní emancipační potřeby Slováků vytvářely na jedné straně blízkost a určitou sounáležitost, na druhé straně byly podstatou věčných nedorozumění, vedoucích nakonec k přirozenému rozpadu Československa v roce 1993.

Takto je možné v nástinu vnímat pozadí česko-slovenské vzájemnosti na konci 19. století, kdy do hry ještě nevstoupily vnější okolnosti, jako tomu pak bylo za první světové války, kdy se na jejím konci jasně ukázala reálná šance utvořit společný stát. Pro uskutečnění této šance bylo třeba učinit několik kompromisů včetně dobré vůle na obou stranách. Podílela se na tom celá řada osobností. Vůli k založení společného státu posvětily oběti na frontách první světové války.

Ve slavném ženevském hotelu Des Beaux Rivages se 28. října 1918 schází reprezentace domácího a zahraničního odboje, aby se domluvila o formě budoucího společného československého státu. Jsou zde přítomni Češi i Slováci. Na konci společného státu se odehrálo jiné setkání, které je konečnou tečkou za ženevským setkáním z roku 1918. Uskutečnilo se 26. srpna 1992 v brněnské vile Tugendhat. Verdikt, že se Československo rozdělí na dva státy, oznámili lídři ODS Václav Klaus a HZDS Vladimír Mečiar. Byli to jen dva lidé, kteří vyřkli konec společného státu. Jeden byl Čech a druhý Slovák. Početně to bylo logické, dva ambiciózní vůdcové s touhami být co nejlépe

a dva národy. Na blízkém obzoru lákala rychle se přibližující šance rozdělit společné vlastnictví jednoho státu. Navíc to byla šance, která by se nemusela opakovat. Kdo ještě k tomu přispěl a co dalšího vstoupilo do hry jako významné okolnosti, je víceméně známo, a navíc to přesahuje do jiných souvislostí.

Mně se ale spíše jedná o počátky společného státu a o uctění památky těch okamžiků, kdy vrcholila v Ženevě roku 1918 domluva mezi Čechy a Slováky, nazývána jako československá revoluce. Konkrétně na den 28. října 1918 se plánovalo do Ženevy setkání delegátů pražského Národního výboru s představiteli exilu. Podívejme se, co ženevskému jednání předcházelo.

Do hry ve prospěch společného státu Čechů a Slováků vstoupily výrazným způsobem válečné události. Na jaře 1918 selhaly pokusy dohodových mocností odpoutat Rakousko-Uhersko od Německa a zároveň vzrostly požadavky nespokojených národů uvnitř monarchie na vytvoření národních států (Šedivý, 2001). Reagoval i zahraniční československý odboj na čele s T. G. Masarykem a M. R. Štefánikem. Reagovali také krajané, Češi a Slováci žijící v zahraničí, a to především v USA, když uzavřeli 30. května 1918 v Pittsburghu dohodu (odkazující na předešlou dohodu uzavřenou v Clevelandu 22. října 1915) o společném jednotném účinkování ve prospěch dosažení politické nezávislosti a samostatnosti českého a slovenského národa. Během letních měsíců 1918 uznaly Francie, Velká Británie a Spojené státy Československou národní radu v Paříži za „nejvyšší orgán spravující zájmy národa a jako první základ příští vlády československé“. K tomuto oficiálnímu vystoupení se na mezinárodní scéně přidala Praha, když zde vznikl 13. července 1918 politický orgán – Národní výbor československý, v jehož čele byl Karel Kramář.

Krátce na to přistoupil T. G. Masaryk k dalšímu kroku a 26. září 1918 vytvořil dočasnou tříčlennou československou vládu s E. Benešem jako ministrem zahraničí a M. R. Štefánikem jako ministrem války. Sám se stal jejím předsedou a ministrem financí. Masaryk sepsal pro prezidenta Wilsona zprávu k jeho jednání s Rakouskem-Uherskem o tom, že „československá země“ chce být na habsburské dynastii nezávislá. Dočasná československá vláda vydala 18. října 1918 tuto Washingtonskou Masarykovu zprávu pro Wilsona jako prohlášení československé nezávislosti. Nárok na nezávislost uznala nejprve vláda USA a po ní i další země. Z mezinárodního hlediska vzniklo Československo o deset dní dříve než ve skutečnosti. Zbývalo dojednat formu státu a jeho organizaci při společném setkání domácího a zahraničního odboje. Situace pro habsburskou monarchii těžkla a každým dnem přinášela zprávy o tom, že to s ní dopadne špatně. Nebylo proto divu, když císař Karel I. 19. října 1918 svolil, aby vybraní reprezentanti české domácí politiky (když některým z nich hrozil před dvěma léty trest smrti za protirakouskou činnost) odjeli bez problémů do Švýcarska k jednání s představiteli českého a slovenského zahraničního odboje o uspořádání poválečných poměrů.

Při jednání v Ženevě v hotelu Des Beaux Rivages exilovou politiku reprezentoval Edvard Beneš, který do místa jednání dorazil jako poslední až ráno 28. října spolu s Ivanem Markovičem, Lvem Sychravou a Ludvíkem Strimplem. Strimpl byl malířem usedlým v Paříži. Dostal se přes spolupráci s Milanem Rastislavem Štefánikem a také se Sychravou do odbojových struktur ve Francii. Od léta 1918 byl šéfem sekretariátu Edvarda Beneše. Markovič byl slovenský výrazně pročeskoslovensky orientovaný politik. Prodělal pestrý válečný osud. Jako voják rakousko-uherské armády byl v Haliči zajat. Přihlásil se do České družiny, dobrovolnické jednotky na Rusi. Aktivně však na frontu nenastoupil, stal se redaktorem časopisu „Čechoslovák“ v Petrohradu. Pak pra-

coval v různých funkcích. Byl vyjednávačem se sovětskými orgány při transportu československých legií do Francie. V červnu 1918 přišel do Paříže. Sychrava, právník a novinář, začínal v exilu v Ženevě a pak od 1916 působil v Paříži. Vydával časopis Československá samostatnost (Brouček, 2007).

Několik dní před Benešovou cestou do Ženevy vyjela ve dvou částech delegace pražského Národního výboru do Švýcarska. První skupinu tvořili Václav Klofáč, Gustav Habrman a František Staněk. Klofáč, národní socialista, antimilitarista a zároveň propagátor slovanské vzájemnosti, byl po amnestii v červenci 1917 členem pražského Tajného výboru (Maffie), tj. ústředního orgánu domácího odboje. Od července 1918 zastával funkci místopředsedy Národního výboru, a ještě před odjezdem do Ženevy jednal s císařem Karlem I. o poklidném rozpadu Rakousko-Uherska. Habrman, sociální demokrat, byl předsedou poslaneckého klubu této strany. Staněk byl agrárník. Na počátku války patřil k zastáncům aktivní politiky. Na říšské radě ve Vídni přednesl 30. května 1917 Státoprávní prohlášení Českého svazu o české nespokojenosti s dualistickým uspořádáním monarchie a 2. října oznámil rozvázání svazků českého národa s monarchií a přihlášení domácí politiky k zahraničnímu odboji.

Klofáč a jeho spolucestující vyrazili z Vídně 22. října do Curychu, kde se krátce zastavili u zdejších krajanů. S druhou skupinou delegace se spojili na švýcarské půdě. Tato druhá část delegace Národního výboru cestovala z Vídně o tři dny později přes Bern, kde se k ní připojil Štefan Osuský, americký Slovák spolupracující od roku 1916 v Paříži s Masarykem, Benešem a Štefáníkem. Do Ženevy přijeli všichni společně večer 27. října.

Vedoucím delegace a hlavní postavou byl Karel Kramář, který do poslední chvíle horoval pro monarchii na čele s ruským Romanovcem. Považoval to za nejvhodnější způsob státoprávního uspořádání českých zemí a Slovenska. Z dalších důležitých postav, které se rozhovorů účastnily, to byli Přemysl Šámal, který vedl pražskou Maffii po odchodu Beneše do exilu, dále to byl Antonín Kalina, státoprávní demokrat, jenž proslul svou nekompromisností vůči českým politikům pokoušejícím se o domluvu s Vídni. Kalina se výrazně podílel na budování konspirační sítě v odboji. V delegaci byli také dva finančníci. První z nich Jaroslav Preiss působil jako vrchní ředitel Živnobanky, druhý Karel Svoboda řídil Agrární banku. Bankéři přivezli s sebou i doklady, že budoucí stát má finance na chod vlastních institucí.

Následující den 28. října 1918 panovala ve všem shoda, až na formu rodícího se státu. Podle vzpomínek účastníků se nakonec všichni shodli na republice, když Edvard Beneš přítomným vysvětlil, že vítězné mocnosti a ani československé legie království nechtějí. Schůzka rozdělila důležité posty představitelům domácího a zahraničního odboje. Dokument z jednání zaznamenal v bodě tři, že „pan Masaryk je označen jako hlava výkonné moci (prezident republiky)“. Jednání také rozhodlo o způsobu převodu moci z bývalého státu na nový československý stát.

Zatímco rokující účastníci památného ženevského setkání ještě 28. října předpokládali, že válka skončí až za několik měsíců, to znamená někdy na jaře 1919, dostaly události nadmíru rychlý spád. Už nemuselo dojít k předpokládané velké ofenzivě armád dohodových států, protože po krachu rakousko-uherské armády na italské frontě se Vídeň začala připravovat na jednání o kapitulaci. Proto Karel Kramář, který, podle výpovědi člena ženevského krajského spolku „Besedy Slovan“ Jaroslava Kučery, vyjadřoval velké obavy z událostí doma, byl nakonec překvapen rychlostí dějů probíhajících ve vlasti. Kramář se tehdy před krajanů v Ženevě silně zneklidňoval představou, že by čeští politikové v Národním výboru, zatímco budou probíhat ženevská jed-

nání, přistoupili na předpokládané nabídky Vídně na nějakou formu české autonomie. Nakonec nebylo třeba použít eroplánu k rychlému návratu domů (jak prý Kramář před krajany několikrát poznamenal), aby svou vlastní přítomností i dalších ženevských vyjednavačů pohlídali v Praze budoucnost samostatného státu (Brouček, 2001: 55–57).

Připomenuté události vstoupily do vědomí také u zahraničních Čechů a Slováků. Je sice pravdou, že hodnota a význam těchto událostí pro vzájemné kontakty kolísala, ale vždy to bylo téma řadící se do oněch životně důležitých zvažování, zda to byla kolem toho roku 1918 dobrá volba či nebyla. Tudíž stále to je to, o co tu běží...

Na závěr jeden příklad zahraničního českoslovenství za všechny. Na vzdálené Tasmánii můžeme pro označení skupiny lidí (cca 400 příslušníků) pocházejících z bývalého Československa (Cigler, 1983) s klidem použít celou škálu pojmenování. Můžeme o nich psát jako o krajanech, Češích a Slovácích, Čechoslovácích, emigrantech, exulantech a nikdo vás nebude opravovat, jako třeba v USA nebo v Kanadě. Na severu amerického kontinentu by příchozí pozorovatel života byl opravován jednou ve smyslu, že oni nejsou krajany, protože by si připadali jako venkované nebo jindy, že nejsou Čechoslováky, nýbrž Slováky, nebo Čechy. Tasmánské krajany si s těmito termíny nedělají příliš mnoho starostí. Pro jejich skupinovou identitu jsou důležité dvě roviny: stejný původ z jedné země a stejné či podobné starosti při adaptaci po přesídlení. Jejich základní životní postoj lze definovat jako individuální funkční samostatnost. Do značné míry je to důsledek ostrovního způsobu života na opačném konci světa. K tomu se sluší přidat téměř maximální zeměpisnou vzdálenost od událostí po druhé světové válce ve středoevropském prostoru, odkud tito lidé odešli, a trávili tak svůj čas zaujatým naplňováním nových možností k životu (Černík, 1995; Morrisby, 2010; Nermuť, Vyhnaček, 1992). Vzdálenost od původního domova sice neeliminovala pocitové problémy vzniklé přesídlením, avšak vyvolávala v nich převažující vjem, který mnozí z nich nazývají bezpečím. To pramenilo z vnímání malého prostoru chráněného mořem ke své individuální svobodné realizaci.

Charakter adaptace migrantů po přesídlení na Tasmánii určovaly další dva faktory. Prvním faktorem byl prožitek ze specifického transferu (platí to především pro exulanty po roce 1948), který se skládal z několikastupňového útěku (úniku) přes uprchlické lágry a dvouletý pracovní kontrakt v Austrálii coby podmínky imigrace do této země (Čelovský, 1999; Price, 1975). Druhým faktorem byl soubor jedinečností společnosti, do níž přicházeli – to znamená, že přicházeli do výrazné imigrační země, jejíž migrační politika se během druhé poloviny 20. století proměňovala (Jakubowicz, 1989).

Jejich prožívané českoslovenství vyplývalo kromě jazykové blízkosti češtiny a slovenštiny také z praxe kulturní a historické blízkosti obou národů a bylo umocňováno pocitem dřívější společné státní příslušnosti, která jim byla emigrací formálně odňata, avšak k níž se nadále vědomě hlásili. To mohlo představovat mírný paradox – totiž to, co už fakticky neměli (československé občanství), jim reprezentovalo pokračující vzájemné pouto. Při návratech po roce 1989 do svého původního českého nebo slovenského domova však zjišťovali, že kvalita zejména mezilidských vztahů se v českých zemích i na Slovensku neslučuje s normami, které si navykli vnímat a praktikovat v tasmánském prostředí. To je většinou vedlo k uvědomělejšímu ztotožnění se s novým domovem na Tasmánii a odvádělo od záměrů reemigrovat zpět do Čech, na Moravu či Slovensko.

Tato stať byla vypracována s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076L.

LITERATURA

- Brouček, S. (1984). K česko-slovenským stykům v národopise v první polovině devadesátých let 19. století. *Slovenský národopis*, 32(4), 605–617.
- Brouček, S. (2001). *Cestami demokracie. Ke stému výročí vzniku Besedy Slovan v Ženevě*. Ženeva, Praha.
- Brouček, S. (2007). *K druhému břehu. Češi v prostředí francouzské společnosti 1862–1918*. Praha: Etnologický ústav, Ministerstvo zahraničních věcí ČR.
- Cigler, M. (1983). *The Czechs in Australia*. Melbourne: AE Press.
- Čelovský, B. (1999). *Emigranti*. Šenov u Ostravy: Tilia.
- Černík, B. (1995). *Jindřich Nermuť: poslanec Vysočiny*. Moravská Třebová: vl. nákl.
- Jakubowicz, A. (1989). The State and the Welfare of Immigrants in Australia. *Ethnic and Racial Studies*, 12(1), 1–35.
- Mjartan, J. (1955). Jubileum česko-slovenskej spolupráce v národopise. *Slovenský národopis*, 3(4), 450–473.
- Morrisby, E. (2010). *Nahoře je dole: život profesora Jana Šedivky, houslového virtuosa a pedagoga*. Slaný: Město Slaný.
- Nermuť, J., Vyhnaněk, M. (1992). *Kde je tráva zelenější*. Praha: EWA.
- Podolák, J. (1970). Národopisná výstava československá a Slovensko. *Slovenský národopis*, 18(4), 585–594.
- Price, Ch. (1975). Australian Immigration: 1947–73. *International Migration Review*, 9(3), 304–318.
- Rychlík, J. (2012). *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Šedivý, I. (2001). *Češi, české země a velká válka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Urban, Z. (1971). *Problémy slovenského národního hnutí na konci 19. století*. Praha: AUC.

O AUTOROVÍ

PhDr. STANISLAV BROUČEK, CSc., pracuje v Etnologickém ústavu AV ČR, v. v. i, od roku 1974, v letech 1990 až 1998 byl jeho ředitelem. Specializuje se na problematiku české emigrace, krajaňských komunit v zahraničí, migrační politiky, integrace migračních skupin v ČR (vietnamské etnikum) a dějin oboru. Byl řešitelem několika grantových projektů, pedagogicky působil na ÚJEP v Ústí nad Labem a na FF MU v Brně, spolupracuje rovněž s FF UK v Praze a FF ZU v Plzni. Je konzultantem Stálé komise pro krajany v zahraničí Senátu PČR, Odboru migrační a azylové politiky Ministerstva vnitra ČR a spolupracuje s útvarem zvláštního zmocněnce pro krajanské záležitosti při Ministerstvu zahraničních věcí ČR.

STARÍ REALISTI V NOVEJ REPUBLIKE Old Realists in the New Republic

MARCELA MIKULOVÁ

DOI: 10.26363/SN.2018.3.07

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

PhDr. Marcela Mikulová, DSc., Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i., Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava; e-mail: marcela.mikulova@savba.sk

Before 1918, Slovaks were a nation without borders, and they would therefore assert their identity mainly through language and literature. The writers from the end of the 19th century (M. Kukučín, B. Slančíková Timrava, L. Nádaši-Jégé, J. Gregor Tajovský, J. Jesenský) had to defend their positions under the difficult conditions of harsh magyarisation. Their situation changed after 1918 and this article observes how they reacted to this complicated post-war situation in terms of genres and themes, for example, in co-existence with literary and avantgarde directions. The values that the realistic authors promoted before the war became surprisingly developed under the changed political conditions. Each of them was able not only to attract readers' attention, but also to reflect on and critically depict the deformations of the new era.

Key words: literary realism, Slovak nation, the birth of the Czechoslovak Republic, inter-war Slovak literature

Kľúčové slová: literárny realizmus, slovenský národ, vznik ČSR, medzivojnová slovenská literatúra

How to cite: Mikulová, M. (2018). Starí realisti v novej republike. Slovenský národopis, 66(3), 340–350, doi: 10.26363/SN.2018.3.07

Je zaujímavé a v mnohom poučné sledovať tvorbu autorov, ktorí sa narodili v druhej polovici 19. storočia, začali publikovať v 80. a 90. rokoch 19. storočia a ktorých tvorivé aktivity (s výnimkou Svetozára Hurbana Vajanského, ktorý zomrel v roku 1916), pretrvali až do 40. rokov 20. storočia. Každý z nich – máme na mysli predovšetkým Martina Kukučina, Eleny Maróthy-Šoltésiovú, Teréziu Vansovú, Boženu Slančíkovú Timravu, Jozefa Škultétyho, Jozefa Gregora Tajovského, Ladislava Nádašihu-Jégého a Janka Jesenského – sa druhou časťou svojho života ocitol v úplne odlišných politických a spoločenských pomeroch. Ťažiskovou úlohou slovenských spisovateľov na konci 19. storočia, za čias neustále silnejúcej maďarizácie, bolo angažovať sa v národnobrodeneckých aktivitách a v mene ušľachtilej idey pomáhať svojej krajine. Najmä autori staršej realistickej generácie, ako Martin Kukučín, Svetozár Hurban Vajanský,

Elena Maróthy-Šoltéssová a Terézia Vansová, boli rozhodnutí potlačiť vlastné umelecké ambície, pretože svoju ľudskú a spisovateľskú úlohu vnímali ako službu pre národ. Ako silné individuality sa títo autori prejavovali však i napriek týmto okolnostiam, i preto na konci 19. storočia koexistovali rôzne varianty a konfigurácie viac či menej referenčného zobrazovania reality.

Práve na prelome 80. a 90. rokov sa skomplikoval a rozvrstvil názor na umelecké zobrazovanie reality a stal sa generačným rozlišovacím znakom umeleckého reflektovania reality. Ťažiskom ideového zámeru staršej generácie sa stala otázka spoločenskej perspektívy, najmä riešenie vodcovstva národa, ktorej bola často podriadená i sama umelecká stránka ich diela. Pri Martinovi Kukučínovi však už zaznamenávame zmenu umeleckej paradigmy odohrávajúcu sa najmä pod vplyvom atmosféry v pražskom študentskom spolku *Detvan*.¹ Ako referujúci o Hostinského diele *O realismu uměleckém*² sa v diskusii, ktorá sa konala 24. januára 1891, stotožnil s myšlienkou, že práve pod vplyvom zmeny vonkajšej reality sa odohráva boj o nové kritériá pravdivosti literárneho diela (viac pozri Noge, 1957: 591). Ilúzie a ideály relatívnej dobovej konjunktúry vyprchali a depresia z nadchádzajúceho „konca storočia“ urýchlila vytriezvenie. Pesimizmus nahlodal i sklony k harmonizácii vzťahov medzi človekom a spoločnosťou, čo, samozrejme, poznačilo aj realizmus v zmysle divergencie v oblasti poetologickej aj ideologickej. V *Detvane*, kde sa diskutovalo o tolstojizme, zolizme, darwinizme, pozitivizme a pesimistickom realizme, už vajanskovská koncepcia vodcovstva národa nemala zástancov. Najmä Zolova teória experimentálneho románu vyprovokovala diskusiu o predefinovaní vzťahu kategórie morálky a etiky k literárnej tvorbe.

I z tohto krátkeho náčrtu je zrejmé, že doba obrodzovania v zmysle harmonizácie a retušovania reality, ktorú reprezentovalo martinské krídlo (najmä S. Hurban-Vajanský a J. Škultéty), odchádza do minulosti a nastal čas predložiť čitateľom „nefotogenickú“ pravdu. Z tohto aspektu je až prekvapujúce, že takúto pravdu priniesli medzi prvými práve konzervatívne *Slovenské pohľady* a *Národné noviny*, uverejňujúce v rokoch 1889–1891 L. Nádašimu-Jégému poviedky a črty výrazne odlišného zamerania, než tam bolo dovtedy zvykom – boli prevažne satirické. Okrem toho v júnovom čísle *Slovenských pohľadov* v roku 1891 (s. 379 – 383) vyšiel Jégého článok o Zolovom románe *Peniaze*, čím sa akoby neoficiálne nastavil nový kurz slovenskej literatúry. So Zolovým naturalizmom sa verejne alebo v korešpondencii vyrovnávali takmer všetci slovenskí spisovatelia tohto obdobia – s výhradami obdivovali jeho talent, alebo ho úplne odmietali (Vajanský). V každom prípade diskusie nad jeho dielom iniciovali prenesenie ťažiska zobrazovania reality na väčšiu pravdivosť, na spoločenskú kritickosť i na pesimistický pohľad na človeka. Jégého článok tak upozornil na takpovediac krízu realizmu, ktorý sa dostal v slovenskej literatúre do kategorického rozporu

1 Detvan (1882 – 1948) bol spolok slovenských študentov študujúcich v Prahe. Združoval najmä poslucháčov, ktorí boli v Uhorsku z národnostných dôvodov diskriminovaní a mnohým z nich bol spolkami Československá jednota alebo Radhošť poskytovaný finančný stimul. Spolok nadobudol postupne darmi i vlastnými prostriedkami knižnicu so základnými dielami českej, slovenskej a svetovej literatúry. O mnohých z týchto kníh, ako aj o vlastných dielach členov spolku sa každý týždeň viedli diskusie. Samovzdelávacia činnosť mala od počiatku i politickú dimenziu prejavujúcu sa v národnom uvedomovaní, pestovaní česko-slovenských vzťahov a tiež v nadväzovaní slovanských kontaktov. Medzi členmi Detvana bolo veľa tvorivých osobností, napríklad M. Kukučín, L. Nádaši-Jégé, V. Paulíny-Tóth, A. Škarvan, D. Makovický, J. G. Tajovský, M. R. Štefánik, V. Šrobár, I. Krasko.

2 Kniha vyšla v nakladateľstve Bursík a Kohout v Prahe v roku 1890.

v konfrontácii umeleckej metódy a filozofických východísk pozitivizmu. Protiklad medzi pravdivosťou detailu a pravdivosťou celku sa teda aj vďaka Jégému stáva začiatkom 20. storočia zásadným problémom literatúry a svojím spôsobom vychodiskom, na ktoré nepriamo nadviazali spomínaní autori.

Vo svetovej literatúre rozhladený a vzdelaný lekár Ladislav Nádaši-Jégé sa však napriek svojmu sľubnému spisovateľskému rozbehu na konci 19. storočia pod vplyvom rodinných a kariérnych okolností odmlčal a v spisovateľskej dráhe pokračoval až po roku 1918.

Aj jeho povojnové dielo možno vnímať ako konfrontačné voči Vajanského a Kukučínovmu konceptu harmonických vzťahov medzi jednotlivcom, prírodou a spoločnosťou. Kým napríklad Kukučín hľadal riešenie v sociálnom determinizme, Jégé sa v medzivojnovom období vydal opačným smerom. Pokračoval v odhaľovaní rozporov medzi ľudskou prirodzenosťou a spoločenskou morálkou: podľa neho jediným pevným putom medzi ľuďmi je animálna pudovosť, ktorá je prekrytá len slabou a nepresvedčivou vrstvou spoločenských konvencií. Umelecky to demonštruje vo svojom významnom románe *Cesta životom* z roku 1929: človek je oveľa silnejšie ako spoločenskými konvenciami viazaný biologickým determinizmom. Dokazuje to i jeho vyznanie z r. 1929 pre časopis *Panorama*: „Nahliadam, že sú ľudia vo väčšine slabí, smiešni, že sú vedení chťičmi, nie rozvahou, že mravnosť považujú vo svojom najúprimnejšom vnútri len za hlúpe sekírovanie“ (cit. podľa Čepan, 2001: 40–41). Do *Cesty životom* okrem zásadného protimaďarského aspektu, ale aj kritiky povojnového cynického prevracania kabátov preniesol Jégé aj zásady experimentálneho románu, zvlášť „naturalistickej doktríny“. „*Jeho naturalizmus je najextrémnejším pokusom vybádnúť z romantickej atmosféry, ktorá v ňm zobrazovanej spoločnosti nachádzala i naďalej podnety a stále živnú pôdu,*“ konštatuje Oskár Čepan (2001: 42). Autobiografické zážitky a motívy – tak ako Jégé v románe *Cesta životom* – implantovali do svojich diel vlastne všetci spomínaní autori. V duchu príklonu k pravde potlačili svoje tendencie fabulovať a písať fikcie aj E. Maróthy-Šoltésová, M. Kukučín, T. Vansová, B. Slančíková Timrava, J. Jesenský a v dráme J. G. Tajovský.

E. Maróthy-Šoltésová bola okrem viacerých kratších próz autorkou románu *Proti prúdu* (1894), ktorý v intenciách ideálneho realizmu nadviazal na podnety Vajanského próz – navrátiť odrodeneých zemanov k národu. Na konci 19. storočia – už v konkurencii so skutočnými realistickými dielami – takto predkladaná realita nebola akceptovaná dokonca ani v radoch autorkiných priateľov. Kritiky, aj veľmi drsné (napr. od katolíckeho kňaza a spisovateľa Tichomíra Milkina³), následne autorku nasmerovali do iných oblastí, kde znamenala pre slovenskú literatúru a kultúru významný prínos. Skoncentrovala sa na memoárovú tvorbu, kde ju preslávilo dvojzväzkové, často prekladané denníkové dielo *Moje deti*, dokončené v rokoch 1923–1924, ktoré je jedinečným záznamom života a zomierania jej dcéry a syna. Šoltésová bola rešpektovaná aj ako kultúrna pracovníčka a redaktorka časopisu *Živena*, ktorý sa práve počas prvej svetovej vojny stal najvýznamnejším orgánom slovenskej literatúry. Cenným dokumentom doby z prelomu storočí je aj jej vlastný životopis *Sedemdesiat rokov života*

3 Tichomír Milkín, vlastným menom Ján Donoval, publikoval svoje literárne kritiky a teoretické práce v periodiku *Literárne listy* (1891–1908). Sú tu jeho recenzie slovenských realistických autorov, napr. P. O. Hviezdoslava, S. H. Vajanského, J. Jesenského, no najprísnejšiu kritiku napísal na Šoltésovej román *Proti prúdu*, na ktorom nenašiel nič „realistického“, nevystupujú v ňom žiadni katolíci a „v celom románe neoňucháte nikde krvi ľudskej“ (Milkín, 1895: 8).

(Slovenské pohľady 1925). Systematické zaoberanie sa literatúrou a najmä priateľstvo s Timravou z nej postupne utváralo predovšetkým významnú a rešpektovanú kritickú osobnosť, zasahujúcu svojimi často progresívnymi kritickými názormi aj do medzivojnového obdobia.

Asymetriu medzi vysokými ideálmi a praxou života tak ako E. Maróthy-Šoltéssová pomáhala vyrovnávať aj Terézia Vansová. V ich všestrannom úsilí, zberateľskej činnosti, publicistike, organizačnej práci svojím spôsobom vrcholí slovenské národné obrozenie. Hoci ich aktivity sa na konci 19. storočia ešte niesli v znamení romantických iniciatív, ktoré sa u nás nezrealizovali v pravý čas, obe sa snažili osloviť dovtedy obchádzanú čitateľskú vrstvu – príslušníčky stredného stavu. Vansová je autorkou vôbec prvého románu písaného ženou – *Sirota Podhradských* (1889), ktorý je vydávaný a čítaný dodnes. Neuspokojovala sa však len písaním beletrie. Pod vplyvom dojmov zo Všeslovenskej výstavy v Prahe napísala cestopis *Pani Georgiadesová na cestách* (1896–1897). Bol to pomerne radikálny odklon od dovtedajšieho takpovediac ženského písania a znamenal u nej nasmerovanie k spomienkovo-vecnej literatúre. Hoci medzi Vansovej najvýznamnejšie diela patrí najmä memoárový životopis *Ján Vansa* (1938, pôvodne *Môj muž, Slovenské pohľady* 1926 – 1928), ktorý je dodnes považovaný aj medzi historikmi za autentický obraz doby, v medzivojnovom období autorka zaujala čitateľky vydaním dvoch románov *Sestry* a *Kliatba* (oba 1928). Začala ich písať ešte na konci 19. storočia a neskôr sa rozhodla dokončiť ich vzhľadom na zlú finančnú situáciu po smrti svojho manžela, ako aj preto, že využila po vojne otvorené archívy, kde si mohla doplniť materiál pre svoj hororový príbeh vychádzajúci zo skutočnosti v románe *Kliatba*. Oba romány mali veľký čitateľský úspech a dočkali sa viacerých vydaní za sebou. Nebolo to však spôsobené len čitateľsky príťažlivými zápletkami. Vansová sa presadila v tomto období „otvárania okien“ do sveta presiahnutím dobových rámcov zobrazovania ženy. Žena v jej podaní nebola už len „udržiavateľkou krhu“ a cnostných mravov, ale rovnocennou partnerkou mužovi, ba stala sa reprezentantkou duchovnej elity, zocelenej v ťažkých skúškach. V tomto zásadne porušuje obvyklú „privátnosť“ biedermeieru, aktualizuje a univerzalizuje jeho tradične vnímané vlastnosti. Okrem toho jej prózy prinášajú dovtedy obchádzaný aspekt, a to využívanie erotiky v národnej persuzii. Hoci k vydaniu spomínaných románov priaznivo pomohli aj mimoliterárne okolnosti, Vansovej odvážny pohľad na ženu sa dostal do dobovej konfrontácie napríklad s regresívnym vnímaním ženy u autorov *Slovenskej moderny*,⁴ ktorí reagovali na vzrástajúcu sa ženskú emancipáciu názorom, že žena je tvor nebezpečný, vypočítavý, zlý a v nijakom prípade by nemala konkurovať vedúcej úlohe muža. Vansovej dobovo a poetologicky „anachronické“ romány sú síce rezonanciou spoločenského nastavenia na konci 19. storočia, napĺňala však nimi isté očakávania čitateľiek a písala tak, aby realita mohla interferovať s ich súkromnou i historickou skúsenosťou. Do literárneho kontextu diskretné implantovala tabuizované či obchádzané témy a nastolila ich vzťah ku kultúrnej pamäti. I v medzivojnovom kontexte sa ukázalo, že autorka, ktorá narúša spoločensky sankcionované rodové pozície a spochybňuje mocenské vzorce, má čitateľský potenciál i napriek „neaktuálnej“ látke.

4 Slovenská moderna je literárnohistorické označenie slovenských autorov, tvoriacich na prelome 19. a 20. storočia, ktorých spájala príbuzná pocitovosť i poetika. Medzi jej najznámejších predstaviteľov patrí I. Krasko, J. Jesenský, V. Roy, F. Votruba, E. Groeblová. Častou témou ich poézie alebo krátkych próz je emocionálna frustrácia, analýza nenaplnených citových vzťahov, intelektuálne zlyhanie. Ťažiskové obdobie ich tvorby spadá do rokov 1905–1912.

Širokospektrálne zameranou kultúrnou osobnosťou bol Jozef Škultéty, podobne ako predchádzajúce autorky žijúci každou polovicou svojho života v inom storočí. Bol spolupracovníkom S. Hurbana-Vajanského, ale jeho koncepcia národnoobrodzovacieho procesu bola širšia, tolerantnejšia a nie taká ortodoxná, skôr univerzálne ľudská. Jeho danosťou bola viera, že človek má schopnosť svet okolo seba nielen zaznamenať, ale aj naň pozitívne pôsobiť, meniť ho. Škultétyho život sa niesol v znamení výchovného optimizmu s vytesňovaním zla, s vierou, že dobro sa dá dosiahnuť silou vôle. Vo svojom diele preto prítomnosť strategicky obchádzal exkurzmi do slávnej minulosti. Ako človek inklinujúci aj k exaktným faktom dokázal spájať buditel'sko-osvietenecké tradície s požiadavkami pozitivizmu. Vo svojich štúdiách postupne vytváral nový model dejín literatúry, ktorý konštruoval ako kultúrnu pamäť a vytváral tak nový typ literárnej histórie, predkladajúc ho ako formu diskurzívneho utvárania národnej identity. Ako spisovateľ, redaktor i autor *Dejín slovenskej literatúry* (1911) pre maďarské publikum⁵ si uvedomoval, že jazyk nie je len mentálny systém slúžiaci sprostredkovaniu významov, ale možno ho chápať ako médium moci, v ktorom sa rozhoduje o postavení jedného národa nad iným. To, ako sa presadzovala uhorská ideológia na území Slovenska, bolo jednoznačným procesom potláčania, ktorý bol súčasťou podriaďovania si všetkých oblastí spoločnosti koloniálnou štruktúrou moci. Stratégia potláčania a osvojovania, ktorá kulminovala na prelome 19. a 20. storočia na našom území, spočívala najmä v potláčaní jazykovom a inštitucionálnom. Aktivity J. Škultétyho boli teda každodennou reakciou na tieto opresie a permanentným dokazovaním národnej identity na všetkých úrovniach. Škultétyho výhodou bolo, že literatúru i v dejinách vnímal ako zásadného činiteľa, ktorý formuje vnímanie skutočnosti, považoval ju za súčasť symbolického poriadku, ktorého prostredníctvom svet v danej chvíli nadobúda istú koncepciu.

Aj z tohto aspektu sa ukázal byť dostatočne adaptabilný v období po roku 1918 a bol schopný polemicky reagovať na nové podnety, napríklad na knihu Milana Hodžu *Československý rozkol* (1920). Veľa energie ho stáli polemiky so zástancami jednotného československého jazyka, polemizovať musel i s priateľom Jaroslavom Vlčkom a s jeho názorom, že na Slovensku by sa ako vedecký jazyk mala používať čeština. V Škultétych sa stretávajú dve paradigmy: romantická a realistická, pričom koniec storočia bol vlastne prienikom medzi týmito monolitnými periódami. On, ktorý vnímal históriu ako kontinuitu udalostí a historických faktov, v situácii Československej republiky zrazu naráža na diskontinuitu v prístupe k jazyku a histórii. Je paradoxom, že práve v druhej polovici svojho života musel polemizovať s rôznymi podvrtnými diskurzmi – jeho boj s maďarizáciou bol po roku 1918 vystriedaný polemikami s čechoslovakistami a opäť musel dokazovať, že jeho historická interpretácia dejín je seriózne vedecky podložená. Preňho samotného bola táto povinnosť, ako píše v listoch, absurdná, no i tak sa tento „oneskorený štúrovec“ bol permanentne nútený vracieť do minulosti a opakovať historické argumenty. I v novej epoche života teda svojimi prácami učil Slovákov poznávať samých seba.

Po roku 1918 sa zvláštnym spôsobom vyvíjala aj životná cesta exulanta Martina Kukučína. Po skončení lekárskeho štúdia, vyvrhnutý intrigami zo Slovenska, sa konečne mohol po všetkých peripetiách vrátiť domov – a aj sa tak v roku 1922 pokúsil urobiť. No medzivojnové Slovensko nebolo krajinou, na akú myslel v zahraničí:

5 Text *A tót irodalom története* (Dejiny slovenskej literatúry) tvorí časť štvrtého zväzku maďarských dejín svetovej literatúry (*Egyetemes irodalom története*, 1911).

nadšenie z nadobudnutej slobody prekryli politické, národnostné a sociálne rozpory a – pravdaže – zase intrigy a nevraživosť, preto sa vrátil do Chorvátska. O svojich doj-
moch napísal už s istým odstupom 9. 11. 1926 Jankovi Cádrovi do Švajčiarska: „... na
Slovensku som nemohol privyknuť. Bol som tam prvým razom dlhšie, že sa prispôso-
bím pomaly. Keď nešlo, odišiel som a vrátil sa znovu a znovu, tri alebo štyri razy. Za-
každým som skoro ochorel, nie telesne, pravda. Taká hrozná nostalgia... Nedalo sa
tam ani pracovať, len neprestajne bolelo, bolelo...“ (cit. podľa Noge, 1975: 165). Na-
priek tomu v roku 1925 dokončil veľký román *Mať volá*, ktorý mal už rozpracovaný
v Punta Arenas.⁶ Nepriamo ním nadviazal na jednu z myšlienok románu *Dom v strá-
ni*, kde prostredníctvom postavy Zandomeho uvažuje o zložitých cestách spoločnosti
v bludisku času. Pôvodný titul románu bol *Stroskotaný* a vystihuje základnú význa-
movú rovinu, reprezentovanú hlavnou postavou – utopickým reformátorom Simo-
nom Katovičom. Nový názov preniesol ťažisko na druhý plán diela, na volanie domo-
viny, ktorá sa zastane stroskotancov, svojich detí, v márnej nádeji putujúcich za
zlatým rúnom. Cyklická kompozícia, ktorú už využil v *Dome v stráni*, tu má jednoz-
načnú pointu – návrat domov. Samotný život však nepotvrdil pointu románu, návrat
autora domov stroskotal a sklamaný prítomnosťou sa po námet na nový román obrátil
do minulosti. Historickým románom (pôvodne to mala byť hra *Obeta*, ale nevydarila
sa mu) sa pokúsil „riešiť“ problém súčasnosti, poukázať na jeho korene. Počas poby-
tov na Slovensku študoval historický materiál, tvoriaci východisko zamýšľanej histo-
rickej tetralógie, ktorá mala vyjsť až po jeho smrti. Po Kukučínovej smrti vyšli však
len dva romány: *Lukáš Blahosej Krasoň* a *Bohumil Valizlosť Zábor* (oba 1929). Pro-
stredníctvom historickej analógie sa v nich chcel vyrovnáť so súčasnosťou a zároveň
podrobiť umelecko-kritickej analýze komplikovaný a históriou skúšaný vzťah Slová-
kov a Čechov. Prototypom tohto ideového závetu autora je romanticko-mesianistický
básnik Samo Bohdan Hroboň (ako Krasoň) a česká vlastenka Bohuslava Rajska (tu
Vlastimila Hájska). Láska týchto mladých idealistov stroskotala na neprekonateľných
prekážkach odlišného prostredia a tradície. Okrem kontrastu českého praktikizmu
a slovenského idealizmu a rojčenia nájdeme v oboch románoch množstvo výrazne
psychologicky prepracovaných postáv – je zjavné, že autor mal s týmto projektom vy-
soké ambície, ale nečakaná smrť mu zabránila texty vycizelovať. Romány, ktoré sa na
konci 20. rokov mohli vnímať ako anachronické, presahovali svojím univerzálnym
záberom do prostredia hľadania miesta subjektu v historickom čase. Vyčerpaný me-
lancholik Kukučín, nespokojný so svojím statusom realistu, v nich hľadá východisko
v mentálnom návrate k romantickým koreňom.

Napriek zdaniu, že Timrava, predstaviteľka mladšej realistickej generácie, sa pre-
niesla do nového obdobia takpovediac v znamení kontinuity, nie je to celkom tak. Ho-
ci po roku 1918 vydala len štyri prózy, všetky by sa dali považovať za zásadné i v no-
vom literárnom kontexte. Novela *Skon Paľa Ročku* (1921) znamená vyvrcholenie jej
umenia v oblasti dedinskej prózy, pričom realizmus podrobuje ťažšej skúške než
v predchádzajúcich prózach práve vysokou formou štylizácie a existenciálnym zábe-

6 V roku 1907 Kukučín vycestoval spolu s manželkou Pericou z Chorvátskeho Brača do Južnej Ameriky
do Buenos Aires, odtiaľ po čase odišiel do Santiaga, kde pracoval v nemocnici – tam si nostrifikoval le-
kársky diplom. V roku 1908 sa usadil v Čile, v meste Punta Arenas, ako lekár početných juhoslovans-
kých vysťahovalcov. Bol medzi nimi mimoriadne obľúbený, lebo liečil nezištne a chudobných bez-
platne. Za jeho všestrannú prácu ho po vojne juhoslovanský kráľ Peter vyznamenal radom sv. Sávu IV.
stupňa.

rom konfliktu. Autobiografickú tému, takú frekventovanú aj u realistických autorov, spracovala v románovej novele *Všetko za národ* (1926) ako svätokrádežnú persifláž na národnú tému – paradoxne v období, keď už bol národ mimo existenčného ohrozenia. Timrava nastoľuje aj napriek tomu problematiku národa ako tému pre umelca generálnu. Prácu pre národ si však nepredstavuje na úrovni osvetársko-utilitárnej, ale nespochybniteľne umelecky autentickej. Túto novelu môžeme z hľadiska jej vyčerpávajúceho zhodnotenia všetkých potenciálnych konotácií spojených s pojmi ľud a národ považovať za uzatvorenie tejto historickej témy – prostredníctvom ironickej dištancie. Timravine umelecký prínos vyplýva z nového poňatia vzťahu medzi podstatou a javom, teda medzi národným a jeho reflektovaním na novej rovine. Substituuje staré a nové významy týchto kľúčových slov, aby tak vyprovokovala utvorenie nového vzťahu jazyka k realite.

Reakcie dedinských obyvateľov na nové pomery Timravu ako vnímavú pozorovateľku vyprovokovali k prozaickému zaznamenaniu, ktoré sa dodnes považuje za najautentickejšie literárne spracovanie poprevratových udalostí. Hoci novely *Otroci* (1936) a *Záplava* (1938) nepatria umelecky k jej najvydarenejším, priniesli do jej dedinskej témy nový rozmer – konfrontáciu jednoduchých ľudí a dedinskej inteligencie s turbulentnými politickými udalosťami. Autorkin obraz správania sa dedinčanov pred prevratom a po ňom hodnotí nemilosrdne a rovnakým slovom – sú to otroci, ktorí si slobodu nezaslúžia. Novela *Záplava* je hodnotená ako ojedinelý obraz zmätejných udalostí okolo vpádu vojsk Maďarskej republiky rád do pohraničných oblastí Novohradu, ktorých bola sama autorka svedkom. V liste priateľke E. Maróthy-Šoltésovej o týchto udalostiach píše: „*Na Ábelovú striedali z kanónov aj Česi aj Maďari. Na šťastie nezabili nikoho. Lud ako sa držal? Ponevák vždy bol za otroka držaný a vychovávaný, nuž držal sa otrocky. Po vpáde bolševikov sa zmenili, konečne nahliadli, že Česi sú naši a nie tí. Pravda bludárov jesto ešte dost*“⁷ (Petrus, ed., 1994: 41). Práve preto, že tu Timrava nazýva veci pravými menami a neskreslene, sa táto novela stala terčom kritiky všetkých tvorcov dejín slovenskej literatúry do roku 1989, v ktorých je autorka odsudzovaná, že nepochopila bolševikov ako progresívnu silu – na rozdiel od mladšej spisovateľskej generácie socialistického realizmu. Timrava v novele opisuje, ako návrat Maďarov odmietali národné vrstvy i ako bolševici chceli rozvrátiť všetky dedinské hodnoty, majetky a cirkev – aj preto nakoniec – napriek počiatocnému odporu – privítali dedinčania návrat českých vojsk ako osloboditeľov. „*Ona jediná zachytila aj existenciu medzinárodných jednotiek, bojujúcich v rámci bolševickej, prevažne ruskej armády,*“ píše historik Roman Holec (2013: 146). Timrava poslala túto novelu do *Slovenských pohľadov*, kde ju redaktor Andrej Mráz pomenil, takže do *Zobraných spisov*, ktoré vychádzali v 50. rokoch, ju prvý raz pretlačili z pôvodného rukopisu, na ktorom bolo autorkinou rukou pripísané: „*Túto novelu mi zničili v SP.*“ V liste Janovi Menšíkovi Timrava o osude *Záplavy* a svojom definitívnom odmlčaní píše: „*Oni ju uverejnili a opravili, ináčili, vynechávali, ako sa im páčilo... Keby bola vedela, nebola by poslala prácu, ani viac nepošlem*“⁸ (Petrus, ed., 1994: 105). Tým sa vlastne aj skončila Timravina spisovateľská cesta.

Komplikované osudy po oslobodení zažívali aj priatelia, vojenský legionári, Jozef Gregor Tajovský a Janko Jesenský. Oba boli štyridsaťroční za trest vyslaní ako panslávi na front, kde však za dramatických okolností prebehli na ruskú stranu. Po ná-

7 List z 28. 7. 1919.

8 List z 15. 12. 1938.

vrate z vojny sa uplatňovali vo verejnom živote: právnik Jesenský zastával vysoké štátne funkcie, Tajovský bol vedúcim Kancelárie československých légii. Obaja naďalej publikovali – Jesenský najmä poéziu, Tajovský písal články, spomienkové prózy, drámy, vydal zbierku próz *Rozprávky z Ruska*, ktorá priniesla pravdivé obrazy z ruského frontu. Otvorene deklaroval svoj negatívny vzťah voči komunistickému Rusku, preto bol s nevôľou prijímaný zo strany vzťahujúcej sa ľavičiarkej propagandy, ľudákom zasa prekážal jeho čechoslovakistický postoj. V tomto medzivojnovom čase sa umelecky koncentroval na písanie divadelných hier a – podobne ako Kukučín – rozhodol sa v historických freskách „zviditeľniť“ stále aktuálnu tému národnoobrodeneckého boja. Po historickej príprave v archívoch napísal hru *Smrť Ďurka Langsfelda* (1923) s námetom revolučných meruôsmych rokov. Existenčnú situáciu slovenskej inteligencie počas maďarského útlaku zobrazil v dráme *Blúznivci* (1934). Jeho posledná hra *Hrdina* (1938) sa vzdďaľuje realistickému podložíu smerom k expresionizmu. V ľudáckom denníku *Slovák* hru nekompromisne skritizovali. Aj Tajovský, podobne ako ostatní spomínaní autori, sa vyrovnáva s časťou svojho života – tentoraz so životom s manželkou Hanou v autobiografickej komédii *Jej prvý román* (1930), ktorá patrí k vzácné otvoreným vyznaniam autora – na vlastné prehry sa už v tomto období dokáže pozerat' z nadhľadu a bez afektu. Hra je tragikomickým a sebaironickým „návodom“, ako treba „čítať“ jeho samého ako človeka a jeho pozíciu v manželstve s mladšou ambicióznou ženou.

Emocionálne stavy dovtedy prozaicky nespracovanej autobiografickej témy tvorili iniciačný impulz obsiahleho dvojdielného románu Janka Jesenského *Demokrati* (1934, 1938). Krivdy, ktoré sa jeho národne cítiacej rodine diali pod vplyvom bezcharakterných, tentoraz dokonca slovenských politikov, dokázal v sebe spracovat' až s veľkým časovým odstupom. Autor vnímal, že je to dlžný sebe i rodine, ale téma bola natoľko intímna a osobne ťaživá, že cítil potrebu prísť s konceptuálnymi rámcami, ktoré by ju pri bežnom čítaní dostatočne maskovali či až degradovali. Na tento účel implantoval do fabulačnej osi románu ľúbostnú osnovu populárnej literatúry, aby na takejto „poklesnutej“ úrovni nikto neočakával hlbokú osobnú výpoveď. Táto mystifikácia mu skutočne vyšla a dodnes sa tento román číta predovšetkým ako satira na medzivojnové politické pomery.

S politikou mal Jesenský bohaté skúsenosti ako župan (1919–1929) aj ako viceprezident *Krajinského úradu* (1929–1935). Brisknú a faktami podloženú kritiku verejného života založil na odhaľovaní rozporu medzi slovom a činom, medzi ideálom a skutočnosťou. „*Naším bohom je moc*“ je heslo každej strany, preto robia všetko pre to, aby zvíťazili. Sľuby, dary, podplácania, diskreditácia protivníkov sú najčastejšie metódy politického boja. Jesenský nazerá pod spoločenské masky a to, čo tam nachádza, v ňom vzbudzuje ironický úškrn, až sarkastickú grimasu. Román *Demokrati* bol pre svoju totálnu kritickosť prijímaný rozporuplne už hneď po publikovaní – mnohí „účastníci deja“ sa v ňom totiž našli. No ešte zložitejšia bola jeho recepcia po roku 1948, keď bola „zrušená“ nielen poklesnutá literatúra, ale i demokracia. Možno aj z týchto dôvodov bol tento román do roku 1989 analyzovaný tendenčne, resp. bol prehliadaný.

Ojedinelým, zdanlivo anachronickým Jesenského spisovateľským počinom bolo vydanie zbierky kratších próz pod názvom *Zo starých časov* (1935), zostavenou počas práce nad *Demokratmi*. Medzi staršími, už publikovanými prózami sa v zbierke objavuje novela *Karol Ketzer*, ktorá patrí k skutočným skvostom medzivojnovnej literatúry. Táto odvážna novela zostala v dobe svojho vydania (bola napísaná pre túto zbierku) takmer

bez povšimnutia, prináša pritom Jesenského výnimočnú autorskú polohu, ktorú možno vnímať ako hlboké porozumenie pre ľudskú slabosť. Ukazuje človeka ako krehkého jedinca, na ktorého číhajú nástrahy na ceste životom a ktorý má nie vždy energiu odolať im. Jesenský bol sklamaný, že žiadna generácia v tomto medzivojnovom čase nenašla porozumenie pre jeho „priznaný anachronizmus“. Sklamalo ho najmä ignorovanie jeho výzvy na subtilné vnímanie ľudských problémov; cítil, že podstata človeka zostáva stále rovnaká, menia sa len vonkajšie podmienky, preto sa do konca života nevzdal svojho kréda: aj na pozadí premien doby zaujímať sa o ľudskú zraniteľnosť. Zvlášť ho upútal fenomén prežívania citlivých jedincov v dravej, nenásytnej, hmotárskej a intrigánskej spoločnosti. Nezriadenosť a džentríctvo hlavného hrdinu, hazardného hráča, zemana Ketzera, je metaforou porušovania pravidiel, je signálom sebastravujúceho pohltenia osobnosti. Jeho konanie sa nesie v znamení tušenia fatálneho konca, čo pridáva tejto próze akýsi mysteriózny rozmer. Autor dokáže vybičovanú hráčsku atmosféru preniesť aj na čitateľa a vtiahnuť ho aspoň na chvíľu do hry tak, aby sám zakúsil podmanivú nákazlivosť hazardu. Príbeh je umelecky vycizelovaný s nevídaným zaujatím, „znalosťou vecí“ a kartárskej atmosféry, virtuóznej hráčskej kombinatoriky, dramatického gradovania, uhýbania, úskokov, striehnutia na chyby spoluhráčov – a práve to všetko robí z tejto novely „majstrovský kúsok“.

Jesenský, ktorý sa dal predčasne penzionovať hneď po vyjdení *Demokratov*, aby sa mohol slobodne vyjadrovať, medzi rokmi 1939–1945 pod vplyvom sťahujúcich sa mrakov fašizmu napísal absurdno-tragické novely (*Železničné nešťastie*, *Dva medvede*, *Strach*), zachytávajúce stiesňujúcu atmosféru udavačstva a pohonu na ľudí. Od plesovej masky zo začiatkov svojej tvorby cez masku dandyho a bonvivána sa počas tzv. slovenského štátu prepracoval k mysterióznemu úškľabku hrôzy, k maske zla. Kým na začiatku svojej tvorby bol preňho malomeštiak len smiešny a trápny, teraz sa ako kolaborant s fašizmom ukázal byť životu nebezpečný.

V dobe, keď sa množstvo mladších slovenských spisovateľov dalo do služieb národnosocialistického režimu (napríklad Valentín Beniák pôsobil v prezidentskej kancelárii Jozefa Tisa, Andrej Žarnov podporoval HSĽS, Emil Boleslav Lukáč pôsobil ako poslanec tzv. slovenského štátu, Milo Urban bol redaktorom novín *Gardista*, pričom všetci sa hlásili k oficiálnej kultúrnej politike), práve Jesenský s Tajovským v predvečer vzniku tzv. slovenského štátu napísali poslancom slovenského snemu protestný list proti rozbitiu Československa. Po neúspešnom proteste Jesenský ako presvedčený demokrat odstúpil z postu predsedu Spolku slovenských spisovateľov a následne Slovensko nazýval vo svojich satirických veršoch *Ludákia*.

Je paradoxné, že generácia spisovateľov, ktorá sa od svojich starších kolegov na prelome storočí zásadne odlišovala práve habilitovaním práva na autorskú subjektívnu výpoveď, sa jej dokázala vzdať v čase, keď bola spoločenská situácia dramatická a vyžadovala si zásadný občiansky postoj.

Rok 1918 bol medzníkom najmä pre spisovateľov, ktorým bránili v tvorbe mimoliterárne okolnosti – týkalo sa to najmä Martina Kukučina, ktorý si nemohol nájsť na Slovensku po štúdiách zamestnanie, a tiež L. Nádašihho-Jégého, ktorý sa zaviazal maďarským úradom nepísať po slovensky, keď na jeho pleciach ostala starosť o celú rodinu. V čase, keď už mladá generácia začala starších autorov upodozrievať z umeleckej neplodnosti, dvadsiate roky u nich vyústili do nečakaných tvorivých činov. Dlhšia prestávka najmä u Jégého a tiež Jesenského priniesla vyzretejšie texty, ktoré prekvapili najmä hlbokou kritickou sebareflexiou. Jesenský až dvadsať rokov po súbore poviedok *Malomestské rozprávky* (1913) vydáva spomienkovú prózu z 1. svetovej vojny

Cestou k slobode (1933), spomínaný dvojdielny román *Demokrati* (1934, 1938) a súbor próz *Zo starých časov* (1935). Jeho hľadanie priliehavého výrazu pre nové skutočnosti je úmerné hĺbke dovtedy prežitého. Typický je uňho odklon od zábavných malicherností „bežnej životnej prevádzky“, čoraz viac ho zaujímajú tvary a formy prežívania krajných, extrémnych situácií. Skúma, ako sa v nich človek správa, ako ho určujú, prezrádzajú či zrádzajú.

Do povojnového obdobia prechádza takmer kontinuálne tvorba J. G. Tajovského a B. Slančíkovej Timravy. Umelecké koncepcie týchto autorov síce nevyvrcholili v románovej tvorbe, ich poviedky a novely však prinášajú novú vyzretosť – osobnostnú, umeleckú i názorovú. Sú to autori, u ktorých mala vždy dôležité miesto národná myšlienka, i keď často s kritickou reflexiou – k tej však vždy prislúchali aj sympatie pre česko-slovenskú vzájomnosť, čo sa u oboch potvrdzuje v ich tvorbe i v korešpondencii. Obaja autori sa vo svojich občianskych postojoch radikálne vyhranili, čo sa odrazilo na expresivite umeleckého výrazu najmä v Timravinej povojnovej tvorbe. Tajovského legionárska účasť v prvej svetovej vojne sa dramaticky odrazila aj v jeho medzivojnových osudoch. Krátke prózy, s veľkou empatiou a emocionálnou zachytávajúce zážitky z vojny – *Rozprávky z Ruska* (1920), sa v povojnových časoch nestretli so zaslúženou pozornosťou. Aj z toho dôvodu sa Tajovský sústredil na dramatickú tvorbu a národopisno-vecnú literatúru.

Martin Kukučín sa vrátil na Slovensko roku 1922, v tom čase už vyprchala eufória z dosiahnutej národnej slobody a do popredia sa začali dostávať triedne i národnostné rozpory. So svojím sklamaním z pomerov na Slovensku sa vyrovnáva v spomínaných historických románoch *Lukáš Blahosej Krasoň* (1929) a *Bohumil Valizlosť Zábor* (1929). Historická patina v nich prekrýva aktuálny rozpor a na pozadí rozkvetu a následne rozkladu štúrovských ideí sa dá identifikovať parabola na medzivojnové Československo. Aj Kukučín svojím umeleckým odkazom presiahol dobovú komplikovanú situáciu – tieto jeho romány sú dôležité najmä pre identifikáciu vzťahov medzi jednotlivcom a komplikovanými spoločenskými väzbami.

Medzivojnová tvorba „starých realistov“ vysielala signály, že harmonické zvládnutie spoločenských protikladov a napätí nie je dosiahnuteľné. Ich tvorba nechce pôsobiť konfrontačne ani mentorsky vo vzťahu k mladšej generácii autorov – nájdeme však u nich prvky vnútornej sebatrýzne, ale aj vitálneho uvoľnenia a morálnej prevahy nad deformáciami doby.

LITERATÚRA A PRAMENE

- Čepan, O. (2001). *Próza slovenského realizmu*. Bratislava: VEDA.
- Holec, R. (2013). Trianonský diskurz v slovenskej beletrii. In: M. Michela, L. Vörös: *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva*. Bratislava: Historický ústav SAV.
- Hostinský, O. (1890). *O realismu uměleckém*. Praha: Bursík a Kohout.
- Jégé, pod pseudonymom L. N. (Grób) (1891). Peniaze, *Slovenské pohľady*, 11(6), 379–383.
- Milkin, T. (1895). Proti prúdu. *Literárne listy*, 5, 7–9.
- Noge, J. (1957). Niekoľko údajov k životopisu a dielu Martina Kukučina. In: A. Matuška, M. Prídavková, M. Tomčík (Eds.), *Martin Kukučín v kritike a spomienkach*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 586–600.
- Noge, J. (1975). *Martin Kukučín tradicionista a novátor II. Život a dielo 1907–1928*.

Bratislava: Veda – Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry SAV.
Petrus, P. (Ed.) (1994). *Listy Boženy Slančikovej Timravy*. Prešov: Filozofická fakulta UPJŠ.

Škultéty, J. (1911). A tót irodalom története.
In: Gustáv, H. (Ed.), *Egyemetes irodalom-történet, IV. kötet: Ural-Altajiak és szlávok*, Franklin-Társulat, Budapest, s. 619-642.

O AUTORKE

PhDr. MARCELA MIKULOVÁ, DSc., je vedecká pracovníčka Ústavu slovenskej literatúry SAV, v. v. i., kde sa venuje slovenskej próze obdobia realizmu a prelomu 19. a 20. storočia. Je autorkou viacerých knižných monografií, z nich Cenu SAV získala za prácu *Tajovského obrodenecká moderna* (2005) i za kolektívnu monografiu *Konfigurácie slovenského realizmu* (2016). Za prácu *Paradoxy realizmu* (2010) jej bol Akadémiou vied Českej republiky udelený titul DSc. Participovala na *Slovníku slovenských spisovateľov* (1999), *Slovníkoch diel slovenskej literatúry 19. a 20. storočia* (2006, 2009), edične pripravila výbery z Jozefa Gregora Tajovského, Boženy Slančikovej Timravy, Janka Jesenského a bola tiež editorkou komentovaných antológií *Slovenský literárny realizmus 2, 3* (2006). V roku 2015 jej vyšla vo vydavateľstve Veda monografia *Tri spisovateľky (Šoltésová, Vansová, Timrava)*.

„JÁ TU BRATISLAVU MILUJU.“ ZE VZPOMÍNEK
A DOKUMENTŮ RODINY ČESKÉHO LÉKAŘE
“I Just Love Bratislava.” From the Memories and Documents
of a Czech Doctor’s Family

JANA POSPÍŠILOVÁ

DOI: 10.26363/SN.2018.3.05

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i, pracoviště Brno, Veveří 97, 602 00 Brno; e-mail: jana.pospisilova@iach.cz

One of the stages of the Czechoslovak history is the 1920s and 1930s period when Czechs settled with their families in Slovakia, driven by a long-term perspective and working as civil servants in state administration, or in the private sphere. MUDr. Viktor Sedlák graduated from the Charles University in Prague and worked at the Dermatology and Venerology Clinic of the Comenius University in Bratislava since 1919. He later opened a private doctor’s office for skin and venereal diseases and treated the employees of Slovak Railways. In the spring of 1939, he was forced to leave Bratislava and moved to Brno. While in Bratislava, he lived with his wife and two children in a small Czechoslovak villa colony on Lermontov Street (formerly Günther Street) in a house designed by Dušan Jurkovič, in the neighbourhood of other intellectuals. The narrated memories and documents preserved in the family archive together with other objects that were carried to Brno reflect the professional career and private life of the Czech doctor who had lived in Bratislava for twenty years, and show the daily life of his family and social contacts within the predominantly Czech population. The text depicts the family memory culture.

Key words: Czechs in Bratislava, daily life, memory narratives, family memory, home

Klíčová slova: Češi v Bratislavě, každodennost, vzpomínkové narativy, rodinná paměť, domov

How to cite: Pospíšilová, J. (2018). „Já tu Bratislavu miluju.“ Ze vzpomínek a dokumentů rodiny českého lékaře. *Slovenský národopis*, 66(3), 318–330. doi: 1026363/SN.2018.3.05

ÚVODEM

Malým příspěvkem k jedné etapě československých dějin, lépe řečeno k období, kdy desetitisíce Čechů odešly dobrovolně na Slovensko, aby tam v nově založeném státě pracovali a našli svůj domov, je předkládaný text, ve kterém čerpám ze vzpomínek a paměti rodiny, která žila dvacet let v metropoli na Dunaji. V soukromém archivu rodiny mého manžela se nachází několik osobních dokumentů a fotografických alb

vypovídajících o životě, každodenní praxi a dnech odpočinku jednoho českého lékaře a jeho blízkých. Prameny úřední i subjektivní povahy včetně záznamů rozhovorů s pamětníky dětství prožitého v Bratislavě¹ využívám opírajíc se o odbornou literaturu k danému tématu a dlouholeté vnímání a pěstování československých vztahů. Vzhledem k mezerám ve vzpomínkách a k neúplnosti uchovaných dokumentů nemá tento text ambice podat zprávu o životě české rodiny v Bratislavě, respektive jde o pouhé střípky mozaiky odrážející některé zážitky z každodenního života v minulosti. Pojednává také o významu některých situací a zdánlivých detailů v životě mladého člověka.

K VÝZKUMNÉ METODĚ

Vzpomínky se od prožité minulosti mohou lišit z mnoha důvodů (Kusá, 1995). Například selektivnost paměti, věkový rozdíl a odlišnost pohlaví se ukazuje v rozdílných vzpomínkách sourozenců, kteří s odlišnými povahovými rysy prožili šťastné společné dětství. Při hodnocení výpovědí je třeba brát v úvahu také schopnost zúčastněných (v současnosti devadesátníků) po létech dojmy a zážitky formulovat. Nyní však na toto téma nezaměřuji svoji pozornost. Výchozím materiálem jsou pro mě příležitostné výpovědi mně blízké ženy, od které po několik desetiletí slýchám vzpomínky na život v Bratislavě, poznamenávám si písemně jejich obsah, a v posledním čase pořizuji také jejich audionahrávky. Moje partnerka v rozhovorech není vypravěčsky aktivní, je zdrženlivá v projevech a její vzpomínky jsou krátkými epizodami, v nichž se však projevuje dobrá paměť na jména, postavy a na rozmanité detaily. Spouštěčem vzpomínek bývaly fotografie, mimovolný dotaz na nějaký předmět, počasí za oknem, také datum v kalendáři. Její vzpomínání na Bratislavu bylo příležitostně spontánní, ale v posledním půlroce většinou mnou evokované. Naše rozhovory neprobíhaly na úrovni respondentka – výzkumnice, ale jako promluvy mezi rodinně blízkými osobami. Uvedené zaznamenané vzpomínky nejsou spontánní autobiografií, ale vypovídají o identitě jedince (Hlůšková, 1996).

ČEŠI NA SLOVENSKU

Postavení Čechů působících ve dvacátých a třicátých letech 20. století na Slovensku se věnují historikové i etnologové (Rychlík, 1989; Luther, 2004), v odborné literatuře jsou publikovány statistické údaje o počtu státních zaměstnanců, kteří na Slovensko přišli a kteří byli ze státních služeb v období autonomie propuštěni (Rychlík, Rychlíková, 2014), je zpracováno také téma jejich odchodu, odsunu, vystěhování nebo nevyhnání, jak je akt označován (Šisler, 1989; Bystrický, 1997; Luther, 2013). Pro mnohé Čechy však byly politické a hospodářské podmínky na Slovensku natolik příznivé, že neodešli, a tak v době druhé světové války jich na Slovensku působilo na 30 tisíc v různých povoláních (Bystrický, 1997: 611).

Na rozdíl od množství článků a knih, které se věnují osudům Němců odsunutým (vyhnaným) po druhé světové válce z jejich domovů (například Köstlin, 1996; Nosko-

1 Ve svém příspěvku jsem zpracovala především vyprávěné vzpomínky Aleny Pospíšilové, rozené Sedlákové, narozené v Bratislavě v roce 1927. Pro doplnění nebo ověření dějů a jmen jsem oslovila jejího na Slovensku žijícího bratra Viktora Sedláka, narozeného v roce 1923 v Bratislavě. Oba respondenti vyslovili souhlas s uveřejněním svých výpovědí.

vá, Čermáková, 2013; Kreisslová, 2018), zůstalo téma ztráty domova a adaptace na nové bydliště v prostředí protektorátu Čechy a Morava, kde byli Češi vyhnáni ze Slovenska nuceni se poté usadit, stranou odborného zájmu. O životních peripetiích českého vědce v československé Bratislavě a na univerzitě Komenského, a posléze o jeho životě v Čechách, včetně začlenění do zdejšího akademického života, se dovídáme v neobyčejně poutavé monografii o historiku Václavu Chaloupeckém (Ducháček, 2014a). Nucený odchod, pochmurná atmosféra jara roku 1939 a nejistá existence v protektorátu Čechy a Morava byly traumatem, se kterým se museli vystěhovaní Češi vyrovnat jak v soukromí, tak v profesní sféře. V autobiografiích a vyprávěných vzpomínkách vystěhovaných Čechů téma odchodu ze Slovenska za státní hranice a ztráty domova nepochybně zaznívaly, ale soustředěná pozornost mu nebyla věnována mimo jiné proto, že v éře socialismu, kdy pamětníci odchodu ještě žili, stálo uvedené období československých dějin mimo sféru oficiálních výzkumů historických i etnologických.²

SEDLÁKOVI NA SLOVENSKU

Na začátku sedmdesátých let 20. století jsem jela s rodinou svého přítele, budoucího manžela, na výlet na „Železnou studničku“ u Bratislavy. Tam jsem poprvé v příjemném prostředí malokarpatského lesoparku uslyšela vzpomínky manželových prarodičů na výlety do této oblíbené lokality. Manželovi prarodiče, bývalí sokoli sportovního ducha nestěžující si na osud, nebyli zatíženi sentimentem, ale rádi vzpomínali na to, jak sem chodili na sněženky a do restaurace na talíř brynzy, jak se scházeli s přáteli „pod viechou“, koupali se v Dunaji na plovárně u mostu, pod Děvínem či v senecském jezeře a v zimě bruslili na rybníku v Petržalce. Tenkrát jsem ještě nevěděla, že společenský život Čechoslováků v metropoli na Dunaji bude později nosným výzkumným tématem pro etnology a historiky (Salner a kol., 1991).

Při svém hledání československých dějin obrátil historik Milan Ducháček pozornost na osobnost profesora Univerzity Komenského Václava Chaloupeckého a na jeho bratislavské bydliště. V této souvislosti popsal československou vilovou kolonii v dnešní Lermontovově (tenkrát Güntherově) ulici, která byla obydlena „intelektuální elitou“ v čele s architektem Dušanem Jurkovičem (Ducháček, 2012, 2014b). V letech 1923–1925 vyrostl ve svahu pod bratislavským hradem soubor pěti vil navržených Dušanem Jurkovičem, které obývali filolog Josef Hanuš, historik Václav Chaloupecký, „čerstvý docent otologie Pavel Závíška a zřejmě asistent dermatologické kliniky Viktor Sedlák“ (Ducháček, 2012: 121). V jejich blízkosti žil také skalický rodák, lékař Pavel Blaho, Jurkovičův přítel.³ Domněnku Milana Ducháčka týkající se Viktora Sedláka lze bez pochyb potvrdit. Vzpomínky Aleny Pospíšilové-Sedlákové, která se narodila manželům Sedlákovým v Bratislavě v roce 1927⁴, dokazují – spolu s dokumenty uchovanými v rodinném archívu – že vlastníkem vily byl opravdu MUDr. Viktor Sedlák.

2 V exilu publikoval k tomuto tématu historik Ján Mlynárik. Viz Mlynárik, J. (1987). *Česká inteligencia na Slovensku. Kapitoly z dejín českej inteligencie na Slovensku*. Kolín nad Rýnom: INDEX e. V.

3 P. Blaho v ní bydlel do konce svého života a poté Janko Blaho, jeho syn, významný operní zpěvák (Berka, Bahna, 2013: 135).

4 Rodiče Marie a Viktor Sedlákoví měli svatbu v roce 1922.

Viktor Sedlák (Třebíč 1892 – Brno 1982) vyrostl v ševcovské rodině s osmi sourozenci (další dvě sestry se nedožily dospělosti). Spolu s třemi bratry dosáhl univerzitního vzdělání, při čemž se v rodině traduje, že při studiu medicíny na Karlově univerzitě ho podporoval jeho nejstarší bratr.⁵ Viktor Sedlák promoval po návratu z první světové války v roce 1918 v nově vzniklém Československu. Po krátkém působení v brněnské vojenské nemocnici byl od 1. října 1919 sekundářem a posléze asistentem dermatologicko-venerologické kliniky Univerzity Komenského. Od roku 1922 byl ve služebním poměru v ambulanci pro železničáře „na pokladnu“ a soukromým lékařem v ordinaci na stejné adrese na Štefánikově ulici č. 3. Z Bratislavy se s rodinou odstěhoval do Brna v březnu (1. dubna?) roku 1939.⁶ Poté mu byla odborná lékařská praxe povolena v Brně na náměstí Svobody osvědčením ze dne 27. 2. 1939.

Mezi rozmanitými dokumenty z pozůstalosti Viktora Sedláka se ve složce nadepsané „Osobní“ uchoval jeden list novin *Slovenský národ* z 14. 3. 1926 s článkem „*O bólných osobných otázkach na lekárskej fakulte. Dve nedobytné bašty pre slovenských lekárov a dva konkrétne prípady.*“ Je zde mj. pasáž týkající se habilitace Viktora Sedláka a názorný příklad protičeské kampaně poukazující na nespravedlnosti ve služebním postupu slovenských lékařů.⁷ Viktor Sedlák doprovodil některé pasáže svými vysvětlujícími rukopisnými poznámkami na okraji. Podle tisku usiloval o habilitaci, k níž však nedošlo, a podle vzpomínek syna, taky lékaře, poté s kožní klinikou pěstoval i nadále styky. V dobrozdání prof. dr. Viktora Reinsberga z univerzitní kliniky nemocí kožních a venerických v Bratislavě z května 1922 je Sedlákova práce hodnocena velmi pozitivně „... jeho vždy korektní jednání s pacienty, jeho přesnost a pílě, jeho zručnost operatérská kvalifikují ho co výborného odborníka“. Jeho specializaci dokládá titul „odborného lékaře pro choroby kožné a pohlavné“ udělený Lékařskou komorou pro Slovensko a Podkarpatskou Rus z roku 1932. „Ty pohlavní nemoci, to byla tenkrát strašná metla“, řekl syn Viktora Sedláka při rozhovoru v roce 2018.

Vzpomínky Aleny Pospíšilové, rozené Sedlákové, a uchovávané dokumenty (vysvědčení, domovské listy, potvrzení o praxi v Bratislavě, soupis stěhovaných věcí, dokumenty o praxi a zaměstnání v Brně, řidičský průkaz aj.) a některé věci výjimečné osobní hodnoty, jako je například stříbrná pudřenka v koženém pouzdře, dřevěný pokojíček pro panenky, chlapecké sokolské tričko, důstojnická čepice a šavle aj. jsou materiální i nemateriální formy vzpomínkové kultury. Vzpomínky na bývalý domov v Bratislavě znějí dosud brněnským bytem, vybaveným nábytkem a dalšími předměty, které tvořily v minulosti bratislavský domov. Rodina tvoří vzpomínkové společenství, vzpomínky vyvolává prohlížení fotografií, třetí a čtvrtá generace se dozvídá o osudech prarodičů. Němým svědkem rodinných příběhů je nábytek v jídelně z produkce Družstevní práce⁸, na verandě je nábytek z čekárny při ordinaci na Štefánikově

5 Jan Sedlák (1871 Třebíč – 1924 Brno) kněz, profesor bohosloví v Brně, historik.

6 V jednom z rozhovorů uskutečněném 1. 4. 2017 vzpomínala A. Pospíšilová, že je to výroční den jejich stěhování. Jindy mluvila o stěhování v březnu.

7 „V záležitosti docentury dr. Sedláka nebolo vypovedané ešte rozhodujúce slovo, preto varujeme príslušných činiteľov, aby nerozmnožovali krivdy Slovákov. Veríme, že po tomto dobre myslenom upozornení rozhodnutie padne v prospech Slováka.“ *Slovenský národ*, 14. 3. 1926.

8 Družstevní práce (DP) byla kulturně-společenská organizace, která působila v letech 1922–1957 v Československu. Byla založena v Praze jako nakladatelství v roce 1922 a soustředila se na sdružení návrhářů, výrobců a distributorů rukodělných uměleckých řemesel, užitého umění a moderního designu, zejména na cenově dostupné předměty masové spotřeby pro široké vrstvy obyvatel. https://cs.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEstevn%C3%AD_pr%C3%A1ce

Nová Praga Alfa před domem č. 19 na Güntherově (dnešní Lermontovově) ulici, zprava Marie Sedláková, druhý chlapec Viktor Sedlák ml., Alena Sedláková první zleva, s dětmi ze sousedství, 1932.

Alena s maminkou u besídky v zahradě, 1928.

*V zahradě u domu. Zleva Viktor, sestřenice Milu-
na z Brna, Alena, 1931.*

*Alena s Viktorem na lyžích pod Pezinskou
Babou, 1932.*

Všechny fotografie pocházejí z rodinného archivu.

ulici, v předsíni slouží křeslo ze soupravy v pokoji pro hosty, kterou po přestěhování do Brna dostal v Brně žijící bratr Marie Sedlákové. Ložnici si odvezl po smrti své matky v roce 1989 syn Viktor žijící v Holíči.⁹ Bratislavskou vilu se Viktoru Sedlákovu podařilo prodat před vystěhováním (na rozdíl od profesora Václava Chaloupeckého) a její zařízení až na některé kusy nábytku, které daroval domovníkovi, byly převezeny po kontrole celníků do Brna. Rodina se stěhovala do nájemního domu, který Viktor Sedlák koupil po neúspěšném hledání vyhovující vily. Argumentem pro tuto koupi byla vlastní garáž ve dvoře, kde mohl zaparkovat svoji Pragu Alfa.

ŽIVOT V BRATISLAVĚ PODLE RODINNÉ PAMĚTI

Zpočátku bydlela rodina Sedláková v tzv. „Židárně“ pod hradem a matka Aleny Pospíšilové-Sedlákové vzpomínala, že viděli do židovských domácností, z nichž se ozývaly modlitby znějící jako „bílej lajbl, modrej lajbl, červenej lajbl...“. Někdy na začátku 20. let se stěhovali „do svého“. Na dům v Güntherově ulici, který nebyl extravagantní, ale odpovídal představám o solidním životním standardu (Ducháček, 2014a: 171 a 176) dostal Viktor Sedlák hypotéku. Jurkovičovy návrhy pěti vil, které spolu těsně souseďily, se vyznačovaly jednotnou koncepcí, ale každý nesl odlišné architektonické prvky. Dodnes jsou na mřížích vchodových dveří bývalé Sedlákovy vily, nesoucích stopy kubismu, monogramy manželů VS a MS. Viktor Sedlák ml. vzpomínal, jak při hře na zloděje s kamarády prozkoumali v době nepřítomnosti souseda Chaloupeckého jeho vilu. Vlezli dovnitř otevřenými balkónovými dveřmi a prolezli ji až do sklepa, „... protože byla úplně stejná jako náš barák. Nic jsme nevzali, jen jsme tak šantili“ (2018). Jako děti se Sedlákoví kamarádili a stýkali i v dospělosti s Mirkem Dérerem¹⁰, který bydlel naproti, a s dalšími chlanci z okolí, například se synem manželů Blahových. Ulicí se nesl zpěv manželky operního pěvce Janka Blahy, díky němuž chodívala Alena do lóže na operní představení.¹¹

Sedlákoví jezdívali na návštěvu do Děvínské Nové Vsi do zahradnictví k Valentům. *Byli to Češi, ano, měli zahradnictví, to bylo u Děvínské Nové Vsi, obrovský zahradnictví, a on byl starší pán než ta paní Valentová. Ona vedla to zahradnictví a on to teda vedl po právní stránce. On byl právník, takovej starej pán. A měli smradlavýho vlčáka, co sedal dycky pod stolem a strašlivě smrděl. ... A ten pan Valenta měl zálibu, že sledoval, sbíral a měl celou sbírku nočních všelijakejch brouků a motýlů a on tam měl takovej zahradní domek a na tom měl zvláštní nějaký světlo a on tam v noci svítil a tam mu lítaly ty můry a on to sbíral a dělal si ty sbírky a měl syna, ten se menoval Vlk, tak se mu říkalo Vlčku. Nechodil do školy, ale oni měli najatýho profesora, kterej denně tam chodil a učil ho celou gymnazijní látku a von potom vystudoval vysokou školu, ale*

9 Soupis předmětů, které vyvezl V. Sedlák, obsahuje zařízení ordinace a čekárny na Štefánikově ulici č. 3 a bytu na Güntherově ulici č.19. Českým zaměstnancům bylo povoleno bezcelně vyvézt hotovost, vkladní knížky, cenné předměty, nábytek, svršky atd. Soupis vyvážených věcí kontroloval v místě celní úřad (Šisler, 1989). Soupis majetku V. Sedláka a jeho manželky je úředně potvrzený Městským notářským úřadem v Bratislavě 20. 3. 1939, razítko s kolmem Republiky československé je z 29. 3. 1939.

10 Mírek Dérer byl synovcem politika Ivana Dérera (2. března 1884 Malacky – 10. března 1973 Praha). Slovenský právník, publicista, československý politik a předseda Československé sociálně demokratické strany dělnické na Slovensku. https://cs.wikipedia.org/wiki/Ivan_D%C3%A9rer.

11 JUDr. Janko Blaho (15. září 1901 Skalica – 24. dubna 1981 Bratislava) byl slovenský operní zpěvák a sběratel lidových písní. Manželka Helena, sopranistka.

Alena Sedláková ve třídě v první lavici, první zprava. „Do školy jsem chodila z domu směrem k hradu, někde pod hradem ta škola byla...“, cca 1935.

Na nových bicyklech. Zleva bratranec Mirka Déřera, Ďuro Novotný, Alena a Paľko Blaho, syn Janka Blaha, 1937.

nevím jakéj obor ... tam sme jezdívali občas, on byl hrozně přjemnej, on byl právník, a ta paní taky, ta se starala, já nevím měli kolik zaměstnanců ... já mám velký voči z toho dětství, ale měli ve městě, měli prodejnu květin a pěstovali, já nevím co všechno - to bylo krásný zahradnictví (Rozhovor 2018).

Sedlákoví udržovali kontakty s rodinami několika českých lékařů působících v Bratislavě. Přibližně v místech, kde je dnešní nemocnice Na Kramároch, bydlel lékař s německým jménem (Viktor Reinsberg?), ke kterému chodili na návštěvu. Měli velké psy vyvolávající respekt, snad buldoky. Chovali je kvůli bezpečnosti, protože jejich dům stál na samotě. Další tři lékaři, kteří všichni odešli v roce 1939 ze Slovenska do Prahy, byli otolog Pavel Závíška, ortoped Metoděj Mikula a blízký rodinný přítel Otakar Jedlička, zubař.

Pak tam měl tatínek známého jednoho bankovního úředníka, ten se menoval - měl sice německý meno - menoval se Schillinger a on měl dceru Táňu, ta byla tak stará jak já, a s tou sem chodila do školy až ten poslední rok, co sme tam bydleli - do primy. Já sem ještě v Bratislavě začínala gymnázium. A v tom třičtvrtěletí, to bylo v březnu, že, tak sme se stěhovali, a oni zůstali v Bratislavě. Tahleta Táňa pak studovala nějakou politickou školu ... a jeli na nějaké průzkum, študáci, na sever, do těch zemí tam severských, a tam se zřítlo letadlo a celý zhořelo, totálně... (Rozhovor 2018).

Až na jednu situaci nejsou dětské zážitky ze školy ve vzpomínání na Bratislavu tematizovány. Volný čas byl naplněn hrami na ulici, v zahradě, v létě plaváním a v zimě bruslením a lyžováním. Samozřejmě bylo cvičení v Sokole. Ale politická situace na Slovensku na konci třicátých let se začala projevovat i v osobním životě členů rodiny Sedlákovy:

... měla jsem na kabátě plechového lvíčka českého, takovej špendlík, a to mně dycky kluci chtěli utrhnout, ale já sem se s nima rvala. Ale to už bylo na gymnáziu, to nebylo na té obecné škole, tam to bylo jaksi klidnější, ale na gymnáziu už byli děcka z různých oblastí, a tak tam byli taky takoví rváči, ale já sem se nedala, já sem se dycky bránila. No vyvstala tam teda hrozná nenávisť Slováků k Čechům, už se to projevovalo tak mezi lidma, víš, dost. Tatínek mně řekl, ať toho lvíčka radši nenoším. ... Doma se o ničem, co se dělo venku, nemluvilo (Rozhovor 2016).

Rodinný přítel, zubař Otakar Jedlička, neměl se svou paní Jitkou, zubařskou instrumentářkou, děti (bydleli někde blíž k hradu). Po odstěhování z Bratislavy spolu rodiny udržovali přinejmenším písemný kontakt a navíc Otakar odkázal přítele na svého v Brně žijícího bratra, houslistu Josefa Jedličku¹², s nímž, jeho ženou a s dalšími přáteli vytvořili společnost, která v Brně při svých setkáních nahrazovala bratislavské chození „pod viechu“.

Dobře situovaní pánové našli zálibu v automobilismu. Viktor Sedlák koupil svoji Pragu Alfa v roce 1932, jeho soused historik V. Chaloupecký koupil automobil v roce 1931 (Ducháček, 2014a). Před tímto automobilem měl V. Sedlák krátkou dobu starší typ Pragy, s nímž se jako náruživý šofér zúčastnil závodu v okolí Bratislavy (snad přes Pezinskou Babu). Automobil byl využíván k jízdám za koupáním do Sence, na výlety do okolí Bratislavy, směrem do Malacek, na prázdniny v Třebíči a v Brně, ale také do Benátek a s dospělou posádkou - s přáteli nebo bratrem Aloisem - na delší cesty do Tater a do Alp. Byl členem Autoklubu Republiky československé, účastnil se spolkového života a setkávání bratislavských automobilistů v blízkosti Malacek u Tančiboku a Kamenného mlýna.

12 Josef Jedlička (1904 Kroměříž - 1993 Brno), houslista a hudební pedagog, člen Moravského kvarteta.

Viktor Sedlák, účastník závodu (Pezinská Baba?), cca 1930.

Major Viktor Sedlák při mobilizaci v Ružomberoku, 1938.

PŘED ODCHODEM

Několik měsíců před odchodem z Bratislavy se děti učily s otcem doma česky. Problémy s českým pravopisem se pak odrazily na vysvědčení na známce z českého jazyka.

Tatínek, když věděl, že se budeme stěhovat sem, tak si koupil český knížky, gramatiku, všelijaký školní knížky. V Bratislavě byl jeden knihkupec, kterej prodával školní knihy, a to byl Čech, a tatínek tam k němu teda chodíval, nebo jestli on chodíval k tatínkovi? ... Tak on si u něho vynašel takový český nějaký učebnice a on nás už od toho podzimu učil českou gramatiku. ... Já sem měla furt trojku z češtiny, kolik roků. ... Jenom že tehda se to jaksi akceptovalo, protože takovejch žáků jak sem byla já, kteří přišli ze Slovenska, bylo strašně moc... já sem měla tu výhodu, že tady měla maminka celou svou rodinu a my sme sem přišli a okamžitě měli naši společnost a věděli, co mají udělat, kam mají jít... (Rozhovor 2018).

V roce 1938 se syn Viktor účastnil 10. všesokolského sletu v Praze, který byl manifestací sokolů před nastupujícím fašismem. Jeho sestra Alena si pamatuje, když po sletu jeli autem z Prahy na výlet na Šumavu a chtěla je předjet kolona vozidel s nějakým německým politikem, nastala napjatá chvíle. Byla to úzká silnice, otec nechtěl a ani nemohl uhnout, ale nakonec Němci auto předjeli a otci při předjíždění Němci hrozili.

Při mobilizaci v září 1938 odjel Viktor Sedlák s rodinou ke svému bratrovi do Trenčína¹³ a auto mu nechal v péči. Rodina potom odjela domů do Bratislavy vlakem a Viktor do Ružomberku, kde s hodností majora vykonával odpovídající činnost.

ZÁVĚREM

Šťastná léta a úspěšnou kariéru v Bratislavě ukončil politický zlom. V blahopřání přítele Oty Jedličky Viktorovi Sedlákovvi k šedesátinám čteme povzdech: „... Dvacet let jsme jeden bez druhého nic nezačali, spolu dělali jsme plány do života i na dovolené, když jeden začal jezdit autem, druhý ho následoval, a bylo nám to vždy vše tak přirozené, jako bychom byli bratři. Škoda, že nám to společně žití třicátý devátý rok přetrhl...“ (18. 12. 1952).

Stěhující se Češi neměli omezený objem věcí, které si s sebou směli odvézt (podle platného vládního nařízení). Současně si ale odváželi i „nehmotná zavazadla“ – emoce, vzpomínky a společnou identitu skupiny, která se na Slovensku usadila, prožila ve většině případů konjunkturu a „nejlepší léta“ svého života. Odnegli si pocit narušených přátelství, nespravedlnosti a začasté i křivdy za upřímnou snahu o poctivou práci při budování společného státu. Češi podle dlouhodobého výzkumu Daniela Luthera převážně odejít nechtěli a jejich vystěhování lze považovat za vyhnání (Luther, 2013). Slovensko bylo pro ně domovem, který museli opustit a v následujících desetiletích po skončení druhé světové války se s pocitem vyhnání vyrovnat. Začali zase žít ve společném československém státě. Ve vzpomínkové kultuře vyhnaných Němců je pojem „domova“ a touhy po něm (Heimweh) zásadní (Fendl, 1993). Tento rys vzpomínková kultura vyhnaných Čechů a rodiny Viktora Sedláka neobsahuje. Pro Alenu Pospíšilovou, rozenou Sedlákovou, zůstává Bratislava krásným městem s impozantní řekou, pojem domova s ní nespojuje. Fascinace Dunajem jí nedovoluje, aby našla slova obdivu pro

¹³ JUDr. Alois Sedlák (1885 – 1971).

S Mirkem Déreem, kamarádem z dětství, v jídelně jeho domu na Lermontovově ulici, Bratislava 2013.

Sokolské tričko Viktora Sedláka ml., konec dvacátých let 20. století.

Nábytek z Bratislavy v brněnském bytě, 2018.

brněnské řeky Svatku a Svitavu. Podle německé etnoložky Elisabeth Fendl může získat i veteš, sama o sobě banální, díky zážitkovému kontextu vysoký význam (Fendl, 1993:233). Nábytek z Bratislavy a všednodenní drobnosti v brněnském bytě tak mají vedle materiální hodnoty vysokou hodnotu ideovou, neboť zprostředkovávají životní osudy dřívějších majitelů, manželů Marie a Viktora Sedlákových z Güntherovy ulice.

Tato stať byla vypracována s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076l.

LITERATURA

- Berka, T., Bahna, J. M. (2013). *Vily nad Bratislavou*. Bratislava : Marenčin PT.
- Bystrický, V. (1997). Vysťahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938-1939. *Historický časopis*, 45(4), 596-611.
- Ducháček, M. (2012). Bratislavská vila Václava Chaloupeckého. Obraz z proměny Prešpurku v československý prostor. In: *Bratislava. Zborník múzea mesta Bratislavy*, XXIV (s. 117-132).
- Ducháček, M. (2014a): *Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin*. Praha: Karolinum.
- Ducháček, M. (2014b). Holíčská fara v conceptualizaci dějin V. Chaloupeckého a D. Rapanta. In: V. Goněc, R. Holec (Eds.), *Viditelná i skrytá ... Česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí. Štúdie k česko-slovenským vzťahom a českým a slovenským dejinám. Česko-slovenská historická ročenka 2013*. Skalica - Bratislava: Veda (s. 199-224).
- Fendl, E. (1993). Mitgenommen. Das Gepäck der Heimatvertriebenen. Zum Beispiel Neutraubling. In: *Jahrbuch für Ostdeutsche volkskunde*, 36, 229-243.
- Hlůšková, H. (1996). Kategória minulosti v rozprávačskej stratégii. *Slovenský národopis*, 44(3), 319-334.
- Köstlin, K. (1996). „Heimat“ als Identitätsfabrik. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 99(3), 321-338.
- Kreisslová, S. (2018). „Domov“ jako místo dočasného návratu. První cesty německých vysídlenců do Československa. *Český lid* 105(2), 159-176.
- Kusá, Z. (1995). Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach. *Genealogicko-heraldický hlas*, 5(2), 17-20.
- Luther, D. (2004). Česká komunita v Bratislave 20. storočia. In: D. Luther, P. Salner (Ed.), *Menšiny v meste. Premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí*. Bratislava : Zing Print (s. 9-56).
- Luther, D. (2013). Odchod Čechov zo Slovenska (1939 - 1945). Mýtus nevyhnaní. In: B. Soukupová, R. Godula-Węclawowicz (Eds.), *Mýtus - „realita“ - identita. Národní metropole v čase vyvlastnění, kolaborace a odporu. Urbánní studii UK* (s. 99-112).
- Mlynárik, J. (1987). *Česká inteligencia na Slovensku. Kapitoly z dejín českej inteligencie na Slovensku*. Kolín nad Rýnom: INDEX e. V.
- Nosková, J., Čermáková J. (2013). „Měla jsem moc krásné dětství“. *Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20.-40. letech 20. století / „Ich hatte eine sehr schöne Kindheit.“ Erinnerungen von Brünnner Deutschen an ihre Kindheit und Jugend in den 1920er-1940er Jahren*. Brno: EÚ AV ČR, v. v. i. - pracoviště Brno a Statutární město Brno - Archiv města Brna.
- Rychlík, J. (1989). K otázke postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938-1945. *Historický časopis*, 37(3), 403-424.
- Rychlík, J. (2012). *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Rychlík, J., Rychlíková, M. (2014). Zprávy Státní stěhovací komise v Bratislavě o postavení Čechů na Slovensku (1939-1945). In: V. Goněc, R. Holec (Eds.), *Viditelná i skrytá ... Česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí. Štúdie k česko-slovenským vzťahom a českým a slovenským dejinám. Česko-slo-*

venská historická ročenka 2013. Skalica – Bratislava: Veda (s. 237–293).
Salner, P. a kol. (1991). *Taká bola Bratislava*, Bratislava: Veda.

Šisler, S. (1989). Odchod českých státních zaměstnanců ze Slovenska v letech 1938–1945. *Český lid*, 76(4), 231–239.

O AUTORKE

PhDr. JANA POSPÍŠILOVÁ, Ph.D., vědecká pracovnice Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., pracoviště Brno, od roku 1994 jeho vedoucí. Vystudovala etnografii a češtinu na Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně (nyní Masarykovy univerzity) v Brně. Jejími hlavními oblastmi zájmu je slovesný folklor a kultura dětí, Češi v zahraničí, urbánní etnologie, dějiny oboru. Je členkou redakční rady časopisu *Národopisná revue, Lidé města, Bulletin Muzea romské kultury, Glasnik Etnografického ústavu Srbské akademie věd a umění*. Vydala například publikace *To sem čula na vlastní oči... Tradiční vyprávění na nedašovském Závřší. 2.*, opravené a doplněné vydání. Valašské Klobouky: Muzejní společnost ve Valašských Kloboukách: Brno: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha – pracoviště Brno, 2016; *Děti v Brně. Kapitoly o dětství ve městě pod Špilberkem*. Brno: Doplněk (s K. Altmanem eds.); *Ethnology and Musicology at the Institute of Ethnology, CAS, v. v. i. 110 Years (1915–2015)*. Praha – Brno: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015 (se Z. Uherkem eds.). Více viz http://eu.avcr.cz/pracovnici/FILES/Pospisilova_Jana.html

TATIANA PODOLINSKÁ, TOMÁŠ
HRUSTIČ (Eds.):

Čierno-biele svety. Rómovia v ma-
joritnej spoločnosti na Slovensku
Bratislava, Ústav etnológie SAV, VEDA,
2015, 597 s.

Kolektivní monografie *Čierno-biele svety* predstavuje reprezentatívni ukážku súčasného stavu sociálne-vědného poznání situácie Romů na Slovensku. Na téměř 600 stránkach nalezneme celkom 17 príspevků od 21 autorů ze Slovenska i zahraničí, kteří jsou ukotvení v různých disciplínách: sociologii, sociální antropologii a romistických studiách. Tímto rozsahem se nabízí srovnání s knihou *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku* (Vašečka, 2002). Rozdílů je možné vysledovat několik a podle mého názoru výstižně ukazují posuny ve vědeckém diskurzu. Recenzovaná publikace si neklade za cíl vytvářet zdání nějaké úplnosti a souhrnu – právě naopak: pestrost myšlenkového zázemí autorů, způsob jejich výzkumné práce i hloubka fokusu na lokální fenomény jsou velmi různé. Zatímco Vašečkova publikace i svým názvem odkazuje na představu jedné vědecké pravdy, kterou si klade za cíl odkrývat, *Čierno-biele svety* na tuto jednodušou pravdu explicitně a záměrně rezignují. To ovšem nemá být nevýhoda, naopak: autorům byla ponechána svoboda ukázat to, na čem v poslední době pracují. To neznamená, že by publikace byla jen nahromaděním textů bez vzájemné souvislosti. Naopak – na knize je vidět poctivě odvedená editorská práce, která si kladla za cíl dosažení určité jednoty v různosti. Tím jed-

notickým prvkom byla snaha o hledání nových rámců, které by umožnily vyjít z určité slepé uličky, do které se konceptualizace romské etnicity dostala v první dekádě 21. století, kdy v českém prostředí vrcholil spor o chápání romské etnické identity a kultury (Šotola, 2018) a diskuze na téma příčin a povahy sociálního vyloučení. V každém případě je znatelné, že na rozdíl od zmiňované publikace z roku 2002 vykazuje publikace editorů T. Podolinské a T. Hrustiče mnohem výraznější ukotvení v současném globálním sociálně-vědním diskurzu, což je zjištění příjemné. Oba editoři v úvodu taktéž jasně deklarují, že jejich výsostným záměrem bylo sestavit aktuální publikaci, která by ukázala pluralitu konceptů i metodologií, kterými je možné téma „Romové“ v rámci společnosti zpracovat.

Jednotlivé texty jsou uspořádány do tří celků na základě blízkosti jednotlivých témat. K rozdělení je třeba říci, že ne vždy je úplně intuitivní: první okruh s názvem *Čierno-biele politiky* s podtitulem *Diskurzy, postoje a možnosti participácie* se věnuje diskursům jak veřejným, tak vědeckým. Je pochopitelné, že hranice mezi nimi není nijak ostrá, nicméně není zřejmé, proč třetí okruh s názvem *Ako o sebe hovoríme* (*Jazykové a sociálne obrazy Róma ako nástroje na udržiavanie sveta „čiernych“ a sveta „bielych“*) je prezentován samostatně, když se v několika příspěvcích věnuje historickému vývoji diskursivního uchopování romské jinnosti. Je tedy otázkou, do jaké míry by jiné řazení knihy ovlivnilo výsledný dojem ze čtení a zda by vyvstala nějaká odlišná perspektiva (např. s větším zvýrazněním chronologie nebo úrovně přiblížení se ke

konkrétnímu). Na druhou stranu, lze předpokládat, že velký rozsah knihy povede spíše k selektivnímu čtení na základě zájmu čtenáře.

První okruh zahrnuje čtyři odlišně zaměřené, nicméně do velké míry inovativní příspěvky. Text M. Hrabovského s názvem *Anticiganismus ako bariéra k inklúzii Rómov* otevírá (celkem logicky) publikaci s jasným záměrem: ukázat, že výrazným komponentem tzv. „romské problematiky“ je otevřený i latentní, ale společensky de facto tolerovaný anticiganismus. Hlavní teze textu je, že pokud bude ve společnosti běžně rozšířené chápání Romů „ako méněcenného biologického druhu“ tak jakákoli snaha o „podvihnutie“ Romů nebude úspěšná (s. 43). Hrabovský správně poukazuje, že anticiganismus je vytvářený na rasovém (a nikoli jen etnickém) základě a že se nejedná pouze o otázku předsudečných postojů, ale hlavně o sociální jednání, která vychází ze somatizace určité sociální situovanosti. Zde mi jako čtenáři přijde škoda, že uvedené perspektiva (v antropologii šířeji označovaná jako *embodiment*), kterou tak postrádám v dosavadních výzkumech, zůstává výrazněji patrná pouze v tomto příspěvku a dále v knize rozpracována není. E. Marushiakova a V. Popov vnášejí do knihy kritický pohled, když se optikou orientalismu dívají na dosavadní vědecký diskurs o Romech ve střední a východní Evropě. A nejen to, přicházejí s jasným návrhem jako východiskem z této neutěšené situace: tvrdí, že Romové by měli být zároveň chápáni v rámci paradigmatu exotizace (jako specifická komunita) a zároveň paradigmatu marginalizace (jako specifická skupina společnosti definovaná sociálním vyloučením). Článek *Morálne základy sporu o sociálnu spravodlivosť na Slovensku* (A. Findor, Z. Maďarová a A. Ostertágová) přináší výsledky zajímavého výzkumu založeného na teorii morálních základů, přičemž tato aplikace dokumentuje rozdíl mezi politicko-hodnotovým zaměřením „většinové populace“ a pracovníků pomáhajících profesí, což představuje výchozí bod pro jakékoli politické i lidsko-právní uchopení romské emancipace ve veřejném prostoru

Slovenska. První část knihy uzavírá příspěvek T. Hrustiče zaměřený na reflexi podob participace Romů ve veřejných politikách po roce 1990, kde se zaměřuje zvláště na bariéry etablování jak na etnickém základě postavených politických stran, tak včlenění romských kandidátů do politických struktur majoritních; zároveň konstatuje rostoucí roli reprezentace Romů v politice lokální.

Druhý okruh knihy s názvem *Kde a ako žijeme s podtitulem Socioekonomické obrazy dvoch rôznych svetov* je zaměřený na rozkrývání dynamiky interetnických vztahů v různých oblastech fungování společnosti – od ekonomiky a infrastruktury přes zdravotnictví po prostorovou exkluzi. Analýzy jsou zároveň realizovány na různých úrovních – od mikrosond do dílčích lokalit přes generalizování závěrů z jedné lokality na základě dlouhodobé komparace po studie ukotvené ve výsledcích na celoslovenské úrovni. Čtenář tak při čtení jednotlivých studií získává obraz o potenciálu rozličných přístupů pro chápání komplexnosti role etnicity v současné slovenské společnosti. E. Mazárová tak na příkladu města Gelnice ukazuje, že prostorové vyloučení Romů není nějaký neutrální mechanismus, ale že souvisí s vnímáním veřejného prostoru dominantní částí populace. Ta reaguje podrážděně na přítomnost Romů právě v případě reprezentativních částí městského centra – a to jak chováním, tak vytvářením prostorových bariér. Případová studie J. Grilla je naopak z venkovského prostředí a ukazuje v literatuře zatím velmi málo komentovaný příklad dynamiky interetnických vztahů v souvislosti s lokální ekonomickou situací a sociální mobilitou Romů na základě migrace, která má své kořeny jakožto strategie překračování úzkých limitů lokálního prostředí už za socialismu. Ekonomický a i tzv. kosmopolitní kapitál Romů přináší zpochybnění hierarchií založených na dlouhotrvajících mocenských asymetriích a vede k rostoucímu pocitu nejistoty a ohrožení na straně „bílých“. Obsáhlý text A. Beláka přináší reprezentativní shrnutí jeho dlouhodobého výzkumu na téma veřejných politik zdraví a specifík vlastního vnímání Romů žijících v segrego-

vaném prostředí. Dekonstruuje sítě aktérů zodpovědných za veřejné politiky a diskurz obsažený v dokumentech a konstatuje, že selhávání cílů vyrovnávání zdravotního stavu romské populace souvisí se skrytým asimilacionistickým nastavením politik a s mizivou participací lidí, na které mají být opatření cílená. Komplexní analýzou postojů k vlastnímu zdraví na základě vlastního dlouhodobého terénního výzkumu tvrdí, že pro Romy je koncept dobrého života nadřazen nad péči o vlastní zdraví. Tomáš Hrustič ve svém příspěvku odhaluje emický pohled na fenomén úžery v osadě, a ukazuje, že tento problematický jev je vnímán místními aktéry jako jediné reálné východisko v situaci naprosté bídy; pro úžerníky samotné je zase jednou z mála výhodných možností sociálního vzestupu. Analýzu lokálních mocenských polí a důsledků výrazných asymetrií pro podobu základní infrastruktury v podobě dostupnosti pitné vody v romských lokalitách přináší text D. Škobly a R. Filčáka. Nejvyšší úroveň makropohledu zastupuje příspěvek A. Mušinky a K. Matlovičové, kteří komentují vybrané metodologické aspekty a výsledky z celostátního sběru etnických dat (Atlas).

Třetí okruh knihy věnovaný jazyku a jazykovým obrazům se dá rozdělit na dva větší celky. Prvním jsou tři příspěvky zástupců české romistiky, kteří rozebírají dynamiku autoetnonym v různých kontextech (J. Červenka), podobu jazykové plurality u jedné olašské východoslovenské komunity (M. Hajská) a specifickou podobu autonomní jazykové socializace ve slovenštině u dětí v segregované osadě (P. Kubaník). Druhá skupina textů od autorů E. Krekovičové, Z. Panczové a A. B. Manna se věnuje problematice stereotypů v podobě publikovaných či na internetu přítomných karikatur a vtípů. Ze všech tří příspěvků vyplývá, že po roce 1989 se výrazně proměnila podoba původně spíše komické figury Roma směrem k nepříteli společnosti. Osobně mě též zaujal historický exkurz, podle kterého do druhé světové války byl hlavním veřejným nepřítelem slovenské společnosti postava žida, a to nikoli jen na základě spojení s ekonomickým

vykořisťováním Slováků, ale i například s odkazem na nižší úroveň hygieny; téma (ne)čistoty je univerzálním způsobem jak dehonestovat skupinu lidí chápaných v opozici ke kolektivnímu „my“. Tento okruh i celou knihu uzavírá příspěvek T. Podolinské, která se věnuje diskurzivnímu emickému přerámování konceptu romství v rámci pastoračního diskurzu letničních církví. Tvrdí, že na základě vyprázdnění původního obsahu se konvertitovi otevírá možnost oprotit se od stigmatizujícího skupinového „cigánského příběhu“.

Tatiana Podolinská klade na závěr programového úvodu důraz na to, že cílem knihy je podnítit další diskuzi s tím, že musíme více zkoumat „emické, vnútorné pohľady všetkých zúčastnených strán pomyselného dialógu v ich konkrétnych podobách a lokálnych podmienkach“ (s. 34). Přes důraz daný kurzivou na ony „všechny strany dialogu“ ovšem tento záměr u knihy naplněn dílčím způsobem – zkoumání „romského úhlu pohledu“ zůstává nadále dominantní. Pohled ne-Romů je analyzován spíše na úrovni diskurzu, naproti tomu ne-romské aktérství (agency) je konceptualizováno a zkoumáno mnohem méně. Tuto asymetrii považují za

velmi vypovídající, a to právě v souvislosti s důrazem autory příspěvků kladeným na emický pohled. Samo rozlišení na emickou a etickou perspektivu chápe editorka jako významné, protože „etická analytická rovina výzkumu je často ‘kontaminovaná’ len domnělo neutrálnými obsahy z emické roviny majoritnej skupiny“ (s. 35). Nicméně kritika etické (ve smyslu *etic*, nikoli *ethic*) roviny výzkumů zůstává pouze na půl cesty, protože řešení nespočívá v nadřazení emického pohledu jako toho více pravdivého. *Emic* a *etic* nejsou protiklady, ale dvě perspektivy, které bez sebe nemohou v sociálně-vědné praxi fungovat a jedna potřebuje druhou. Přes povtovou snahu po využití různých konceptů ze strany autorů textů považují právě jednostrannou preferenci vnitřního přístupu jako příležitost pro další rozvoj výzkumů a diskuze na téma etnicity.

Pokusím se tuto námitku rozvést a vysvětlit. Rozumím snaze výzkumníků poukázat na potřebu pochopit onen „majoritou“ paušálně odsuzovaný „romský (mikro)svět“ a přinést relevantní informace o něm. Nicméně nezamýšleným důsledkem této snahy může být reprodukce nebo prohlubování představ o odlišném světě/hodnotách/kultuře Romů žijících v rámci „majoritní společnosti“. Pro pochopení odlišnosti životní zkušenosti a trajektorií Romů v různých lokalitách nestačí přinést emický, tj. aktérský pohled; je nutné jej důkladně analyzovat a interpretovat v rámci širšího sociálního kontextu, který má výrazně mocenské a ekonomické aspekty, které není možné opomenout v jakýchkoli, i zdánlivě nesouvisejících tématech (např. náboženství). Jak píše antropoložka Allaine Cerwonka ve své kritické eseji o výzkumu identity a zkušenosti, mnoho výzkumníků si klade za cíl „giving voice members of the community“ (Cerwonka, 2011: 61). Ovšem v rámci poststrukturalistické teorie identity nestojí subjekt v jasné distinkci od mocenských struktur, které ho produkují. Zkoumaná zkušenost aktérů tedy nemůže být jakýmsi hotovým stanoviskem (*standpoint*), které předkládáme k poznání, ale musíme se dále ptát, jaké faktory tuto zkušenost konstituují a utvářejí po-

zicionalitu aktérů. Zkušenost není podle Cerwonka „okno do sociální reality“, ale pouze jedna část komplexní sociální lokace. Cílem výzkumu tedy nemůže být pouze přinášet svědectví o hodnotném vnitřním světě marginalizovaných aktérů, ale naopak ukázat, jaké sociální mechanismy, jakým způsobem vedou k jejich útlaku.

Andrej Belák ve své propracované studii provádí komplexním systémem postojů stratifikované romské komunity ke svému fyzickému zdraví a vysvětluje, proč je jeho místní konceptualizace v rozporu s dominantními reprezentacemi. Odkazuje přitom na emické koncepty *gizdy* (hrdosti) a představ o dobrém romském životě. Místní romské společenství je líčeno jako skupina lidí, která do jisté míry vědomě a ze své vlastní vůle nemůže nebo nechce dostát nárokům okolní společnosti. Obávám se ovšem, že zde dochází k absolutizaci aktérské perspektivy. Neříkám tím, že by uvedené výsledky byly v rozporu s terénní zkušeností výzkumníka-autora studie: naopak, důvěřuji jim a jsou pro mě osobně obohacující, protože já se s podobnými konceptualizacemi ve svých výzkumných romských lokalitách na Spiši nesetkávám. Problémem ovšem je, že přebírání aktérské perspektivy bez důkladné analýzy kontextu – tedy faktorů, které formují pozicionalitu aktérů – může vést k riskantnímu pohybu na hraně možného zneužití nepoučeným čtenářem (to se týká hlavně líčení aspektů dobrého romského života). Pokud bychom např. realizovali výzkum u lidí bez domova, dokážu si představit, jaké odpovědi získáme na otázky zaměřené na subjektivní vnímání kvality života, např. včetně formulací, chápající život na ulici jako ukázkou svobody a nezávislosti. Nicméně – pro pochopení fenoménu bezdomovectví nemůžeme zůstat jen u aktérských reprezentací, ale neobejdeme se bez pochopení mechanismů, které vedou k ostrakizaci tisíců osob.

Důraz na pochopení povahy romství je v textu A. Beláka v ostrém kontrastu vůči určité bagatelizaci diskriminačních praktik, kterým jsou Romové ve sféře zdravotnictví podrobeni – podobě jako v dalších mnoha

aspektech života. Věřím tvrzení, že jeho informátoři samotný fakt rasismu spíše zlehčovali a připisovali vyhrocené projevy spíše izolovaným jednotlivcům – ale není toto spíše známka adaptace na dlouhodobou přítomnost dvojíých standardů, na základě kterých jsou Romové posuzováni jako osoby druhého řádu? Před nedávnem jsem byl se svou romskou informátorkou a jejím dítětem na pohotovosti a v čekárně se mi svěřila se svou zkušeností, že romské děti jsou lékaři prohlédnuty mnohem rychleji a že ne-romským pacientům je věnována mnohem větší pozornost. Ano, jedná se také o emický pohled, ale mě osobně podobné zkušenosti a výpovědi vedou k nutnosti více zaměřit svůj výzkumný pohled nikoli na ty, kteří jsou marginalizováni, ale na mechanismy a tlaky, které dlouhodobě formují jejich habitus způsobem, usnadňující adaptaci v životních podmínkách, ve kterých si své fungování běžný člen „majority“ představit nedokáže. Problémem tedy není „vůle či ne vůle Romů být či nebýt integrovaný“ (s. 35), ale naopak mnohovrstevné podoby segregace, útlaku a vykořisťování, kterým čelí ze strany ne-Romů či jiných Romů, kteří získali výhodnější pozici v jinak výrazně asymetrické etnické hierarchii.

V této souvislosti bych chtěl na závěr vyslovit i názor na grafické řešení výsledné podoby knihy. Je velmi propracované, atraktivní a svou kvalitou výrazně překračující běžný standard vědeckých prací. Volba editorů po spolupráci s umělcem se ukázala jako velmi dobrá. Zároveň ovšem musím zmínit určitou ambivalenci mých pocitů v souvislosti s diskuzí výše: ačkoli editoři sami ospravedlňují volbu dvou grafických protipólů černé a bílé jako určitou záměrnou provokaci, tuto svou volbu nějak hlouběji nerozvádí a zůstává tak na čtenáři, aby si její význam domýšlel v průběhu seznamování s obsahem knihy. A tak se nabízí následující otázky: ony „dva vnútorne podobne konštruované koncepty dvoch rôznych svetov“ jsou konceptualizace běžně přítomné ve společnosti, nebo vědecké? To je totiž důležité s ohledem na poselství knihy – pokud je černobílé rozdělení příliš schematické a vědec by ho měl rozrušovat a problemati-

zovat, proč jej posilovat zvoleným designem knihy? Rozumím důrazu kladenému na potřebu zodpovědného poznání specifík romského prostředí, které může evokovat představu určitého světa *sui generis*, ale nemáme zapomínat na to, že tato specifická je produktem asymetrického vztahu a měli bychom se tedy dívat mnohem více a podrobněji na ony vztahy a nitky, které vlastně oba „světy“ propojují a utvářejí. Měli bychom stále zpochybňovat zavedenou představu o izolovanosti Romů – a s ohledem na podtitul knihy je možné říci, že Romové nežijí v „majoritní společnosti“, protože to evokuje představu, že majorita vytváří svou vlastní společnost: ale všichni lidé žijící na Slovensku utvářejí jednu společnost, nicméně její členové se výrazně liší v možnostech utvářet její podobu. A právě tento společenský kontext omezených možností Romů by se měl stát hlavním námětem dalších výzkumů. Na závěr je třeba říci, že recenzovaná kniha představuje pro slovenské prostředí významný krok na cestě tímto směrem. Posun je totiž zvláště patrný, pokud se vrátíme ke srovnání s Vašečkovou kolektivní monografií z roku 2002: v ní byl ještě velký důraz kladen na témata historických kořenů Romů, romské identity a kultury, tedy optiky fokusující výhradně na jednu stranu etnického vztahu. Naproti tomu recenzovaná publikace deklaratorně i v rámci jednotlivých studií mluví o obou stranách relace, bez které nejsme schopni analyzovat jakákoli data z terénních sond i kvantitativních šetření. Proto si myslím, že k textům knihy se budeme v následující době vracet a toto kolektivní dílo je povinnou četbou pro každého, kdo se chce seriózně věnovat tématu etnicity ve slovenském kontextu.

LITERATURA

Cerwonka, A. (2011). What to make of identity and experience in twenty-first century feminist research. In: R. Buikema, G. Griffin, N. Lykke (Eds.), *Theories and methodologies in post-graduate feminist research: researching differently*. London: Routledge.

Šotola, J. (2018). Cikáni a Romové: Transformace objektu v postsocialistické společnosti. *Národopisná revue*, 28(3), (v tisku).

Vašečka, M. (Ed.) (2002). *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

JAROSLAV ŠOTOLA,
Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie FF UP v Olomouci

**JIŘÍ WOITSCH, ADÉLA JŮNOVÁ
MACKOVÁ A KOLEKTÍV:**
Etnologie v zúženém prostoru
Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha 2016, 498 s.

Od roku 2015 rieši Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. (ďalej EÚ AV ČR) v spolupráci s Masarykovým ústavom a Archívom AV ČR, v. v. i. a Ústavom pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. výskumný projekt so zameraním na dejiny etnológie v Česku a Československu v rokoch 1945–1989.¹ Zostavovatelia, inšpirujúc sa v titule publikáciou Václava Černého (1994), vybrali vskutku vhodný názov monografie, ktorý metaforicky, ale aj doslovne charakterizuje limity vednej disciplíny v druhej polovici 20. storočia v krajine s totalitným režimom. S potešením a zvedavosťou som sa začítala do objemnej kolektívnej monografie deviatich členov riešiteľského kolektívu², do ktorej zostavovatelia zaradili aj príspevky ďalších českých a zahraničných bádateľov, takže publikácia prináša spolu 24 kapitol. Témy väčšiny príspevkov som poznala už pred ich publikovaním, pretože som sa zúčastnila medzinárodnej konferencie *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Etnologie ve střední Evropě v letech*

1945–1989, organizovanej riešiteľským kolektívom v Prahe v marci 2016 (Kadlecová, 2016), kde príspevky – pochopiteľne, v kratšej verzii – odzneli.³

Publikáciu otvára obsiahly *Úvod* J. Woitscha. Oceňujem, že okrem očakávaného popisu štruktúry a obsahu knihy prináša aj výskumné otázky projektu a úvahy o metodologických prístupoch vo výskume dejín vedy. Zostavovatelia zoskupili kapitoly do šiestich celkov, ktoré tvoria všeobecné tematické okruhy nazvané: 1. *Kontexty*, 2. *Výuka etnologie v českých zemích*, 3. *Plánování vědy versus osobní kreativita*, 4. *Národní a mezinárodní projekty a kontakty*, 5. *Instituce* a 6. *Osobnosti*. V *Úvode* sa výber autorov publikácie bližšie nevysvetľuje, čo je na škodu veci. Dalo by sa tak ľahšie porozumieť tomu, prečo sú niektoré tematické celky viac a iné menej obsadené kapitolami, prečo v niektorých nachádzame príspevky iba od českých a slovenských autorov a v iných celkoch aj zo Slovinska alebo Estónska? A tiež prečo sú posledné dve časti – 5. Inštitúcie a 6. Osobnosti síce pestré, avšak nereprezentatívne zastúpené, čo konštatujú aj sami zostavovatelia (s. 12). Napriek týmto pripomienkam súhlasím s J. Woitschom, že publikácia poskytuje viacero príspevkov, ktoré riešia zásadné otázky dejín vedy a že prináša naozaj bohatý súbor empirických dát.

Autorove úvahy v *Úvode* vychádzajú z troch otázok a publikáciu koncepcne rámcujú. 1. Je výskum dejín vlastnej disciplíny v stanovenom období 1945–1989 relevantný? 2. Ako skúmať dejiny etnológie z hľadiska heuristiky i interpetácie? 3. Ako periodizovať obdobie „zúženého priestoru“ a ako ho kontextualizovať vzhľadom na premeny kultúry, spoločnosti a každodenného života v Československu v období komunistického

1 Bližšie o projekte pozri na <https://www.rvvi.cz/cep?s=jednoduche-vyhledavani&ss=detail&=0&h=GA15-03754S>, otvorené 20. 8. 2018.

2 Podľa zdroja z webovej stránky EÚ AV ČR zloženie riešiteľského kolektívu je: z EÚ AV ČR Karel Altman, František Bahenský, Lydia Petráňová, Jiří Woitsch; Masarykův ústav a Archív AV ČR, v. v. i.: Marie Bahenská, Adéla Jůnová Macková; Ústav pro soudobé dějiny AV ČR: Jiří Hlaváček, Doubravka Olšáková pozri na http://eu.avcr.cz/Projekty/Mezi_statnim_planem.html, otvorené 20. 8. 2018. V publikácii sa ešte uvádza kapitola Milana Ducháčka ako výstup z projektu. Autor má dvojité inštitucionálne afiliácie: Lauderovy školy při Židovské obci v Praze/ EÚ AV ČR, v. v. i. porovnaj s. 37, 496.

3 Táto skutočnosť sa v knihe nespomína.

režimu? Odpoveď na prvú otázku je kladná a podporená viacerými argumentmi. V súlade s autorom považujem za najdôležitejšie zdôvodnenie, že poznanie dejín disciplíny umožňuje spravidla lepšie pochopiť súčasný stav bádania, jeho úspechy i rezervy, čo konštatovali opakovane už viacerí bádatelia dejín vedy (Maienschein, Smith, 2008). V odpovedi na druhú otázku J. Woitsch vidí potrebu skúmať československú etnológiu s ohľadom na zmeny v odbore v Európe, brať do úvahy mnohovrstvenosť etnologického výskumu v Československu – celý vejár aktivít medzi štátnym plánom na jednej strane a „nikami“ slobodného bádania na druhej strane. Autor podčiarkuje potrebu teoretického prístupu k výskumu dejín, pričom konkrétne spomína najmä konceptuálne chápanie vedy a poznania ako moci (Foucault, 2002) a vedeckej činnosti ako špecifického sociálneho poľa (Latour, 2007). Z hľadiska získavania dát upozorňuje na množstvo primárnych i sekundárnych prameňov a nutnosť zapojiť i orálne-historický prístup. Čo sa týka tretej otázky, oceňujem rámcovú periodizáciu, ktorú navrhol J. Woitsch pre roky 1945–1989, pretože sleduje vnútorný vývoj odboru, ale berie do úvahy i zmeny v ostatných sociálnych a humanitných vedách a premeny v spoločnosti. Úvod J. Woitscha je veľmi dobrým východiskom pre ďalšie rozpracovanie výskumov dejín etnológie v Československu.

Kapitoly otvára obsahly text Milana Ducháčka, zaradený pod hlavičku I. *Kontexty*. Autor ho nazval *Deset tezí k (dis)kontinuitě československé etnografie před rokem 1945*, výborne sumarizuje základné problémy doterajšej diskusie a zároveň formuluje kľúčové otázky ďalšieho výskumu dejín etnológie. Prvá téza znie: *Absence teorie a metody?* M. Ducháček uvažuje o oprávnenosti názoru, že národopis pred rokom 1945 sa vyznačoval nedostatočným využívaním teoretických prác. Autor sa domnieva, že ide o paušálne a nepresné hodnotenie. Vyzdvihujem hlbokú znalosť prameňov, ktorá umožňuje M. Ducháčkovi podporiť svoje argumenty vecnými poznatkami a ukázať ďaleko bohatší obraz pokusov o inšpirácie v rôznych prí-

doch vtedajšieho medzinárodného teoretického a metodologického smerovania. Tézy 2 až 10 pomenúvajú deväť ústredných problémov, ktoré pomôžu pochopiť rozvoj odboru do roku 1945. Vyberám iba jeden príklad – 9. *Proměna oboru za protektorátu a Slovenského štátu* a uvádzam ho zámerne, pretože sa týka veľkého manka vo výskume dejín národopisu aj na Slovensku. O vedeckej činnosti etnografov a folkloristov v období druhej svetovej vojny a Slovenského štátu máme vskutku iba útržkovité vedomosti. Archívne a ďalšie pramene ešte čakajú na naše sústredené výskumy.

Tematický celok II. *Výuka etnologie v českých zemích* prináša tri kapitoly. Lydia Petrářnová sa podrobne a s dobrou znalosťou pramenného materiálu zaoberá pôsobením Karla Chotka ako pedagóga v Prahe od roku 1929 a zvlášť po roku 1945, keď sa podľa autorky tvorila „Chotkova pražská škola“ (s. 81). Táto však narazila po roku 1948 na svojich ideologických odporcov. L. Petrářnová presvedčivo ukázala vplyv pedagogického pôsobenia K. Chotka na generáciu poslucháčov, ktorí študovali v Prahe na konci 40. a začiatkom 50. rokov 20. storočia a na ich

ďalšiu odbornú profiláciu.⁴ Karel Altman vo svojej obsiahlej kapitole zhŕňa početné štúdie o vedeckej a pedagogickej činnosti Antonína Václavíka na Masarykovej univerzite v Brne. Doterajšie zistenia dopĺňa o nové poznatky z archívnych výskumov. Sústreďuje sa predovšetkým na osudy A. Václavíka po roku 1945, pričom rieši otázku, do akej miery možno uvažovať o Václavíkovej resp. moravskej škole v etnológii. Príspevok Jiřího Hlaváčka prináša hodnotné údaje o štúdiu národopisu v rokoch 1945–1989 v Prahe a Brne získané prostredníctvom rozhovorov s bývalými študentmi odboru. Vyhodnotené empirické dáta sa vyjadrujú o dôvodoch výberu národopisu ako študijného odboru, charakteristike štúdia a špeciálne o terénnych výskumoch počas štúdia. Ide o prvú sondu do materiálu ešte prebiehajúcich orálno-historických výskumov. Časť III. *Plánovanie vedy versus osobná kreativita* začína prehľadovou kapitolou Doubravky Olšákovvej o štátnom plánovaní národopisného výskumu a jeho vzťahu k (politickej) moci. Je to koncepčne a metodologicky jasne formulovaný text, prinášajúci kvalitný empirický materiál. Rozvoj národopisu je pritom presvedčivo interpretovaný v kontexte celkovej vednej koncepcie KSČ po r. 1948. Kapitola Františka Bahenského sa zameriava na otázku, ako a v čom sa prejavoval vplyv sovietskeho národopisu na národopis v Československu v rokoch 1945–1989. Autor výklad začína popisom teoreticko-metodologických východísk sovietskej školy. Oceňujem úsilie autora popasovať sa s tak neľahkou otázkou, no obávam sa, že výklad nie je vždy jasný. Napríklad, čo F. Bahenský konkrétne myslí pod sovietskou národopisnou školou v tom-ktorom období? Tvrdenie, že ju možno pokladať „pri trošce zjednodušení“ za evolucionistickú po celé obdobie je existencia, by malo byť podporené argumentmi, povedzme príkladmi bádateľov a ich prác, ktoré však v tejto časti textu chýbajú (s. 148–150). Oproti tomu je výklad vplyvu soviet-

ských etnografov na výskumné projekty v ÚEF ČSAV jasne a presvedčivo vyložený. Kapitola Věry Frolcovej je výborným zhodnotením etnografických a interdisciplinárnych výskumov, ktoré sa konali v 70. rokoch 20. storočia a zamerali sa na premeny dediny pod vplyvom modernizačných procesov. Upozorňujem tiež na to, ako autorka zasadila tento výskumný smer v Československu do celkového vývoja etnológie v Európe. Alexandra Navrátilová v záverečnom príspevku III. časti uviedla niekoľko poznámok k možnostiam štúdia plánovanej i neplánovanej vedeckej činnosti, k bádateľskej slobode verzus direktívnemu spôsobu riadenia vedy. Zamerala sa tiež na vedeckú prácu Karla Fojtíka.

Časť IV. *Národná a medzinárodná projekty a kontakty* začína rozsiahlou kapitolou Jiřího Woitscha o etnokartografii v Európe a v Československu v 20. storočí. Autor vychádza z predpokladu, že etnokartografia v Československu, hoci mala svoj vnútorný vývoj a konkrétny sociálny kontext (ideologické obmedzenia po r. 1948, plánovanie a pod.), zároveň sa výrazne napájala na medzinárodné bádanie a reagovala naň. Kapitola obsahuje veľmi kvalitné spracovanie dejín vývoja etnokartografie v Európe od 19. storočia po súčasnosť. Jadro tvorí rozvoj po druhej svetovej vojne, kde Woitsch úspešne rozobral etnokartografické projekty v Československu a medzinárodnú spoluprácu. Zároveň podrobne sledoval metodologické, koncepčné i sociálne a politicky viazané rozdiely v riešení etnokartografických projektov v rámci jednej republiky – v Česku a na Slovensku. Obsiahly záver kapitoly prináša päť zhrnutí výskumných výsledkov, ktoré tvoria dobre formulované východiská pre ďalšie bádanie. Nasledujúca kapitola Petra Janečka sa venuje dejinám českej slovesnej folkloristiky v rokoch 1945–1989. Autor nadväzuje na prácu Marty Šrámkovej o dejinách folkloristiky (Šrámková, 2008), no sústredil sa na medzinárodné väzby českých bádate-

4 Môžem doplniť, že obdiv k prednáškam K. Chotka vyjadřila v spomienkach i jeho slovenská poslucháčka na FFUK v Prahe Božena Barabášová-Filová (spomínaná v kapitole), ktorá si pod jeho vplyvom vybrala národopis ako hlavný predmet štúdia (Kiliánová, 2017: 12–13).

lov a ich aktivitu v európskych projektoch. Zároveň ukázal metodologickú otvorenosť na tomto poli aj v období po roku 1948, schopnosť inšpirovať sa a aplikovať nové teoretické prístupy. Ako konštatoval už J. Woitsch v *Úvode* (s. 21–23), práve takéto štúdie spochybňujú vyjadrenia o teoretickej sterilite českej (a slovenskej) etnológie v 20. storočí, ktoré sa objavili vo viacerých hodnoteniach po roku 1989. Blanka Soukupová vo svojej kapitole sledovala, ako ustúpila téma robotníctvo v etnologických i sociálno-historických výskumoch v Česku po roku 1989. Uvažovala o príčinách tohto stavu, napríklad: ako vymiznutie súvisí s jej ideologickým „biľagom“. Zdôvodnila potrebu pokračovať vo výskume robotníctva a vhodne poukázala na situáciu v Poľsku alebo Nemecku, kde sa téma naďalej teší zaslúženej pozornosti. Príspevok Hany Dvořákovéj prináša archívne dokumenty o spolupráci nemeckého bádateľa Alfréda Karaska, pôvodom z Brna, s českými etnológmi v rokoch 1963–1969, čím odkrýva dosiaľ málo známu kapitolu dejín etnológie. Článok Magdalény Paríkovéj sa venuje vzniku a fungovaniu dvoch významných medzinárodných projektov na Slovensku, ktoré vznikli z iniciatívy Jána Podoláka. Bolo to Seminarium ethnologicum, čiže medzinárodné terénne výskumy študentov na Slovensku pod vedením československých i zahraničných odborníkov a vznik nového časopisu *Ethnologia Slavica*. Autorkin výklad dopĺňajú citáty z rozhovoru s J. Podolákom, ktorý M. Paríková uskutočnila pri príležitosti jeho 90. narodenín (Paríková, 2016). Príspevok Mojce Ramšak sa venuje výsledkom veľkých, základných projektov v slovinskej etnológii po roku 1945. Autorka venuje špeciálnu pozornosť etnologickému atlasu Juhoslávie a Slovinska. Kaisa Kulasalú priniesla do kolektívnej monografie poznatky o dejinách folkloristiky z Estónska, zvlášť v období, keď bola krajina súčasťou Sovietskeho zväzu.

Časť V. *Institute* začína kapitolou Markéty Křížovej o založení Strediska iberó-amerických štúdií na Katedre etnografie a folkloristiky Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe. Táto časť obsahuje cenné

informácie o fungovaní strediska, o výskumných témach, bádateľoch i o možnostiach a limitoch bádania vzhľadom na „zúžený priestor“. Adéla Jůnová Macková priniesla hutný popis celého priebehu založenia Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, ktorý vznikol 1. 1. 1954. Kapitola sa opiera o podrobné štúdium archívnych prameňov zachovaných v Archíve AV ČR. Príspevok Zdeňka R. Nešpora poskytuje poznatky o zaujímavom počíne zo 60. rokov 20. storočia: o založení Sekcie integrálnej antropológie v rámci Československej sociologickej spoločnosti. Autor ukázal činnosť, osobnosti a význam sekcie od jej počiatkov až po zánik a zhodnotil význam iniciatívy pre ďalší vývoj sociológie i etnológie. Príspevok k regionálnym dejinám prináša článok Lukáša F. Peluška o pokusoch Ladislava Rutteho v 30. a 40. rokoch 20. storočia založiť Bartošovo národopisné múzeum v prírode a zmarenie projektu najmä z dôvodu zmeny politickej situácie po roku 1948.

Posledná časť kolektívnej monografie VI. *Osobnosti* začína kapitolou Andrey Zubáčovej o pracovných i osobných osudoch významnej folkloristiky Dagmar Rychnovéj-Klímovéj, ktorej profesijná kariéra bola dlhodobo spojená s akademickým pracoviskom v Prahe. Autorka na základe prameňov z Osobného archívneho fondu D. Klímovéj, ktorý je uložený na brnianskom pracovisku Etnologického ústavu AV ČR v. v. i., vytvorila živý portrét bádateľky. Jana Pospíšilová sa vo svojom príspevku venovala osudom Evy Kilianovej, ktorá pracovala v Ústave pro etnografii a folkloristiku ČSAV v odbočke Brno v rokoch 1955–1970 ako knihovníčka a pisárka. E. Kilianová sa z vlastnej iniciatívy začala venovať úprave folklórnych textov a v 60. – 80. rokoch 20. storočia vydala niekoľko zbierok ľudovej prózy pre deti. Článok prináša údaje o bádateľke „na okraji“ a zároveň nové informácie o brnianskom pracovisku. Katarína Očková sledovala vo svojej stati zástoj Juraja Langeru v projektoch na vytvorenie, realizáciu a obnovu múzeí v prírode na Slovensku. Text prináša tiež množstvo informácií o odbornej činnosti tohto významného etnografa a odborníka na ľudovú

architektúru pôsobiaceho na Slovensku i na Morave. Knihu uzatvára príspevok Margity Jágerovej o etnografovi Jánovi Olejníkovi, ktorý pracoval vo Výskumnej stanici a múzeu TANAP-u v Poprade. Autorka sa zámernie sústredila na činnosť etnografa mimo centrálnych inštitúcií, aby doplnila dejiny disciplíny o málo známe bádateľské aktivity v regiónoch.

Recenzovaná kniha je editorsky starostlivo spracovaná, obsahuje anglické zhrnutie, súhrnný zoznam literatúry, prameňov a menný register. Publikáciu považujem za dôležitý príspevok k dejinám etnológie v Československu a v strednej Európe. Prináša nové dáta aj odborné inšpirácie a stáva sa tak dobrým východiskom pre ďalší výskum.

LITERATÚRA A PRAMENE

- Černý, V. (1994). *V zúženém prostoru. Publicistika z let 1957-1981*. Praha: Mladá fronta.
- Foucault, M. (2002). *Archeologie věděni*. Praha: Herrmann & synové.
- Kadlecová, T. (2016). Medzinárodná konferencia *Mezi státním plánem a badatelskou svedobou. Etnologie ve střední Evropě v letech 1945-1989* (17. - 18. marec 2016, Praha, Česká republika). In: *Slovenský národopis*, 64(3), 403-407.
- Kiliánová, G. (2017). Nové témy a metodologické prístupy vo vedeckej práci Boženy Filovej: život a dielo. In: G. Kiliánová, V. Potančok (Eds.), *PhDr. Božena Filová, členka korešpondentka SAV: osobnosť, dielo a osobná bibliografia*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 8-63.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the Social: an Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Maienschein, J., Smith, G. (2008). What Difference Does History of Science Make, Anyway? *Isis*, 99(2), 318-321. Dostupné na <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/588689>, otvorené 20. 8. 2018.
- Paríková, M. (2016). Rozhovor s prof. Jánom Podolákom. *Etnologické rozpravy*, 23(1), 111-125.

Šrámková, M. (2008). *Česká prozaická folkloristika v letech 1945-2000 (přehled, témata, bibliografie)*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

GABRIELA KILIÁNOVÁ,
Ústav etnológie a sociálnej
antropológie SAV, v. v. i.

VLADIMIR PENČEV:

Bálgarskite obštnosti v Sredna Evropa. Formirane, bituvane, identičnosti.

[Bulharské komunity v strednej Európe. Formovanie, existencia, identity].

Paradigma, Sofia 2017, 231 s.

Profesor Vladimír Penčev z Ústavu etnológie a folkloristiky s Národným etnografickým múzeom Bulharskej akadémie vied v Sofii je v súčasnosti najuznávanejším bulharským odborníkom na problematiku bulharských etnických spoločenstiev v Čechách a na Slovensku, ako aj českých a slovenských etnických spoločenstiev na území Bulharska. Jeho časopisecké aj knižné práce z oblasti sociokultúrnej antropológie sú preto slovenskej odbornej verejnosti dobre známe (napríklad Krekovičová, Penčev, 2005; Raškova, Penčev, 2005; Penčev, 2008).

Recenzovaná monografia je prirodzeným vyústením autorovho takmer tridsaťročného systematického záujmu o migračné, integračné a identifikačné procesy bulharskej diaspóry. Predmet výskumu okrem českého a slovenského prostredia rozšíril tentoraz aj o rakúsky, čiastočne o maďarský a poľský areál, čím ho zasadil do širšieho stredo-európskeho rámca. Vychádzajúc z dlhoročnej práce v teréne, predstavuje vlastný pohľad na konkrétne migračné pohyby a procesy formovania, existencie a sebaidentifikácie bulharských komunit v bádateľsky vymedzenom inoetnickom geopriestore.

Publikácia okrem úvodu (s. 7-12), záveru (s. 211-213), bibliografie (s. 215-230) a zoznamu signatúr použitých archívnych materiálov (s. 231) obsahuje tri kapitoly. Prvá, pod názvom *Ñakolko približenija kãm te-*

mata [Niekoľko vysvetliviek k téme, s. 13–86], napriek niektorým esejisticky pomenovaným podkapitolám, ako napríklad *V tårsene na „obetovanata zemia“* [Pri hľadaní „zasľúbenej zeme“, s. 53–60], predstavuje dobre premyslený teoreticko-metodologický vstup do skúmanej problematiky. Ambíciou autora je retrospektívny pohľad na aktivity bulharskej etnológie, folkloristiky a socio-kultúrnej antropológie súvisiace s etablovaním sa bulharských komunít mimo územia materskej krajiny. Zaujíma stanovisko k spornému, no vo všetkých diskurzoch zaužívanému pojmu *menšina* a argumentuje, prečo vo svojom terminologickom inštrumentárii uprednostňuje pojem *spoločenstvo*, resp. *komunita*. V spojitosti s typológiou etnických spoločenstiev v inoetnickom prostredí vymedzuje tri základné typy mechanizmov určujúcich ich genézu i status, ktorými podľa neho sú: 1. *etnická enkláva*, 2. *etnická diaspóra* a 3. *etnická disperzia*. Prináša súpis bulharských oficiálnych inštitúcií pôsobiacich v inoetnickom prostredí, vyjadruje sa k úlohe neformálnych krajan-ských združení a spolkov a tiež k nevyhnutnosti pristúpiť ku kategorizácii a inštitucionálnej ochrane hmotného aj nehmotného kultúrneho dedičstva Bulharov žijúcich v zahraničí, osobitne sa zaoberá otázkou uvedomovania si dvojakej identity a pod. Vedecky konzistentný výklad prvej kapitoly ilustruje pomocou naratívnych rozhovorov s priamymi účastníkmi jednotlivých migračných vln, čím sa mu podarilo podať autentický a zároveň plastický obraz nielen o historickej, ekonomickej, kultúrno-spoločenskej, politickej, ale aj ľudskej dimenzii analyzovanej témy.

Druhú kapitolu s názvom *Formirane na bălgarskite obštности v Sredna Evropa* [Formovanie bulharských komunít v strednej Európe, s. 87–144] tvorí päť podkapitol. Ich obsahom je charakteristika podstatných znakov jednotlivých historických etáp a typov migrácie bulharského obyvateľstva v sledovanom euroregióne s akcentom na územie Čiech, Slovenska, Rakúska a Maďarska. Prvá podkapitola je venovaná masívnym migračným vlnám zeleninárov, ktorí v polo-

vici 19. storočia začali prichádzať najprv na teritórium dnešného Maďarska, Rakúska a Slovenska, od 20. rokov 20. storočia aj na územie Čiech a Moravy. Hoci išlo o ľudí, ktorí sa živilí prácou svojich rúk a iba v ojedinelých prípadoch zastávali vedúce pozície, treba konštatovať, že práve táto skupina migrantov sa najviac zaslúžila o pozitívny obraz Bulharov v stredoeurópskom priestore, kde etnonymum Bulhar je doposiaľ prototypom pracovitého a snaživého človeka. Dodajme, že v slovenčine je táto predstava súčasťou jazykového obrazu sveta v podobe deetnonyma *bulhar* vo význame „záhradník, zeleninár“, ktoré sa dodnes používa na označenie pestovateľa alebo predavača zeleniny bulharského pôvodu, aj ako prirovnanie *pracovať (robiť) ako Bulhar* s významom „ťažko a usilovne pracovať [v záhrade, na poli a p.]“. Vladimir Penčev v nasledujúcich štyroch podkapitolách postupne analyzuje ďalšie migračné pohyby a ich príčiny, a to: *študentskú migráciu* od polovice 19. storočia po súčasnosť za účelom získať kvalitné vzdelanie; *politickú migráciu do Rakúska* po 2. svetovej vojne; *pracovnú migráciu* do Československa v 40. a 50. rokoch 20. storočia a tzv. „*novú migráciu*“ podmienenú sociál-

nymi a ekonomickými dôvodmi po roku 1989.

Záverečná, tretia kapitola *Opiti za nabludenija* [Pokusy o charakterizácie, s. 145–210], je mozaikou ôsmich samostatne spracovaných tém, ktorým sa autor vo svojej vedecko-výskumnej kariére venoval najintenzívnejšie. V prvých troch podkapitolách prináša informácie o prítomnosti bulharských etnických spoločenstiev na území Českej republiky, pričom ich typológiu dopĺňa o *gastarbeiterskú* (od roku 1989 po súčasnosť) a *plážovú migráciu*, ktorú definuje ako výsledok zmiešaných manželstiev uzavretých po turistických pobytoch českých (i slovenských) občanov na bulharskom čiernomorskom pobreží. Adjektívum *plážový* v tomto kontexte nemá negatívne konotácie, ako je to v prípade českej a slovenskej hovorovej frazémy s ironickým odtienkom *plážový inžinier*, *plážový inžinier* reflektujúcich celkom iné skúsenosti ženskej časti populácie v rôznych, nielen bulharských prímorských destináciách. Ďalšie dve podkapitoly približujú historický i súčasný status „slovenských“ Bulharov, nasledujúce dve sú zamerané na históriu, formovanie, kultúrne stereotypy a sebaidentifikáciu bulharských komunít v Rakúsku, so špeciálnou sondou do života Bulharov žijúcich v rakúskom hlavnom meste. V záverečnej podkapitole, ktorej text recenzovanú monografiu uzatvára, si autor kladie otázku, či možno na základe doterajších výskumných skúseností hovoriť o typologicky vyhranenom stredo-európskom Bulharovi – *homo bulgaricus centroeuropaeus*, ktorý sa svojimi špecifickými charakteristikami odlišuje tak od krajanov v samotnom Bulharsku, ako aj v iných častiach sveta, kam smerovali väčšie či menšie migračné vlny.

Monografia Vladimira Penčeva predstavuje na jednej strane syntézu jeho doterajších výskumov v oblasti etnológie a socio-kultúrnej antropológie, na druhej strane v nej publikuje nové zistenia a fakty, ktorých prostredníctvom spektrum svojich bádateľských aktivít zasadzuje do širšieho stredo-európskeho rámca. Osobitne cenné sú nepatetické výpovede predstaviteľov bulhar-

ských komunít v inoetnickom prostredí. Z nich jednoznačne vyplýva, že dôvody odchodu z domoviny boli najmä ekonomické a sociálne, práve kvôli nim Bulhari žijúci v zahraničí uprednostňujú existenciu v inoetnickom prostredí, aj napriek tomu, že nie vždy sa cítia byť prijatí majoritnou spoločnosťou.

LITERATÚRA

- Krekovičová, E., Penčev, V. (2005). *Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti*. Bratislava: Veda.
- Penčev, V. (2008). Češi v Bulharsku, aneb o typologizaci, etapizaci a procesech adaptace českého vystěhovalectví do bulharských zemí. *Český lid*, 95(2), 115–126.
- Raškova, N., Penčev, V. (2005). *Balgari v Slovackija. Etnokulturni charakteristiki i vzaimodejstvija. Terenno izsledvane*. Sofija: Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“.

MÁRIA DOBRÍKOVÁ,
*Katedra slovanských filológií,
Filozofická fakulta UK v Bratislave*

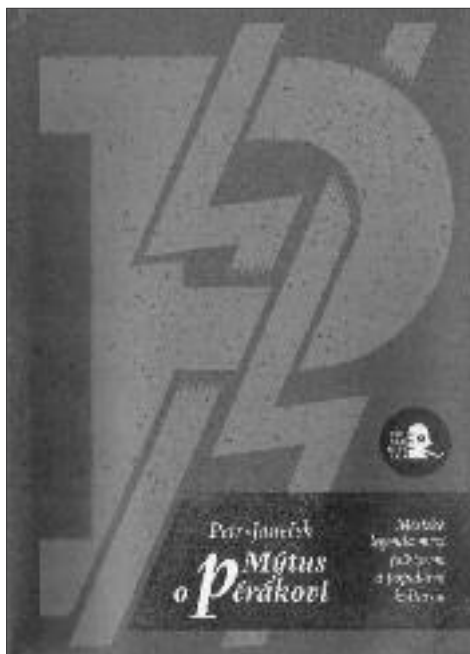
PETR JANEČEK:
**Mýtus o Pérákoví. Městská legenda
mezi folklorem a populární
kulturou.**

Argo, Praha 2017, 360 s.

Knih je venovaná fiktívnemu hrdinovi známemu v českom prostredí pod označením „pérák“ (prípadne aj „pérový muž“, „Franta Pérák“ atď.). Postava tajomného fantóma, ktorý je schopný sa nečakane objaviť i zmiznúť pomocou špeciálnych pružinových topánok, sa z pôvodne ústnej tradície presunula do oblasti populárnej kultúry. Autor podrobne sleduje nielen pôvod a geograficko-historické kontexty a paralely tohto cyklu, ale zároveň sa ho snaží predstaviť ako jeden z príkladov prelínania sa kolektívnych a individuálnych textov v modernej a postmodernej spoločnosti.

Sympatickou stránkou tejto publikácie je snaha o spojenie odborného i čitateľsky pútavého štýlu. Odzrkadľuje sa to hneď na začiatku, ktorý prináša literárne spracovanie troch základných historických variantov podoby pérákovského cyklu, aby sa vzápätí autor ponoril do objasnenia teoretického a metodologického rámcovania svojho diela. To sa opiera o koncept *kolektívnej pamäti* odvolávajúc sa na teoretické práce Jana a Aleidy Assmanovcov (Assmann, 1988; Assmann, 2006, 2010, 2013) a rozlišuje medzi „rozprávami o pérákovi“ a „mýtom o pérákovi“ v rámci dichotómie medzi *komunikatívnou pamäťou* čerpajúcou z bezprostredného zdieľania príbehov rozprávačmi a ich obecnosťou a *kultúrnou pamäťou* postavenou na transformovaní týchto rozprávání do kultúrnych objektov nesúcich prvky symbolického kódovania významov prostredníctvom umeleckých a popkultúrnych textov (na motívy príbehov o pérákovi vznikol komiks, animovaný film, krátky hraný film, divadelná hra atď.). (Pripomeniem, že téme vzťahu medzi komunikatívnou a kultúrnou pamäťou sa autor v súvislosti s postavou péráka podrobnejšie venoval aj v inej nedávno publikovanej práci – pozri Janeček, 2017.)

Celým obsahom knihy sa tak nesie ambícia ukázať, ako sa tieto dve oblasti naratívnej transmisie navzájom nielen ovplyvňovali, ale aj ako sa vzájomne prelínali. Postava péráka je v úvode knihy charakterizovaná ako príklad širokého okruhu postáv zrodených kolektívnu imagináciu. Petr Janeček tu kladie (a necháva otvorenou) zaujímavú otázku, či je vhodnejšie pri analyzovaní týchto javov v kolektívnej imaginácii postupovať v súlade s folkloristickou metodológiou a považovať ich za povesti, teda za *produkty* vernakultúrnej expresívnej kultúry, alebo ich v súlade s inými spoločenskovednými prístupmi (kde uvádza európsku etnológiu, sociológiu, sociálnu psychológiu a sociokultúrnu antropológiu) vnímať ako *praktiky* podobným spôsobom, ako sú vnímané fámy a klebety. Pýta sa, či však predsa len nemajú tieto fenomény primárne textovú povahu a či by sa teda nemali skúmať najmä

„pomocou textocentrických literárnovedných prístupov, samozrejme s náležitým zohľadnením ich sociálnych a kultúrnych kontextov“ (s. 20). Nazdávam sa, že by bolo naivné na túto otázku dávať jednoznačnú odpoveď a je správne, že ostala skôr v rečnickej polohe. Textové analýzy sú legitímnou metódou v mnohých spoločenskovedných disciplínach, nielen vo folkloristike či literárnej vede, pričom podstatným kritériom správnosti zvolenej metódy má byť relevantnosť vzhľadom na vytýčený cieľ výskumu. Text knihy je jasne teoreticky zasadený do komparatívnej folkloristiky a s odkazom na teoretické pozície folkloristiky Dorothy Noyes (2016) či etnológa Güntera Wiegelmanna (Wiegelmann, 1995) sa výslovne distancuje od ambícií aplikovať tzv. „veľké teórie“ pokúšajúce sa o komplexné vysvetlenie fungovania spoločnosti či zákonitostí ľudskej kognície.

Janeček približuje históriu výskumu tejto témy, ktorý prebiehal predovšetkým v rámci etnológie, resp. folkloristiky, ale vo všeobecnosti patril k okrajovým témam. Prvým a dlho i posledným autorom, ktorý sa pérákovi podrobnejšie venoval, bol v 60. rokoch 20. storočia folklorista a etnograf Miloš J.

Pulec, ktorý uverejnil štúdiu „Podání o Pérákovi“ v časopise *Český lid* (Pulec, 1965). Naňho nadviazalo zopár ďalších odborníkov zmieňujúcich tento fenomén, avšak jeho podrobnejší komparatívny výskum prináša až táto publikácia. Jej veľkým prínosom je autorova erudícia v oblasti medzinárodného výskumu príbuzným tém v zahraničnej folkloristike, a to najmä v oblasti súčasných povestí a fám. Skvelý prehľad v tejto problematike mu umožnil splniť vytýčený cieľ a komplexne spracovať túto tému odhaliac zaujímavé geografické, historické a sociálne súvislosti šírenia konkrétnych verzií.

Janečekovi sa presvedčivým spôsobom podarilo odkryť zahraničné korene tohto javu s vysokou pravdepodobnosťou inšpirovaného postavou britského mestského fantóma z viktoriánskeho obdobia nazývaného Spring-heeled Jack. Identifikoval ho ako produkt vzájomného pôsobenia tradičných démonologických povestí, kultúrneho fenoménu číhajúcich fantómov v prostredí dobových festivít a dobovej popkultúry 2. tretiny 19. storočia v prostredí industriálnych predmestí – s odkazom na práce Karla Bella (2012), Jacoba Middletona (2014), Davida Clarka (2006) a i. Rôzne verzie tejto povestovej látky sa v Európe šírili najmä v spojitosti s atmosférou spoločenského ohrozenia, o ktoré začiatkom 20. storočia nebola núdza. V Čechách bola populárna najmä počas druhej svetovej vojny, pričom je zaujímavé, že v rovnakom čase sa v Bratislave objavili príbehy o podobnom fantómovi, ktorým bol „fosforák“ resp. „fosforový muž“ (pozri Pulec, 1965: 160, informovali o nich i dobové tlačové médiá na Slovensku – *Gardista*, 1943 či *Kocúr*, 1943), no nejestvujú záznamy, že by vytvorili stabilnejší rozprávačský cyklus). Podobne ako v Británii, i v Čechách bola pôvodne typická pre industriálne predmestia, no neskôr prenikla na vidiek i do oblasti popkultúry a detskej kultúry. Pérák pritom menil podobu z numinózneho mestského démona a pouličného zločinca na hrdinu protinacistického odboja i protikomunistickej revolty. Autor podrobne sleduje jeho výskyt v rôznych regiónoch Čiech a Moravy, pričom si všima nielen geografické súradni-

ce, ale i vizuálny a sociálny charakter týchto miest. Všetky dostupné informácie vyplývajúce z ním získaných textov sa pokúša interpretovať tak, aby im dal ďalší zmysel či širší rozmer.

Petr Janeček vo svojej knihe dokázal z mozaiky literárnych a popkultúrnych umeleckých spracovaní, roztrúsených zmienok v časopisoch, čiastkových štúdií iných autorov (Pulec, 1965 a i.) a predovšetkým vlastného výskumu (publikovaného napr. aj v Janeček, 2007, 2008, 2017) vytvoriť pozoruhodne komplexný dokument o jave, ktorého spoločenský význam a prínos pre folkloristické bádanie je zjavný až v tejto celistvosti. Zároveň prináša podnetné úvahy o povahe, teoretickom a metodologickom vývoji prozaickej folkloristiky a to tak v českom ako aj medzinárodnom kontexte. Kniha ponúka atraktívny obsah i pre laikov, no zároveň sa v nej stretávame s plnokrvným vedeckým dielom.

LITERATÚRA

- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C. H. Beck.
- Assmann, A. (2010). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturelles Gedächtnisses*. 5. vydanie. München: C. H. Beck.
- Assmann, A. (2013). *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur*. München: C. H. Beck.
- Assmann, J. (1988). Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: J. Assmann, T. Hölscher (Eds.), *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 9–19.
- Bell, K. (2012). *The Legend of Spring-heeled Jack. Victorian Urban Folklore and Popular Cultures*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Clarke, D. (2006). Unmasking Spring-heeled Jack: A Case Study of a 19th Century Ghost panic. *Contemporary legend*, 9, 28–52.
- Janeček, P. (2007). Komunikační role slovesného folkloru v moderní společnosti. *Městští fantomové druhé světové války. Národopisná revue*, 17(4), 224–230.

- Janeček, P. (2008). Skokem z Baby do Bohnic aneb Mýtus o Pérákovi. Jak kolektivní imaginace vytváří různé podoby městských fantomů. *Host*, 24(8), 33–37.
- Janeček, P. (2017). Od monstra k superhrdinovi: Pérák v dynamice kulturní a komunikační paměti. In: P. A. Bílek, J. Šebek (Eds.), *Česká populární kultura. Transfery, transponování a další tranzitní procesy*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 69–97.
- Middleton, J. (2014). *Spirits of Industrial Age. Ghost Impersonation, Spring-heeled jack, and Victorian Society*. London: Jacob Middleton.
- Noyes, D. (2016). *Humble Theory. Folklore's Grasp on Social Life*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pulec, M. J. (1965). Podání o Pérákovi. *Český lid*, 52(3), 158–163.
- Wiegmann, G. (1995). *Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie. Diskussionen um Regeln und Modelle*. 2. vydanie. Münster: LIT, s. 213–251.

Pramene

- Len tak mimochodom. *Gardista*, 18. 11. 1943, s. 3.
- Bratislavský fantom: Fosforový človek. *Kocúr*, 1943, č. 23, s. 275.

ZUZANA PANCZOVÁ,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie,
v. v. i. v Bratislave

MILAN JELÍNEK:
Memoáry 1942 – 1971
(Od okupace do okupace)
Moravské zemské muzeum, Brno 2018,
396 s.

Memoáre ako literárny žáner oslovujú nielen širokú čitateľskú verejnosť, často spolupútnikov, ale aj skupiny generačne nasledujúce spomínajúceho autora. V uplynulých desaťročiach bolo badať, ako sa memoáre stali významnými ego-dokumentmi pre historikov i pre bádateľov sledujúcich línie vý-

voja literatúry, umenia či techniky. My, etnológovia, v nich nachádzame nielen prameň pre poznávanie individuálnych osudov, ale tiež obraz dobových spoločenských kontextov. Ak je našim predmetom skúmanie spôsobu života, stojíme v rade tých, ktorým sa zaznamenané spomienky stali zdrojom poznania a ďalších interpretácií.

Mnohí autori a autorky v našej vede podali o tomto druhu prameňa nielen správu, ale na jeho základe sprístupnili prostredia a okolnosti, ktoré sú vzácnym príspevkom k obrazu širokého kultúrneho kontextu uplynulých čias (Botiková, 2008; Hlôšková, 1996, 2008; Herzánová, 2006; Kiliánová, 1987, 1992; Profantová, 2012; Salner, 2010; Vrzgulová, 2010). Inšpirovaní teoretickými východiskami vlastnej vedy (Kolečányi-Kosová, 1958), ako aj kvalitatívnej sociológie (Kusá, 1993) či filozofického feminizmu (Kiczková, 2006) rozprestrelí najmä pred odbornú verejnosť široký diapazón tém spojených s turbulentnými udalosťami, ako aj s relatívne pokojne plynúcou každodennosťou. Nezanedbateľným hľadiskom sledovania týchto prejavov bol ich proces folklorizácie a z jedinečných udalostí vytváranie opakovaných príbehov. Skúsenosť etnolo-

gického bádania nás učí aj o tom, že v našich prameňoch nájdeme oveľa viac záznamov rozhovorov ako autorsky spísaných spomienok. Táto okolnosť, ktorú poznáme v zdôvodnení L. Voľanskej v jej komparatívnej práci o spomínaní (Voľanská, 2016), ma viedla k recenznému sprostredkovaniu memoárov univerzitného profesora Milana Jelínka.

V roku 2018 vyšla v redakčnej úprave manželky (zosnulého) pisateľa, Jany Jelínkovej, kniha životných príbehov, spomienok, ktorá bola zostavená z autorových denníkov a zápiskov. Samotný fakt písania denníka (nemám na mysli dievčenský spovedníček z čias dospievania a ani špeciálne zameraný denník z terénneho výskumu) a triedenie myšlienok a činov v chronologickým plynutí času je spôsob vnímania seba a skutočnosti. Takýchto „denníkových“ ľudí, koncepčných a dôsledných, som nepoznala veľa. Určite ním bol anglický historický demograf Peter Laslett, z okruhu generačne bližších kolegov psychológ Marián Hrabovský. Naplňali ma podobným rešpektom, aký som cítila pri čítaní memoárov profesora Jelínka. Navyiac, v publikovanom texte som si často uvedomovala dôslednosť, jazykovú a štylistickú čistotu a strohosť, ani kúsok „folklórneho ornamentu“ navyiac – a predsa text čitateľa neodrádza. Je presvedčivý svojou jasnou koncepciou a ustálenými názormi.

Memoáre zahŕňajú obdobie od autorovej maturity v čase 2. svetovej vojny cez pokojné a „presvetlené“ časy šesťdesiatych rokov po nútené ukončenie oficiálnej kariéry v čase normalizácie. Milan Jelínek ako čerstvý maturant nastúpil „totálne nasadený“ do továrne vo Wiener Neudorfe. Jeho vynikajúca jazyková príprava a z detstva osvojený česko-nemecký bilingvizmus, ako aj záujem ho spravili vhodným tlmočníkom medzi tunajšími robotníkmi z viacerých slovanských krajín. Bolo to terénne učenie sa jazykov, ale aj štýlov, cez hovorový, úradný až po jazyk gestapáckych vyšetrovateľov, ktorí ho zatkli a väznili za odbojovú činnosť až do konca vojny. Ako mnoho rovesníkov sa na vysokoškolské štúdiá dostal až po skončení vojny a štúdiom češtiny na univerzite v Brne do-

končil diaľkovo. Talentovaný budúci jazykovedec prešiel viacerými – asistentскими, aspirantskými i redaktorskými – pozíciami. V ďalšom akademickom raste ho výrazne formovali zahraničné pobyty na univerzitách v nemeckom Greifswalde i na parížskej Sorbonne. Rozhľadný vedecky, občiansky i akademicky pôsobil v tomto období aj vo významných funkciách dekana Filozofickej fakulty i prorektora Masarykovej univerzity. V roku 1969 bol na nátlak normalizačných predstaviteľov z univerzity prepustený. Útočisko, ktoré bolo síce priateľské, ale nezodpovedalo jeho vedeckej kvalifikácii a ambíciám, našiel v Ústave pre jazyk český ČSAV. Jeho styk s verejnosťou bol obmedzený na úroveň jazykovej poradne... Život mu neprestali naplňovať vedecké záujmy spojené s disentom, do ktorého činnosti sa aktívne zapájal. Popri vydávaní samizdatovej literatúry pamätnými zostali domáce literárne čítania so zakázanými českými a moravskými spisovateľmi. Tieto tajné odborné semináre navštevovali aj hostia zo zahraničia, najmä z Francúzska. Tak ho politické udalosti roku 1989 zastihli dokonale pripraveného – politicky, občiansky aj odborne. Preto sa po zásluže stal prvým akademickou obcou zvoleným rektorom v obnovujúcich sa demokratických podmienkach.

Životopisné spomienky Milana Jelínka, vybrané z denníkových zápiskov, sa týkajú nielen politickej, ale aj vedeckej činnosti autora. Spomínajú sa plnými menami priatelia a kolegovia, ako aj tí, ktorí sa na jeho osobnosti a kariére podpísali nepriateľským postojom. Uvádzajú sa okolnosti medzinárodnej spolupráce, budovanie českých, resp. českých a slovenských, ako aj slovanských lektorátov, výmeny publikácií, návštevy kolegov a kolegýň a mnohé ďalšie súvislosti. Najmenej zo všetkého tento vynikajúci štýlista a majster jaderného štýlu spomína svoj citový život, peripetie prvého manželstva a pokojný prístav druhého manželského vzťahu. Uchovával si ich zrejme pre pocit intimitity, hoci kde-tu vyšla na povrch chvíľa ako výlet so synmi, prvé predstavenie sa budúci svokrovcom, či uveličenie zo spoločnej návštevy koncertu alebo radostná spo-

mienka zo stretnutí s priateľmi v domácom kruhu.

Faktografiu memoárov dopĺňa menný register, životopisné údaje prebraté z rozlúčkovej reči na pohrebe autora memoárov (2014), ako aj poďakovanie zostavovateľky Jany Jelínkovej spolupracovníkom, ktorí sa o vznik publikácie zaslúžili. Nie náhodou patrí poďakovanie, tak ako patrila významná disidentská činnosť spomínajúceho autora, do okruhu kolegov zo Vzdelávacej nadácie Jána Husa, ktorá sa spolu s Moravským zemským múzeom zaslúžila o vydanie knihy.

Keď si v tomto roku v celospoločenskom rámci pripomíname významné „osmičkové“ dátumy našich dejín, veľmi dobre vieme, že tie prelomové roky a časy sú obalené rokmi a časmi ľudí, ktorí ich žili. Ich výpoveď v takejto forme slúži k prehĺbeniu nielen politických, ale aj kultúrnych, etnických, akademických, rovnako ako každodenných rozmerov našej skutočnosti.

LITERATÚRA

- Botiková, M. (2008). *K antropológii životného cyklu: kultúra a spôsob života ženskými očami na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Herzánová, L. (2006). Ide o život...! Pamäť v autobiografickom písaní. *Os. Fórum občianskej spoločnosti*, č. 1-2 (venované dielu Moritza Csákyho), 48–54.
- Hlôšková, H. (1996). Kategória minulosti v rozprávačskej stratégii. *Slovenský národopis*, 44(3), 319–334.
- Hlôšková, H. (2008). *Individuálna a kolektívna historická pamäť (vybrané folkloristické aspekty)*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Kiczková, Z. (zost.) (2006). *Pamäť žien. O skúsenosti sebautvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava: Iris.
- Kiliánová, G. (1987). K poetike memorátu. In: *Národopisné informácie*, 2, 75–82.
- Kiliánová, G. (1992). Rozprávanie zo života ako žáner ľudovej prózy. *Slovenský národopis*, 40(3), 267–279.
- Kolečányi-Kosová, M. (1958). K problematike rozprávání zo života ako folklórneho dru-

hu. In: *Fr. Wollmanovi k sedmdesátinám. Sborník prací*. Praha, s. 530–540.

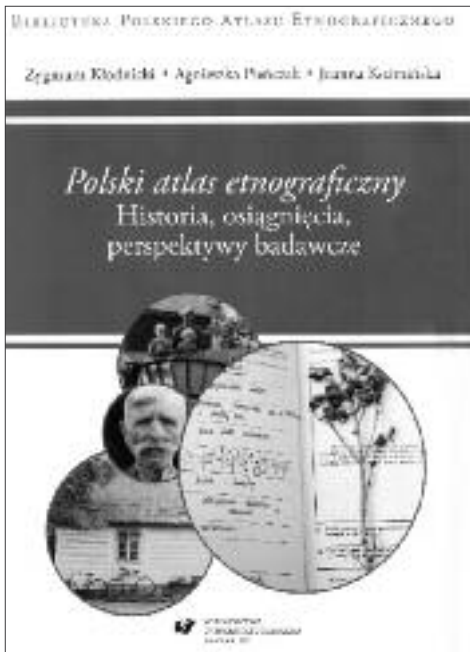
- Kusá, Z. (1993). Prvá Československá republika v životopisných rozprávaniach členov slovenskej predprevratovej inteligencie. *Sociologický časopis*, 29(1), 43–57.
- Profantová, Z. a kol. (2012). *Žili sme v socializme I.: kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Salner, P. (2010). Niektoré prejavy neverbálnej komunikácie vo svedectvách tých, ktorí prežili holokaust. In: M. Vrzgulová, P. Salner (Eds.), *Reflexie holokaustu*. Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV, Bratislava, s. 94–112.
- Voľanská, L. (2016). „V hlave tridsať, v krížoch sto.“ *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava: Veda; Ústav etnológie SAV.
- Vrzgulová, M. (Ed.) (2012). *Videli sme holokaust*. Druhé rozšírené vydanie po desiatich rokoch. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.

MARTA BOTIKOVÁ,

*Katedra etnológie a muzeológie FiFUK
v Bratislave*

**ZYGMUNT KŁODNICKI,
AGNIESZKA PIEŃCZAK,
JOANNA KOŹMIŃSKA:**
**Polski atlas etnograficzny. Historia,
osiągnięcia, perspektywy badawcze.
[Poľský etnografický atlas. História,
výsledky, perspektívy bádania.]**
*Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego,
Katowice 2017, 403 s.*

Súčasná situácia v európskej etnológii sa javí tak, že spracovanie etnografického materiálu formou atlasov, ako aj v nich uplatňovanej etnokartografickej metódy, sa ocitli na okraji záujmu. Dokonca sa prezentujú názory o „konci geografie“, či „deteritorializácii kultúry“ (Appaduarai, 2005). Kým v 20. storočí pritom orientácia etnografických výskumov na priestor – geografické rozšírenie kultúrnych javov – tvorila významnú súčasť bádania. Prejavilo sa to v publikovaní prvých

etnografických atlasov (v 30. rokoch v Nemecku, Poľsku) a neskôr postupne aj v ďalších európskych krajinách (podrobnejšie Kłodnicki, 2001), vrátane Slovenska (*Etnografický atlas Slovenska*, 1990). V dôsledku toho sa objavili aj snahy o prípravu celoeurópskeho atlasu (1966–1978), avšak podarilo sa spracovanie a publikovanie len jednej témy – výročných ohňov (*Etnologischer Atlas Europas*, 1979). Podobne neuspeli ani snahy o Slovanský etnologický atlas, i keď bol publikovaný aj návrh jeho projektu (Benža, 1993).

Úvodné konštatovanie o úpadku až strate záujmu o etnokartografiu však neplatí pre poľskú vedu, o čom svedčí aj recenzovaná publikácia – prvý diel novozaloženej edície „Biblioteka Polskiego Atlasu Etnograficznego“ (ďalej PAE). Je to doslova impozantná publikácia, a to tak svojím rozsahom (403 strán), ako aj obsahom.

Čo sa týka rozsahu, len menšiu časť (154 strán), tvorí autorský text (avšak bez uvedenia mena konkrétneho autora). Väčšinu rozsahu zaberajú Anexy: Anex 1 – čo je zoznam všetkých etnografických a etnojazykových máp týkajúcich sa oblastí materiálnej kultúry nachádzajúcich sa v rôznych publiká-

ciách (spracoval Z. Kłodnicki) – má 162 strán. Anex 2 tvorí zoznam lokalít, fotografie z ktorých sa nachádzajú v Archiwum PAE (spracovala A. Pieńczak). A napokon je tu bohatá Bibliografia (s. 341–348) publikovaných prác a prameňov, ako aj Index priezvisk autorov.

V percentuálnom vyjadrení 2/3 rozsahu publikácie zaberajú Prílohy a 1/3 autorské texty. Týmto konštatovaním nechcem znížiť kvalitu tejto publikácie, naopak vyzdvihnúť jej vysokú exaktnosť a dokumentárnu hodnotu.

Čo sa týka obsahového zamerania textu, je rozdelený na dve časti. Prvá „PAE v historickej perspektíve“ – ako už názov napovedá – predstavuje podrobne doterajšie postupy i výstupy poľskej etnografie založené na etnokartografickej (poľ. etnogeograficzej) a retrogresívnej metóde. Obidve tieto metódy sú podrobené kritickému prehodnoteniu, uvádzajúc ich pozitíva aj negatíva, pričom sa zdôrazňuje potreba vzájomného overovania výsledkov oboch metód.

Atraktívne (predpokladám, že pre väčšinu etnológov) pôsobí názov ďalšej kapitoly „Príčiny diferencovanosti tradičnej kultúry poľskej dediny“. Táto problematika je tu však prezentovaná dosť zúžene: zameraná je totiž najmä na vplyvy a prebratia kultúrnych javov z nemeckých oblastí (problematiku poľsko-nemeckého pohraničia) a čiastočne aj na interpretáciu severo-východnej hranice Poľska. Závery tejto časti sú viacerým skeptické v zmysle stanovenia možnosti etnických hraníc – „určenie, čo patrí do poľskej tradície a čo do nemeckej, je ťažké“ (s. 67). V podstate dodnes existujú a rešpektujú sa dva spôsoby interpretácie príčin kultúrnych rozdielov poľských zemí – etnická a geografická (s. 76).

Rovnako skepticky sú uvádzané závery o vzťahu medzi tradičnou kultúrou a etnickou skupinou. Názor, že etnické skupiny sú charakterizované určitými znakmi kultúry, „je cesta, ktorá vedie na scestie“ (s. 78). A otázka, ako odhaliť, určiť región, ostáva otvorená.

Napriek týmto konštatovaniam stále ešte pretrvávajú názor, že etnografické atlasy slú-

žia ako doklady etnicko/etnografickej diferenciácie daných území.

Na súčasnosť, ale najmä na budúcnosť je zameraná 2. časť publikácie „PAE v súčasnej perspektíve“. Poukazuje sa tu na to, ako možno a ako je potrebné využiť množstvá materiálu, údajov získaných v doterajších etnografických výskumoch v rámci príprav PAE, ktoré boli doteraz publikované len čiastočne (PAE 1958 – 1981, Komentarze do PAE 1999 – 2013). Perspektívu autori vidia v digitalizácii týchto údajov, v ich následnom vedeckom spracovaní a sprístupnení na internete. Na tejto úlohe spolupracuje viacero vedeckých inštitúcií. Podrobný popis postupov potrebných pri tomto type spracovania je obsahom takmer celej 2. časti.

Ako ďalší perspektívny rozmer sa uvádza aj výskum samotného priestoru internet tzv. „netnografia“ (Kozinets, 2012), resp. tzv. „antropológia v sieti“. Plánuje sa aj výraznejšia účasť etnológov/antropológov na tvorbe a verifikácii Wikipédie (Projekt # EtnoWiki), sprístupňovanie ďalších periodík, diel klasikov, či audioknihy, tzv. „antropológia do ucha“.

Celkový zámer publikácie vyznieva optimisticky v zmysle uvedených perspektív využitia zozbieraného etnografického materiálu. A na pozadí toho, čo umožňujú nové technológie, sa črtá aj vízia možnosti stvorenia v 90. rokoch „zatrateného“ projektu Etnografického atlasu Európy.

LITERATÚRA

- Appadurai, A. (2005). *Nowoczesność bez granic. Kulturowe wymiary globalizacji*. Kraków. Wydawnictwo naukowe PWN.
- Benža, M. (1993). Projekt Slovanského etnologickeho atlasu. *Slovenský národopis*, 41 (4), 466–469.
- Etnografický atlas Slovenska* (1990). Red. S. Kovačevičová. Bratislava: Veda, 535 máp.
- Etnologischer Atlas Europas und seiner Nachbarländer. Die Termine des Jahresfeuer in Europa* (1979). Göttingen.
- Kłodnicki, Z. (2001). Etnograficzne atlasy krajów środkowej Europy. In: O. Dangłová, R.

Stoličná (Eds.), *Etnógia a kultúrne dedičstvo*. Bratislava, s. 56–66.

Kozinets, R.V. (2012). *Netnografia. Badania etnograficzne online*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

KORNÉLIA JAKUBÍKOVÁ,
*Katedra etnológie a muzeológie FiFUK
v Bratislave*

PETR ČÍHAL (Ed.):
Erotika v lidové kultuře
Slovácké muzeum v Uherském Hradišti,
2017, 366 s.

Na úvod recenzie tohto zborníka je možno uviesť takéto zovšeobecňujúce, či zjednodušené charakteristiky: názov – atraktívny; tematika – nóvum (v kontexte českej a slovenskej etnológie); prístupy spracovania – prevažne tradičné, etnografické.

Teraz konkrétnejšie a podrobnejšie. Zborník svojím charakterom nadväzuje na doterajšiu edíciu „Studie Slováckého muzea“, i keď v tomto ročníku už toto označenie chýba. Kontinuita je však zachovaná. Jej korene sú ešte v časoch pôsobenia Subkomisie pre ľudové obyčaje, ktorá bola súčasťou Medzinárodnej komisie pre štúdium kultúry Karpát a Balkánu (MKKKB). Bol to priestor pre medzinárodnú spoluprácu, ktorá aj po zániku tejto komisie (v r. 1993) pretrvávala na česko-slovenskej úrovni zásluhou iniciatívy pracovníkov Slováckého múzea (najmä L. Tarcalovej) a v podstate trvá podnes. Dokladom toho je aj tento zborník, kde v početnom autorskom kolektíve (29 autorov) je popri českých/moravských členoch aj primerané zastúpenie slovenských autorov (8). Celkove je medzi autormi značný podiel pracovníkov múzeí (9), vedcov z akadémií a vysokých škôl (8), bývalých zamestnancov týchto inštitúcií (6), ako aj zástupcov iných odborov (etnobotanika, etnolingvistika).

Uvedenie témy zborníka (erotika) ako nóvum platí tak pre českú, ako aj slovenskú etnológiu. Spoločné pre obe je to, že táto tematika bola v našich vedách dlho ignorova-

ná. Dôvody boli čiastočne náboženské, ale vyplývali aj zo súdobého romantizmu, ktorého súčasťou bola idealizácia ľudových vrstiev, ako i z puritanizmu a prudérie vtedajšej spoločnosti, čo pretrvávalo aj v období socializmu. V časoch „vlády ľudu“ sa režimu nehodilo ukazovať tieto stránky jeho života (vrátane vulgarizmov s nimi súvisiacich).⁵ Po revolúcii v r. 1989 tematika erotiky/sexu prestala byť v spoločnosti tabu, čo sa odrazilo v literatúre, médiách i vo vede. Platí, respektíve začína to platiť aj pre našu vedu. V Čechách/na Morave sa ako prvý (ešte v r. 1983) odvážil uviesť termín erotika priamo do názvu svojej štúdie P. Popelka (Popelka, 1983). Primerané miesto mala táto téma aj v rámci knižnej publikácie A. Navrátilovej „Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře“ (2012), ako aj v ďalších štúdiách tejto autorky. V slovenskej vede sa táto tematika objavuje v rámci štúdia folklóru, najmä piesňového (Hamar, 1991; Kiliánová, Krekovičová, 1993). Okrajovo sa spomína aj v prácach o obyčajach (svadobných, ján-

skych, fašiangových), o živote mládeže a rodiny.

Široký tematický záber recenzovaného zborníka výrazne prispieva k poznaniu tejto problematiky. Uvediem prehľadne, čo tu čitateľ nájde po obsahovej stránke. Pre veľký počet príspevkov nebudem uvádzať ich presné názvy, len predmetné zameranie. Popri dvoch úvodných štúdiách teoretického (A. Navrátilová) a zovšeobecňujúceho (L. Tarcalová) charakteru sú ďalšie o obyčajach svadobných (P. Popelka; S. Letavajová, M. Žabenský; J. Varchol, N. Varcholová), fašiangových (K. Pavlišťík, A. Prudká, H. Vincenciová), veľkonočných (H. Poláková), spoločensko-pracovných – priadky (J. Melúchová), o mágii (K. Nádaská), význame vody (M. Rychlíková) a jablka (V. Kovářů). Ďalší autori sa zamerali na výtvarné artefakty – maľby na skle (A. Kalinová), kraslice (G. Směříčková, M. Fohlerová), fotodokumenty (H. Beránková) a kalendáre (J. Poláková). Pozornosť je venovaná aj populárnej oblasti ľudových piesní (V. Vilímek, A. Hřčková, J. Raclavská).

Tematickým obohatením je etnobotanický príspevok o úlohe rastlín v milostnom živote (K. Lorencová; J. Skružná, M. Suchomelová). Len okrajovo s témou zborníka súvisia články o špecifikách spôsobu života nemeckých drevorubačov v Malých Karpatoch (K. Slobodová-Nováková), ako aj analýza motívov textov v slovenských ľudových baladách (M. Bocánová).

Tak ako je širokospektrálny obsah príspevkov, tak je široký aj ich časový záber. Niekde sa začína už „od Adama“ (biblia, antika), prevažná časť je však orientovaná na viac či menej presne určenú minulosť/tradíciu. Len menšia časť sa týka novšieho obdobia, či priamo súčasnosti – ako napr. text L. Tarcalovej prezentujúci reálne zažité situácie z 2. polovice 20. storočia. Takou je i detailná analýza „masopustných“ aktivít Zlínska z r. 1962–2017 – s bohatou fotodokumentáciou. Veľmi výstižné je prepojenie

⁵ Napríklad projekt výskumu morálky iniciovaný S. Švecovou v 80. rokoch 20. stor. bol vtedajším režimom zastavený, okrem iného aj pre dokumentované vysoké percento výskytu nemanželských detí, či tzv. prespaniek.

dokumentárnych fotografií z 90. rokov 19. storočia zo zbierok Moravského zemského muzea s ich využívaním v súčasnej móde, dizajne, reklame – ako je to prezentované/fotodokumentované H. Dvořákovou. Na druhej strane, K. Nádaská píše o erotickej mágii na základe materiálu prebratého zo zbierok autorov minulých storočí (J. Čaplovič, J. L. Holuby, A. Melicherčík) v závere podáva charakteristiku súčasného stavu uplatňovania mágie („ani vzdelanie, ani spoločenská a ekonomická samostatnosť súčasných žien vo všeobecnosti nenarúša vieru vo veštbu, ale ani v účinnosť mágie všeobecne“ – s. 87) bez uvedenia zdrojov, ktoré dokladajú ich platnosť.

Čo sa týka uplatňovaných prístupov, prevažuje (ako som to už v úvodnej charakteristike napísala) tradičný etnografický deskriptívny postup. Viacerí pritom prezentujú materiál „iných“ (muzeálne zbierky, rukopisné, dokumentačné fondy, publikované texty) a len menšia časť poznatky z vlastných terénnych výskumov. Samozrejme, že aj takéto príspevky majú svoju, najmä dokumentárnu, hodnotu.

Inú kvalitu predstavujú tie štúdie, kde empirické údaje sú nielen zhromaždené, ale v určitom kontexte aj interpretované. Túto kvalitu má štúdia H. Vincenciovej „Kontext motív pri masopustných obchůzkach ve východních Čechách“. Obzvlášť tu oceňujem snahu vystihnúť uplatňovanie archetypov v súčasnej tradícii. Podobne kvalitnú etnolingvistickú analýzu a interpretáciu predstavuje štúdia V. Vilímka na základe materiálu troch piesňových zbierok, kde osobitnú pozornosť venuje vzťahu jazyka a kultúry (napr. metaforické označovanie uplatňované v oblasti erotiky/sexu).

Osobitnú kvalitu predstavuje úvodná štúdia A. Navrátilovej „Erotika v konceptu tradičného rodinného života“ obsahujúca fundamentálne otázky, koncepty tejto problematiky (existencia antropologicky konštantných prvkov, komunikácia – používanie symboliky, či tabuizácia, genderové a statusové rozdiely, sankcie, funkcie rodiny a manželstva). Škoda, že viaceré tu uvedené koncepty neboli (či nemohli byť) dostatočne

reflektované v jednotlivých príspevkoch. Podobne Úvod z pera tejto autorky, ktorý je filozoficko-teoretický, nekorešponduje s charakterom väčšiny príspevkov.

Pridanú hodnotu publikácie tvorí cudzojazyčné resumé (anglické a nemecké), geografický register a zoznam všetkých použitých prameňov a literatúry.

Za hlavný prínos zborníka možno popri inovatívnosti témy, čím prispel k naplneniu doterajšieho vaku poznatkov o tejto oblasti, považovať aj jeho širokospektrálnosť – a to tak z hľadiska obsahového zamerania, skladby autorského kolektívu, ako aj prístupov spracovania.

LITERATÚRA

- Hamar, J. (1991). *Dala Eva Adamovi (jablko)*. Bratislava: IQ.
- Kiliánová, G., Krekovičová, E. (1993). Research on Slovak Erotic Folklore. *Slovenský národopis*, 41(3), 313–332.
- Navrátilová, A. (2012). *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*. Vyšehrad.
- Popelka, P. (1983). Erotika ve svatebním veselí. In: V. Frolec (Ed.), *Svatební obřad*. Brno: Blok, s. 66–76.

KORNÉLIA JAKUBÍKOVÁ,
*Katedra etnológie a muzeológie FiFUK
v Bratislave*

IVETA ZUSKINOVÁ:

Liptov. Ovčiarstvo v Liptove.
Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny. Liptovský Hrádok 2018, 227 s.

Horský spôsob chovu oviec prenikal do oblasti Karpát z Balkánskeho polostrova už v 15. storočí. Bol prispôsobený prírodným a hospodársko-sociálnym podmienkam týchto regiónov Slovenska a po stáročia svojej existencie, v konkrétnych prírodných, historických a hospodársko-sociálnych podmienkach tu nadobúdala osobité kultúrne črty. V horských regiónoch Slovenska, teda

i v Liptove, sa úmerne k hospodárskemu významu ovčiarstva formovali aj niektoré ďalšie prejavy tradičnej kultúry a spôsobu života celých generácií obyvateľov tejto časti Slovenska. Mnohé prejavy ich materiálnej, sociálnej, duchovnej i umeleckej kultúry sa stali významnou súčasťou kultúrneho dedičstva Slovenska.

Bolo preto celkom prirodzené, že ako kultúrny fenomén zaujalo karpatské ovčiarstvo i etnografov, historikov a jazykovedcov. Ján Čaplovič (1780–1847), zakladateľ slovenskej etnografie, už na začiatku 19. storočia požadoval vo svojej osnove etnografických monografií Uhorská výskum a dokumentáciu tých prejavov dobovej materiálnej kultúry, ktoré niesli znaky „etnickej osobitosti“. Medzi ne zaradil i ovčiarstvo. Záujem oň kulminoval v 20. storočí. Predmetom vedeckého záujmu sa stali nielen materiálne prejavy ovčiarstva, ale i jeho presah do javov sociálnej, duchovnej, umeleckej kultúry a jazykovedy. Bola to predovšetkým vedecká produkcia J. Podoláka, J. Štiku, A. Habovštiaka, A. Kavuljaka, J. Komu, V. Kováča, J. Krála, J. Laurinčíka, J. Olejníka, J. Stanislava a ďalších. Pre autorku monografie boli inšpirujúce hlavne vedecké práce J. Podoláka (Po-

dolák, 1982), ktorého pamiatke je publikácia aj venovaná.

Ovčiarstvo – ako predmet vedeckého záujmu – sa stalo súčasťou i veľkých kolektívnych prác Ústavu etnológie SAV: *Slovensko. Ľud – druhá časť* (Obzor, Bratislava 1975), *Etnografický atlas Slovenska* (VEDA, Slovenská kartografia, n.p., Národopisný ústav SAV, Bratislava 1990), *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* (VEDA, Bratislava 1995) a monografie *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry* (VEDA, Bratislava 2000). Možnosť komparatívneho štúdia tejto problematiky bola i na pôde Subkomisie pre pastierstvo Medzinárodnej komisie pre štúdium ľudovej kultúry v Karpatoch a na Balkáne (MKKKB).

Máloktoľ prejav ľudovej kultúry a kultúrneho dedičstva Slovenska je tak dobre rozpracovaný ako problematika tradičnej organizácie chovu hospodárskych zvierat, karpatské ovčiarstvo nevyvímajúc. Bolo preto zaujímavé sledovať, čo nové priniesla monografia I. Zuskinovej v tejto problematike z Liptova.

Samozrejme, že I. Zuskinová musela vo svojej publikácii opísať mnohé javy pastierskej kultúry Liptova, ktoré už boli publikované v prácach iných autorov, ale aj v jej štúdiách o Liptove a jeho pastierskej kultúre. Podarilo sa tak skompletizovať a skonkretizovať údaje o ovčiarstve z mnohých liptovských obcí (Zuskinová, 1987, 1999, 2013, 2014). To všetko tvorí významné faktografické zázemie monografie, ktorá je syntézou tejto problematiky v Liptove.

Pri jej čítaní ocení čitateľ jej selektívnosť pre Liptov, komplexnosť pohľadu a objasnenie významu danej problematiky pre tento región. To, čo možno považovať za hlavný prínos, je snaha autorky priniesť čo najviac informácií nielen o predmete (organizácia chovu oviec, technológie spracovania ovčieho mlieka, potrebné náradie, stavebná kultúra...), ale i o objekte výskumu ovčiarstva v Liptove – o jednotlivcoch, niekedy celých rodinách, ktoré sa týmto tradičným zamestnaním po generácie zaoberali. Ovčiarci boli objektom dlhoročného vedeckého záujmu I. Zuskinovej. Chápe ich ako dobovo vý-

znamnú sociálnu skupinu, ktorá mala vlastný sociálno-kultúrny rozmer. Táto časť publikácie je doplnená dobovými „neokukanými“ fotografiami a výpoveďami pamätníkov, ktoré ju obohacujú a robia autentickou.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska vyriešila základný kategoriálny a pojmový aparát týkajúci sa tejto časti tradičnej kultúry Slovenska. V jej regionálnych podobách však existoval celý rad termínov, ktorých sémantická hodnota sa civilizačným vývinom stráca. Práve publikácie tohto druhu uchovávajú ich význam v bohatstve slovnej zásoby jazyka, plnia teda úlohu jeho tezauru.

Monografia I. Zuskinovej je regionálne komplexným pohľadom na problematiku ovčiarstva; jeho historického obrazu, ale súčasne aj snahou autorky zachytiť v nej i dôsledky spoločensko-hospodárskych zmien v spôsobe života ovčiarov po kolektivizácii a industrializácii Slovenska v druhej polovici 20. storočia a jeho podobu na začiatku 21. storočia. Dve diskontinuity v sociokultúrnom vývoji Liptova v 20. storočí priniesli i do organizácie chovu hospodárskych zvierat nielen veľa modernizačných prvkov, ale i mnohé zmeny v sociálnych vzťahoch.

Čitateľ monografie získava ucelenú a názornú informáciu o živote ovčiarov i o historickom význame a tradíciách tejto zaujímavej sociálnej skupiny, jej dobovom význame pre miestnu a regionálnu komunitu. Súčas-

ne je i príkladom hospodársky i kultúrne pozitívneho vzťahu človeka a zvierťa – jeho postavenia v spôsobe života konkrétneho regionálneho spoločenstva.

Z metodologického hľadiska je publikácia dôkazom gnozeologickej efektívnosti historicko-etnografickej metódy pri výskume podobných tém kultúrneho dedičstva Slovenska. Anglické anotácie nosných tém textu knihy robia publikáciu zaujímavou i pre vnímavého zahraničného návštevníka Liptova.

LITERATÚRA

- Podolák, J. (1982). *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. VEDA: Bratislava.
- Zuskinová, I. (1987). Zvyky pri salašnom chove oviec v hornom Liptove. *Zborník Liptov 9*, Osveta: Martin.
- Zuskinová, I. (1999). *Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove*. SP MLD: Liptovský Hrádok.
- Zuskinová, I. (2013). Karpatské salašníctvo a jeho vplyv na ľudovú kultúru na Slovensku. In: *Po stopách Valachov v Karpatoch*. Tribun: Brno, s. 191–242.
- Zuskinová, I. (2014). *Liptov v ľudovej kultúre*. SP MLD: Liptovský Hrádok.

PETER SLAVKOVSKÝ,
Bratislava

HOSTINSKÁ ZAŘÍZENÍ V BOJI ZA STÁTNÍ SAMOSTATNOST ČESKOSLOVENSKA A PŘI JEJÍM VYHLÁŠENÍ*

Pubs in the Fight for Czechoslovakia's Independence
at the Time of Its Declaration

KAREL ALTMAN

DOI: 10.26363/SN.2018.3.02

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

PhDr. Karel Altman, CSc., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i, pracoviště Brno, Veveří 97, 602 00 Brno, Česká republika; e-mail: karel.altman@iach.cz

Pubs have long served as places of interpersonal communication, developed not only by by-passers, but mainly by regular houseguests. Such communication included political discussions and disputes, frequently on the position of the Czech nationality in Central Europe and its historical role in it. Disputes on this topic were strictly forbidden during World War I and would be conducted illegally; their content became gradually radicalised until it acquired a revolutionary character, directing the insurgent expressions of the debaters towards their active involvement in the attempts to achieve the leaving of Czech lands (together with Slovakia) from the Habsburg monarchy. This process culminated with the relatively spontaneous declaration of state independence at the end of October 1918, in which pubs played a special role as centres – though considerably restricted – of social life: from common pubs up to fancy club houses of the middle-class elite.

Key words: World War I, Czech lands, the birth of Czechoslovakia, pubs

Klíčová slova: První světová válka, české země, vznik Československa, hostinská zařízení

How to cite: Altman, K. (2018). Hostinská zařízení v boji za státní samostatnost Československa a při jejím vyhlášení, *Slovenský národopis*, 66(3), 276–286, doi: 10.26363/SN.2018.3.02

V každodenním životě a soužití lidí na vesnici i ve městě hrála a hrají v mnoha ohledech velmi významnou roli rozmanitá hostinská zařízení, mimo jiné též jako místa vhodná pro jejich vzájemné seznamování, sblížování a sdružování do různých kolektivů, tedy do malých sociálních skupin – od volných kroužků štamgastů přes hráčské skupiny po stolní společnosti a zábavní kroužky, z nichž se třeba právě v tomto prostředí leckdy

* Tato stať byla vypracována s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 683780761.

stávaly oficiální spolky.¹ Hostinské podniky tak umožňovaly uspokojovat v různém ohledu potřebu vyhledávání a udržování vzájemných kontaktů obyvatel blízkých věkem, sociálním postavením nebo profesí, úrovní vzdělání, názory, zálibami či osobními sympatiemi. Tyto kontakty se uskutečňovaly prostřednictvím komunikace, k níž mezi nahodilými návštěvníky i stálými hosty docházelo (Altman, 2005: 86). Nejedna z hostů hostinských podniků vyhledával tato zařízení proto, aby se v nich pobavil rozpravou o nejrůznějších záležitostech, vesele i vážně, aby se dozvěděl a zhodnotil novinky, zjistil důležité informace a třeba i vyjádřil své názory na současné dění, ale také si po letech zavzpomínal. Krčma pro to byla tím nejpříhodnějším prostředím.² Veselá vyprávění, rozvíjení plánů do budoucna či vzpomínání na staré zlaté časy, hovory rozverně stejně jako ty zcela vážné nejdou vyústily v debaty o záležitostech nejvyššího společenského, národního ba i světového významu, čili v politizování. „To jinak nejde, jak se u nás sejde pár milovníků piva u džbánku, již se mele ‚vysoká politika‘ a luští se závažné strategické problémy,“ konstatoval Karel Ladislav Kukla ve svérázném cestopisu *Noční Praha*, vydaném roku 1905. Hostinské podniky různého typu byly u nás k pěstování politických disputací odedávna velice příhodné. Takovému krčmennému politizování se ovšem nejdou s despektem říkalo *džbánkova politika* nebo taky *politika u džbánku*. Skutečně ne každá debata o mocenských poměrech například na místní radnici, natož pak ve vyšších patrech mocenského dění, byla na patřičné myšlenkové úrovni. Avšak současně je třeba poukázat na skutečnost, že právě hostinské prostředí nejdou vytvářelo vhodné podmínky pro vznik přirozeného podhoubí společensky i politicky závažného kvasu, který v klíčových historických momentech zasáhl do našich národních dějin významně a nepochybně pozitivně.

Způsoby krčmenné komunikace včetně onoho politizování, jakož i další společensky relevantní aktivity rozvíjené v minulých zhruba dvou stoletích v hostinských podnicích byly nejdou vylíčeny na mnoha místech. Mohli bychom tu rozsáhle citovat nejen z patřičných pramenů lidové provenience, dokládajících projevy každodenního života středních a dolních vrstev společnosti, ale zejména ze vzpomínek významných osobností české i slovenské politiky, stejně jako z memoárů mnoha jiných známých či naopak dnes již téměř zapomenutých osobností různých oblastí kultury, umění a veřejného života 19. a 20. století. Ty byly vydávány v samostatných publikacích, ale četné kratší vzpomínky jsou roztroušeny v přímo nesčíslné řadě dobových i novějších periodik nejrůznějšího typu a zaměření, stejně jako v rozmanitých sbornících, jubilejních spisech, výročních i jiných zprávách rozličných institucí, v almanaších atd. Jak je však patrno, k těmto svědectvím, která byla psaná (a poté zpravidla publikovaná) s dosti značným časovým odstupem, zpravidla 10–15 let po válce

1 Své dílčí poznatky vyplývající z analýzy této problematiky, jak se rozvíjela zejména v 19. a 20. století, jsem postupně formuloval v řadě odborných studií, otištěných na stránkách národopisných periodik *Český lid*, *Slovenský národopis*, *Folia ethnographica* a dalších vědeckých časopisech, ale také v různých sbornících, jež vyšly v Brně, Praze i Bratislavě. Souhrnnému výzkumu této problematiky jsem věnoval svou disertační práci i samostatné monografie *Krčmenné Brno*, *Zlatá doba štamgastů pražských hospod*, *Praha u piva*. Současně jsem dosti podrobně referoval právě o problematice hostinských zařízení v českých zemích a zejména o attributech tzv. štamgastenství v několika semestrových cyklech přednášek na Ústavu evropské etnologie Masarykovy univerzity v Brně.

2 Pohnutkami, které jej osobně na přelomu 19. století pravidelně přiváděly právě sem, se netajil ani novinář František Karel Hejda, známý ctitel i kronikář pražských hostinců a hospod: „Člověk má přece jen za čas touhu vidět okolo sebe rozveselené, vnímavé tváře, popovídat si, vyslechnout něco nového, zasmát se a zapolitizovat si, stopovat mínění národa a srovnat je s úsudkem vlastním. Nu a pak člověk jednoduše sebere svých pět švestek a vydá se k Flekům...“ (Hejda, 1903: 7).

a vzniku samostatného československého státu, je třeba přistupovat s jistou obezřetností. Potřeba kritického zhodnocení těchto pramenů vyplývá zejména z banální skutečnosti, že původci těchto svědectví dobře znali následný proces vývoj událostí, tedy věděli, co se stalo poté, „jak to dopadlo“. Právě tato okolnost mohla a vždycky může svádět některé pamětníky k upravování skutečných faktů i k jejich interpretaci ve směru vylepšených či dokonce sebeoslavných hodnoceníh. Četná svědectví tohoto typu jsme přesto využili i při zpracování stati, která chce přispět k osvětlení úlohy hostinských zařízení v čase, který přinesl právě jeden z nepochybných historických mezníků, jímž bylo vznik samostatného státu Čechů a Slováků.

Titul této studie jistě může působit poněkud nadsazeným dojmem, nicméně se jeví – po prostudování značného množství pramenů vztahujících se k tématu příprav a samotného vyhlášení státní samostatnosti Československa v patřičné éře světového konfliktu let 1914–1918 – jako vcelku oprávněný. První světová válka, která významně ovlivnila tento proces a zásadně urychlila jeho vyvrcholení, tehdy výrazně poznamenala nejen takzvané velké dějiny lidstva, ale s nemenší razancí vtrhla také do sféry každodennosti obyvatel českých zemí, byť na našem území válečné operace přímo neprobíhaly. Jak již bylo před časem ozřejmeno i etnologickým sdělením, tento konflikt se zde nevyhnul ani krčemnému prostředí, tedy hostinským zařízením rozličného typu.³ Chod či dokonce samu existenci tohoto mikrokosmu soudobého dění, jímž hostinská zařízení odedávna jsou, světová válka nepochybně velmi ovlivnila, byť dosti diferencovaně, neboť sféra pohostinství nikdy nebyla zcela homogenní, naopak se vždy vyznačovala heterogenitou funkcí, účelů, služeb atd. A to od samé mobilizace, jež zastihla mnohé obyvatele českých zemí (a jistě nejen je) právě v hostinských zařízeních. K jejímu vyhlášení došlo v neděli 26. července 1914, tedy v den, kdy městští i vesničtí lidé (pochopitelně především muži) často mířili do hostinských zařízení.

To však byl pouhý, byť téměř symbolický začátek. Obecně platilo, že s vypuknutím války a s mobilizací se v hostinských podnicích mnohé zcela zásadně změnilo. Především záhy výrazně ubylo návštěvníků, neboť četní kmenoví hosté stejně jako hosté pouze nahodilí byli mobilizováni a odveleni na některou z front světové války. Avšak současně byli též odvedeni mnozí provozovatelé hostinských podniků, pochopitelně nejen hospodští, hostinští a číšníci z lidových hostinských zařízení, ale úplně stejně také podnikatelé z honosnějších podniků – restauratéri, vinárníci, kavárníci a hoteliéři – a také obsluhující muži z řad jejich personálu – číšníci, sklepníci, kuchaři a další příbuzné profese. Vyhledávání hostinců (ať už pravidelné či nahodilé) však zjevně omezili i muži, kteří zůstali ve svých domovech, a to nepochybně v důsledku rychlého zhoršení životní úrovně velké části společenského spektra.

Současně však došlo i k rychlé proměně samotné hostinské praxe, která se projevila ve všech typech hostinských zařízení zejména v důsledku výrazných změn v zásobování základními potravinami, včetně nápojů. Tím byl narušen základní smysl hostinských zařízení. Zatímco v prvních letech války ještě nebyl tak zoufalý nedostatek ostatních potravin, už na konci roku 1916 v některých restauracích podávali pivo pouze k jídlu. Tak jako jiné potraviny a další nezbytné životní potřeby, zásadně podražilo i pivo, které v českých zemích vždy představovalo nejdůležitější nápoj podávaný

3 Tato stať volně navazuje na předchozí výstup takto zacílených bádání, nazvaný vcelku lapidárně, a tudíž zcela srozumitelně *V hospodě za světové války*, jenž byl přednesen na konferenci *Válka pohledem etnologie* (Plzeň 16. – 18. září 2014), aby byl poté v rozšířené verzi publikován pod stejným názvem v Národopisném věstníku v roce 2016 (Altman, 2016).

ve většině hostinských zařízení.⁴ Pivo coby nejvíce konzumovaný nápoj v hostinských podnicích v českých zemích přestalo být samozřejmostí. Postupně se stále více zkracovala doba, kdy je bylo možné v hostincích dostat; pivo bylo možno zakoupit pouze v určitou denní dobu a posléze jenom v některé dny v týdnu. Postupem let válečné éry se situace dále zhoršovala. Dokládá to například výrok jihočeského poslance Antonína Kaliny, který vyslovil 7. července 1917 na říšské radě ve Vídni při debatě o rekvizicích a zásobování, který současné poměry v českých zemích konfrontoval se situací přímo v hlavním městě mocnárství, což ho vedlo k pobuřujícímu závěru: „Dnes nemáme piva. Ve Vídni v každé druhé hospodě dostanete pivo. Tak jest tomu ve všem, všeho jsme zbaveni a máme jásati a býti nadšeni!“ I v této sféře byly poměry nejhorší zejména poslední válečný rok, kdy se pivo stalo prakticky nedostupným. Zoufalá situace byla i v lokalitách či regionech působnosti právovárečných měšťanstev, která rovněž pocítila důsledky byrokratických restrikcí. Tak na valné hromadě právovárečného měšťanstva v jihočeské Blatné 28. dubna 1918 bylo konstatováno: „Za účelem docílení co největšího množství piva nařízeno vařiti piva jen slabá, a sice do 4 stupňů a nad 4 stupně nejvýše 6 stupňů silná piva. Tak se setkáváme teď často s pivem 1–2stupňovým a není někdy ani rozdílu mezi pivem a náhražkou pivní, jež dovoluje se vařiti; právovárečné měšťanstvo vaří jen 5–6stupňové pivo, slabší nevaří.“ (Vrána, 1935: 77)

Stejně jako u piva byl záhy (nejpozději v roce 1917) pocíťován nedostatek lihu a cukru, v jehož důsledku výrazně podražily lihoviny, pokud vůbec bylo možno je zakoupit, což se týkalo zejména rumu, punče, likérů apod. Zřetelně se zvýšily ceny kávy a ještě více čaje, cikorka se nedala získat vůbec (Hostimil, 1917: 385). Zoufalý nedostatek potravin a jejich mnohonásobně vyšší ceny oproti předválečnému stavu se projevily i ve změnách stravování v hostincích; především byl zásadně zredukován sortiment nabízených pokrmů.

Poměry, jaké panovaly v hostinských podnicích v českých zemích za světové války, byly vzpomínány ještě i po letech, zejména pak těmi, kdo s nimi byli spjati nejvíce, jejich majiteli či nájemci. Tak na valné hromadě Společenstva hostinských a výčepníků v Táboře, která se konala 17. srpna 1923 odpoledne v tamějším Vlačíhově hotelu za účasti 48 členů, zazněla následující slova. Proslovil je sám K. Vlačíha, starosta tábořského společenstva, jenž pravil: „Zajisté každý z vás má v dobré paměti doby válečné. Živnost hostinská byla tehdy jednou z nejbědnějších. Nebylo co prodávat, nebylo piva, nebylo jídla, nebylo ani chleba. Místo jídelních lístků vyvěšovali jsme různé úřední fermány, jimž jsme při nejlepší vůli nemohli vyhovět, za což jsme byli dosti často trestáni.“ (Hostimil, 1923: 398)

Restrikce a všechny nedostatky a strasti, jež s sebou přinesla světová válka a vnesla je i do hostinského světa, byly citelně reflektovány nejen těmi, kteří na ně byli odkázáni existenčně, tedy hostinskými, kavárníky, restaurátéry a ostatními specializovanými odborníky, a stejně tak jejich personálem, ale zejména lidmi, kterým hostince tradičně sloužily. Neboť to vše – co jsme tu alespoň ve zjednodušené podobě formulovali – nepochybně ovlivnilo atmosféru v hostinských podnicích, která do značné míry ovlivňovala duševní rozpoložení hostů, a ti je nejen pozorně reflektovali, ale dávali najevo i při vzájemné komunikaci, při verbálních projevech i skutcích.

⁴ Stalo se tak v důsledku drastického omezení výroby tohoto nápoje v pivovarech; mluvílo se doslova o „pivní kalamitě“. Výroba piva začala stagnovat, neboť pivovarům nebylo válečným hospodářstvím přiděleno patřičné množství ječmene, z něhož se vyrábí slad. Pivovary poté omezovaly výrobu (zhruba na pouhých 20 %) a ušlé zisky se snažily kompenzovat právě zvýšením ceny svých výrobků.

V čase světové války zažívaly široké vrstvy obyvatel, kteří byli tak či onak spjati s hostinským prostředím, jistě četné útrapy, dokumentované v celé plejádě svědectví. Nebylo by však jistě objektivní, kdybychom nepoukázali také na skutečnost, že i oněch bídnych rocích sloužila hostinská zařízení rozličného typu i nadále dle svých možností svému obligátnímu účelu, zejména pak společenskému životu. Přes všechna traumata se i tehdy lidé v českých, moravských i slezských hostincích scházeli, komunikovali spolu, vzájemně se sblížovali i sdružovali, bavili se. I za války se mnohde hrála divadelní představení, byť leckdy (zejména v počátcích války) jako součást oficiálních oslav, například u příležitosti narozenin císaře.⁵ Jindy, třeba i v následujících letech, pořádal kulturní akce spolek Červený kříž, jenž tak ovšem činil za účelem získání prostředků „ve prospěch válečné péče“.⁶ Některé zábavné akce pak měly i osvětový a vzdělávací charakter, kdy kupříkladu hudební produkce střídaly osvětové přednášky. Tak například 13. srpna byl v sále zmíněného hostince U Bílého lva uspořádán dudácký večer, na kterém nejen účinkoval dudák Formánek, a byly předvedeny ukázky národních tanců, ale v rámci pořadu vystoupil s přednáškou i profesor Čeněk Zíbrt. Jak ocenil kronikář, „opětně v době válečné byly viděti na scéně národní kroje“ (Vrána, 1935: 92).

Součástí běžné komunikace v hostinských zařízeních bylo odedávna i tzv. politizování, tedy zabývání se politikou či hovoření o politice. Přestože politizování bylo v hostinských podnicích v čase světové války značně omezeno, neboť bylo restringováno, zapovězeno či dokonce přísně zakázáno, což vše podléhalo kontrole bdělých úřadů (jak to asi nejlépe všichni známe z první kapitoly *Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války*), i tak se politické debaty v tomto prostředí velmi často odvíjely.

V roce 1918 v souvislosti s příznaky blížícího se konce války se v mnoha místech čeští vlastenci výrazně aktivizovali. Především vytvářeli debatní kroužky, na jejichž půdě si navzájem sdělovali poznatky o situaci, hodnotili je a předvíдали následný vývoj. Svědectví o tom zanechal ve své vzpomínce na tehdejší vlasteneckou společnost v Kroměříži například novinář Otakar Pinsker, který napsal: „Stejně jako v jiných českých městech, utvořily se i u nás kroužky stejně smýšlejících, v nichž se volně hovořilo o aktualitách dne, o situaci na bojištích a událostech zahraničních, o potížích aprovizačních, šikanech se strany úřadů, zpupném chování Němců, kritisovalo se, debatovalo, pochybovalo, zoufalo a doufalo.“ (Pinsker, 1928: 8). Nicméně i tyto konspirující debatní kroužky (možná nejen posléze, s odstupem let a zvláště po vítězném završení onoho úsilí) alespoň proklamativně odvozovaly svou činnost od proslulé ilegální organizace nejvyššího významu, *Maffie*. „Byly to takové místní, celkem ovšem docela nevinné *Maffie en miniature*,“ charakterizoval ona neformální sdružení O. Pinsker. Bylo ovšem zcela nezbytné zachovávat krajní opatrnost, jak věděl i Pin-

5 V Blatné v hostinci U Bílého lva zahrála dne 18. srpna roku 1915 u příležitosti 85. narozenin císaře Františka Josefa I. slavnostní představení pod protektorátem městské rady v městě dlíč divadelní Tuttrova společnost (Vrána, 1935: 48).

6 Tak byl 29. června roku 1917 o půl sedmé večer uspořádal blatenský Spolek červeného kříže (existující od roku 1880) v sále hostince U Bílého lva koncert mistra Jaroslava Jeremiáše, virtuóza na klavír a hudebního skladatele z Prahy, za spoluúčinkování zpěvačky Boženy Janečkové, učitelky, a zpěváka Jana Puchtý, učitele a ředitele kůru v Kasejovicích (Vrána, 1935: 76).

Obdobně 3. března 1918 v sále téhož hostince uspořádala okresní komise pro péči o mládež a odbor národního pomocného výboru Českého srdce dobročinný koncert ve prospěch sirotků a opuštěných dětí tamějšího okresu. Účinkoval mužský sbor zpěváckého spolku Úslavan za řízení MUDr. Jaroslav Máchy, na klavír zahrály dámy Johanna Čubrová a Anna Franzlová a také JUC. František Stein, na housle hrál Eduard Kohout a recitovala Jarmila Kalinová. Jak si pochvaloval kronikář, „mohutně působil tehdy zvláště starý, ale vždy vděčný Slavíkův sbor Ó vlasti má!“ (Vrána, 1935: 86–87).

sker: „O všech těchto věcech veřejně rozmlouvat nebylo v oněch dobách radno. Tenkrát měly opravdu i kameny uši a plno nízkých povah páslu po každém slovu. Trpký osud mnohých spoluobčanů ... vybízel k opatrnosti.“ (Pinsker, 1928: 9)

Tyto konspirující debatní kroužky se scházely v hostinských zařízeních; v obdobném duchu vzpomínal v souvislosti s tehdejší českým odbojem Jan Máša, významný moravský národohospodář, na restauraci brněnského hotelu Slavia: „Tam scházivali jsme se denně: šéfredaktor Heinrich, spisovatel Mahen, moje maličkost, dále jiní a jiní. Když přijeli z vojny známí, hledali nás tam a tam se probíraly denně události, jež jsme z ‚Maffie‘ a odjinud se dovídali. Zpravoval jsem pány spolurevolucionáře zase o všelijakých kouscích státní správy, o různých poradách a jejich obsahu. Mezi nás vždy zavítal nebožtík Vlastimil Tusar, který vždy přišel promluvit a povzbuzovat, a objevil se mezi námi také mnohokrát dr. Bohumír Šmeral, který ovšem tehdy nebyl ještě komunist, a velmi rozumně hovořil, často se nám zdálo, až rakušácky... Také jiní poslanci a politikové vyhledávali náš stůl, když přišli do Brna. Kdo chtěl se něčeho trochu dovědět, ten obyčejně mezi nás spěchal. Ke cti všem budiž řečeno, že zachovávali potřebné mlčení o věcech, které nebyly určeny pro širší veřejnost – a tak se jistě stalo, že nás jednou policie všechny nepostavila pod stálý dozor. Náš revoluční konvektikl se ovšem neudržel v celém svém rozsahu až do konce, protože válka se i u něho hlásila o svá práva. Zavolali nám také na vojnu šéfredaktora Heinricha, jehož jsem na cestu vystrojil dobrými suchými salámy a také pak za ním do jeho garnisony poslal. Vše mi za to děkoval. Přiznám, že ten konvektikl byl velmi přátelský a že jistě všichni naň rádi vzpomínáme, i když jsme se později jaksi politicky rozběhli od sebe. Měli jsme vždy nové zprávy a mohli také zase Maffii povědět, co od nás v Brně a na Moravě vědět měla. Zvláště zprávy z ciziny o presidentu Masarykovi jistě nám byly vítány, protože naše veřejnost byla úmyslně falešně o naší zahraniční akci informována.“ (Máša, 1930: 42-43)

Některé podniky se dokonce staly místy konspirace proti stávajícímu mocnářství. Pro ilustraci můžeme uvést alespoň jednak doklad z moravské metropole. V letech světové války se ve vinárně Obchodní zadruby na Velkém náměstí (dnešním náměstí Svobody) v Brně utvořila z místních hostů stolní společnost poněkud svérázného druhu; byla totiž prakticky ilegální politickou organizací. Nazývala se *Revoluční stůl českých důstojníků* a do dějin vstoupila zejména tím, že připravovala v Brně státní převrat po vojenské stránce. Skutečně pak představitel této společnosti v říjnu roku 1918 vystoupili s veřejným projevem, kterým vypověděli Rakousko-Uhersku poslušnost. Originální znění onoho projevu pak po dlouhá léta viselo zarámováno ve vinárně jako zvlášť cenná relikvie (Moravské noviny, 1937: 279).

V českých hostinských zařízeních však s postupem válečných běd a zejména pak koncem války zaznívaly i stále otevřenější projevy kritiky zhoršujících se životních podmínek. Tak když byla 27. ledna 1918 v jihočeské Blatné konána schůze okresních důvěrníků, zástupců všech obcí blatenského okresu, ujal se slova – údajně na žádost všech přítomných – poslanec Antonín Kalina, který konstatoval s potěšením současnou jednomyslnost národa i jeho představitelů a dále „podrobil ostré kritice vnitřní i zahraniční politiku vlády vídeňské a za bouřlivého souhlasu přítomných skončil svou řeč poukazem na tříkrálovou deklaraci s požadavkem na samostatného českého státu“ (Vrána, 1935: 85).

Postupem času se v průběhu posledního roku světové války stávala veřejná politicky zabarvená vystoupení stále radikálnějšími a vize budoucího vývoje českého národa dostávaly zcela konkrétní podobu, která byla otevřeně proklamována i v prostředí hostin-

ských podniků. Což mimo jiné svědčí o tom, že vyhlášení státní samostatnosti rozhodně nebylo příslovečným bleskem z čistého nebe. Tak třeba už 19. září 1918 uspořádala Tělocvičná jednota Sokol v Blatné *Slovenský večer*, na němž přednášel pro zcela zaplněný sál hostince U Bílého lva spisovatel Karel Kálal. Jak zaznamenal kronikář, „většinou účastníků připadalo vše jako pohádka, když řečník na mapě kreslil, jak velikou část Slovenska požadujeme, má být naše a vykládal o přírodním bohatství a kráse Slovenska“. Po skončení přednášky a zejména po odchodu vládního komisaře JUDr. Rudolfa Ratha, jenž během akce vykonával povinný dozor, zazpívali všichni přítomní píseň *Hej Slované*, přestože tato píseň dosud byla rakouskou vládou přísně zakázána (Vrána, 1935: 93).

Některá hostinská zařízení pak sehrála významnou roli i při zásadních dějinných událostech. Šlo však zejména o honosná střediska elity národa a nadto situovaná do velkoměstských center. Takovým střediskem byl například v Praze Obecní dům, což bylo centrum společenského života, mimo jiné s celou řadou hostinských zařízení různého typu a také s velkými sály, kde se mohlo shromáždit značné množství lidí. Tak tomu bylo i v sobotu 13. dubna 1918, kdy přišel „jeden z nesmrtelných dnů v dějinách národa“, aby český lid přijal Revoluční přísahu národní. Tehdy se otevřela tamější Smetanova síň, dostavili se čeští poslanci a zástupci české samosprávy ze všech českých zemí, přišli představitelé české vědy, zástupci českého písemnictví a umění, českého školství a všech českých kulturních institucí, zástupci nejvýznamnějších národních institucí hospodářských, svépomocných, peněžních, odborových, humanitních, vzdělávacích, zástupci sokolstva a dělnických tělocvičných jednot – „v Smetanově síni byl shromážděn svými hlavami, svou kulturou a svou prací celý národ“. V záplavě slavnostních slov nemohl nezaznít ani pozdrav „pravým bratrům Slovákům pod Tatrami“, který přednesl jeden z nejvýznamnějších tehdejších českých politiků, předseda klubu českých sociálně demokratických poslanců. Proslovil následující patetická slova: „Svobody české nebude bez svobody slovenské. Jsme zajedno s bratry Slováky, jako oni jsou zajedno s námi. Nad Tatrou se blýská, vražedná hegemonie maďarské šlechty musí být rozbita a bude rozbita. Žalář nemaďarských národů v Uhrách bude otevřen. Je neslýcháno, že ještě teď, kdy světem jako osvobozující kometa letí svaté právo sebeurčení, má být v Uhrách podle jejich nové volební osnovy uděleno právo hlasovací jenom těm osobám, které prokáží znalost písma a čtení v řeči maďarské. K staré tyranii má být připojena ještě tyranie nová!“ (Soukup, 1928: 668–669).

Tato manifestace však nebyla pouze záležitostí poměrně úzkého kruhu představitelů české politiky špiček a intelektuálních a uměleckých špiček národa. Všechno nadšení a vzrušení z Obecního domu se přeneslo mas širokých vrstev městských obyvatel, tedy „do pražských ulic“, jejichž součástí byly pochopitelně hostinská zařízení jako přirozená střediska společenského života. Kupříkladu na balkón honosného hotelu U Zlaté husy na Václavském náměstí tehdy vystoupil s plamenným projevem poslanec chorvatského sněmu Štěpán Radič, bývalý posluchač české univerzity v Praze a kdysi dokonce i přední postava českého pokrokového hnutí.⁷

7 Radič tehdy bezvadnou češtinou pravil: „Je to poprvé v dějinách českých, že národ český vystupuje jako jeden celek pro velkou myšlenku, s níž není osamocen. Byly doby, kdy Čechové bojovali sami za boží pravdu, za svobodu svědomí, bojovali proti celému světu. Byly doby, kdy Čechové sami se snažili zavést dokonalou demokracii uprostřed nejtuzšího feudalismu všude kolem nich. Český národ nezahynul a nezahyne! Byl průkopníkem svobody a demokracii v středověku, a zůstal jím i ve věku novém. Jdeme za vámi a s vámi. Osud váš bude i osudem naším. Ve svobodě a rovnosti národů a ve svobodě a rovnosti lidí jest naše vítězství a naše budoucnost!“ (Soukup, 1928: 671).

Hostinské podniky byly místy, kde byly řešeny četné praktické otázky během příprav státního převratu a vyhlášení samostatnosti Československa. Tyto přípravy logicky zintenzivňovaly během října roku 1918, kdy už bylo zřejmé, že dějinné události se kvapem blíží. Jako příklad za mnohé můžeme uvést činnost Socialistické rady, jež se ustavila na Moravě krátce předtím a která měla hájit zájmy lidových vrstev, dělnické třídy. Měla na zřeteli zejména direktivu vídeňské vlády, kterou údajně vyhlásila už v září onoho roku a jejíž smysl byl formulován slovy „v posledním okamžiku vybrakovati země české až na nejvyšší míru“, aby tak naplnila výrok hraběte Otakara Czernina, rakousko-uherského ministra zahraničních věcí v té době, totiž „bude-li muset býti český národ samostatným, zanechá pouze mrtvolu“. Když pak aktivisté Socialistické rady nabyli přesvědčení, že se tato neblahá vize začíná naplňovat, neboť dochází ke konečné destrukci mocnářství – „jak Rakousko se po šikmé ploše řítí“ –, svolali na den 13. října 1918 do plzeňské pivnice U Stopků na Rudolfské ulici v Brně konferenci zřízenců železničních drah, kdy byly podávány instrukce, jakým způsobem by se dalo zabránit odtransportování veškerých prázdných vozidel pro již očekávaný převrat (Kruliš, 1933: 13–14).

Nikoli nevýznamnou roli sehrála hostinská zařízení i přímo při vyhlášení státní samostatnosti. Sám tento akt měl ve většině míst českých zemí nejen poklidný charakter, ale zejména ve větších střediscích přímo slavnostní ráz. V této emocionálně vzdušné dějinné chvíli zcela převládala sváteční nálada, prakticky prostá jakékoliv revanše vítězcích a vítězných sil a jejich případné odplaty nad viníky předchozího neblahého stavu české politiky, zejména pak nad Němci jako představiteli hlavních strůjců podřízeného postavení českého etnika v habsburské monarchii.

V Praze k němu došlo v pátek 28. října 1918 a měl povznášející, nikoli dramatický ozbrojený ráz. Situaci plasticky popsal i spisovatel a dramatik Jaroslav Kvapil, který tak učinil ve svých pamětech, jež vyšly tiskem o necelých patnáct let později: „Den, kdy to praskne ať tak či onak, očekávali jsme všichni s velikou starostlivostí. Lid byl vyhladověn, všechna autorita státní moci již dávno selhávala a v temných koutech jistě číhali živlové, již jsou hrůzou a neštěstím každé vzpoury sebe spravedlivější...“ Zejména příslušníci německé menšiny měli – vcelku oprávněné – obavy z bezprostřední reakce širokých vrstev českých obyvatel, kterou bylo možno očekávat ihned po skončení válečného konfliktu a zejména nástupu nového politického režimu se zcela odlišnými mocenskými elitami, tedy v čase, kdy obecně nastává po předem stěžejí odhadnutelnou dobu prakticky bezvládní spojené s chaosem a s emocemi, které zachvacují nezvyčtytelný dav. Rozhořčení českého obyvatelstva po přestálých hrůzách světového konfliktu bylo možno právem očekávat. Tato hrozba však vyvolávala starosti i u čelných českých vlastenců, kteří hodlali změnu zřízení, tedy vyhlášení samostatného československého státu, řešit co možná poklidnou cestou. Jak píše Kvapil dále, „válka Německem způsobená a všechno to, čím se nám po německu hrozilo, bude-li Německo vítězem, posilovalo nyní naši starost a více ještě úzkost našich Němců, aby se kýžený den našeho účtování s Rakouskem nezvrhl v události, jež zmocněny vyvržením kalných proudů mohly naráz uvésti všechno v hrůzu a zkázu.“ (Kvapil, 1932: 496) Tyto obavy se však ukázaly být lichými, státní převrat měl podobu spontánní slavnosti snad ve všech končinách s převahou Čechů. Slovy Kvapilovými: „A zatím 28. října hudba a zpěv v ulicích, radostné průvody a vlastenecké řeči...“ Čeští vlastenci, jejichž orgánem byl Národní výbor, se zvláště v Praze, jejíž obyvatelstvo je v rámci českých zemí tradičně nejnáchylnější k radikalismu (jak o tom svědčí snad všechny zásadní dějinné mezníky za posledních několik set let) se tentokrát postarali i o organizované zabezpečení veřejného pořádku, zejména v místech, kdy bylo možno očekávat národnostní rozmíšky, případně srážky. Zabezpečili postavení

sokolských hlídek, zejména před Němci ovládanými objekty, jako bylo německé kasino a německé divadlo. Dlužno dodat, že tyto hlídky nebyly nuceny nikde zasáhnout a sjednávat pořádek, neboť k žádným násilnostem, ať už verbálním či fyzickým, nedošlo. Jak si pochvaloval pamětník, i bez těchto hlídek nebyli pražští Němci ohroženi, neboť tímto zodpovědným aktem byla zajištěna bezpečnost „té pražské menšiny, jíž se ani vláskem na hlavě nehnulo!“ Jaroslav Kvapil, který se sám zabezpečovacích akcí aktivně zúčastnil, pak ve svých memoárech s patrným sebeuspokojením vzpomínal na nálady, jaké v té době panovaly mezi čelnými představiteli pražských Němců. Jak napsal: „Ještě pozdě v noci obešel jsem opatřen páskou Národního výboru pražské kavárny a hostince, zda se přece někde něco nesešlo. Všude hrála hudba, všude bylo rušno a veselo.“ (Kvapil, 1932: 496)

Jaroslav Kvapil ve svých memoárech zmiňuje v této souvislosti setkání s vídeňským hercem Kramerem, který se měl 1. listopadu 1918 stát novým ředitelem pražského německého divadla a právě přijel do Prahy, přičemž naprosto netušil, jaká je ve městě situace. Kvapil zastihl Kramera v Lippertově vinárně, kde se scházela především německá společnost. Herec seděl v koutě vinárny, a když spatřil Kvapila vcházet, vyšel mu v ústrety a úzkostlivě se ho optal: „Snad popřeje český národ i teď německému umění trochu skromného místečka?“ Otázka zněla nedůvěřivě, teprve Kvapilova srdečná a přátelská odpověď Kramera uklidnila. Ovšem když se oba muži po čtyřech týdnech, „když už vlny strachu opadaly“, opětovně setkali, mluvil s Kvapilem jeho německý kolega už mnohem sebevědoměji... (Kvapil, 1932: 497).

Ve zbytku českých zemí, a to nejen ve velkých městech, ale také v menších lokalitách, vypukl státní převrat většinou až v sobotu 29. října. Ovšem v ojedinělých případech se tak stalo již se značným časovým předstihem, totiž před polovinou měsíce.

Tak tomu bylo nejen v Písku, který v této souvislosti bývá nejčastěji zmiňován, ale také například i v Cheznovicích na Rokycansku, jak to dokládá tamější obecní kronika. V obci se tábor lidu s výzvami k prohlášení české samostatnosti (pořádaný Dělnickou tělocvičnou jednotou) konal rovněž už 14. října 1918 o druhé hodině odpolední. Průvod došel k hostinci U Antošů, kde vyslechl projev soustružníka Jana Humla, jenž promluvil z okna podniku na téma *Protest proti vývozu potravin a prohlášení české samostatnosti*. Ovšem i zde pak byl až 29. října znovu uspořádán průvod obcí s hudbou, „jehož se zúčastnilo veškeré obyvatelstvo“. Průvod byl opět zakončen před hostincem U Antošů, z jehož okna promluvili ke shromážděným občané Jan Šlapák a již zmíněný Jan Huml. První z nich přečetl prohlášení státní samostatnosti, jak zaznělo den předtím v Praze, a druhý vzpomněl nejen všechny padlé vojáky, i ty, kteří byli ještě na frontách anebo v zajetí (Cironis, b. d.: 58).

Hostinské prostory byly místy, kde se státní samostatnost přímo vyhlášovala. Příkladem může posloužit obec Liblín ve středních Čechách, kam zpráva o prohlášení československé samostatnosti došla 29. října prostřednictvím telegramu Národního výboru. Poté nastaly spontánní oslavy na náměstí ozdobeném světelnými lampiony a elektrickými žárovkami, nechybělo hřmění výstřelů z hmoždířů a zpěv hymny Kde domov můj a písní, zejména slavnostní Hej Slované. Po skončení zpěvů odebrali se Liblínští do hostince Václava Žikeše, zvaného U Zámku, kde starosta obce Jaroslav Spěváček přečetl úřední prohlášení naší samostatnosti. „Po tomto přečtení za všeobecného pohnutí (...) slavnost sice skončena, ale občanstvo setrvalo v přátelské záživě dlouho do noci.“⁸

8 Kronika obce Liblín. 2. díl. Citováno dle Cironis, b. d.: 72.

Také přední hostinec U Bílého lva v Blatné (jenž byl současně hotelem), zde již mnohokrát zmiňovaný v souvislosti s rozmanitým děním v čase světové války, byl jedním z oněch dnes už téměř legendárních míst, kde byla vyhlášena státní samostatnost Československé republiky. Stalo se tak 28. října, tedy ve stejný den jako v samotné Praze; Bílý lev byl nadto příhodně situován do blízkosti okresního hejtmanství, berního úřadu okresního soudu, tedy „vedle úřadů“. Onoho dne byla odpoledne svolána schůze místního národního výboru, jenž se o 2. hodině odebral k okresnímu hejtmanovi, k okresnímu soudci a správci berního úřadu s oznámením nové vlády a s výzvou, aby byly sňaty znaky dvojhavého orla. Přednostové těchto úřadů vstoupili ihned do služeb nové vlády a československému státu provolali slávu. A poté byly proneseny patřičně slavnostní projevy právě z balkonu hotelu U Bílého lva (Vrána, 1935: 95).

Záhy po státním převratu, jímž se splnily touhy a přání valné většiny českého národa, se změny projeví i hostinských podnikcích, i když svědectví dokládají zejména proměnu v celkové atmosféře ve společnosti, která se odrazila i ve veřejném prostoru. Dokládají to slova Aloise Beni, který – byť poněkud idylicky – líčil situaci v Kroměříži v té době: „V městě, v obchodech nastalo živěji, ve školách se učilo veseleji, vůbec celý život města byl jiný. Lidé se měli rádi, nebylo hádek, v ožvlých hostincích se radostně a přátelsky hovořilo o novém státě, příští vojínové z fronty vykládali své válečné zkušenosti. Lidé městští zapomněli na vyssávání venkovem – byly to šťastné doby, ty měsíce listopad a prosinec 1918.“ (Beňa, 1928: 31)

Avšak ani po vzniku samostatné Československé republiky nebyly poměry v hostinských zařízeních prosty problémů. Situace, rozjitřená válečným strádáním, se normalizovala jen pomalu a postupně. Tak i poté, co výše citovaný K. Vlačíha, starosta táborského společenstva, ve svém projevu na valné hromadě Společenstva hostinských a výčepníků v Táboře vylíčil 17. srpna 1923 odpoledne v tamějším Vlačíhově hotelu situaci v českých hostinských podnikcích za války, pokračoval: „Když nám zazářila hvězda osvobození, s růžovými vesly jsme vplouli (sic! – KA) do vytoužené zlaté svobody. Chvilku bylo ztrnutí, jásoť v srdcích. Nyní se nám daří tak trochu jako po krásném snu. Těšíme se a radujeme se ze své národní a státní samostatnosti pořád stejně horoucně, ale naše existence je trpká. V našich živnostech je ukrutná reže, jsou hrozné daně, přísná kontrola hostinců. Úřady se vynasnažují, aby zardousily živnost hostinskou, zapomínajíce, že tato živnost jest obrazem blahobytu národa, výrazem společenského života, zrcadlem, v němž se obráží situace obchodu a průmyslu. Naše obce se přičiňují, aby hostinskou živnost dorazily.“ (Hostimil, 1923: 398) To se naštěstí nepodařilo v té době, ani nikdy jindy.

Jak je patrné z předchozího líčení, strasti první světové války výrazně poznamenaly i prostředí většinou natolik příjemné, vstřícné a přívětivé, jako je právě to krčmenné. Značně ovlivnily chod hostinských podniků rozmanitých typů, a tudíž poznamenaly sféru volného času prakticky všech vrstev obyvatel českých zemí a samozřejmě nejen jich. Přestože utrpěl i společenský život, jež byly hostince přirozenými středisky, právě v čase světové války zde vyvrcholily politické aktivity poměrně značného množství českých aktivistů, leckdy sdružujících se do celých stabilizovaných kolektivů, neformálních stolních společností i jiných sdružení, přičemž tajně se politizovalo i v četných oficiálních spolcích. I když tíživá atmosféra válečných let rozhodně nepřispívala k patřičně relaxačnímu duševnímu rozpoložení návštěvníků hostinců, právě každodenní útrapy jako důsledky světové války přiměly četné z nich k rozvíjení aktivit směřujících k podpoře rezistenčních sil ať už doma, nebo v zahraničí. Hos-

tinské podniky různého typu se tak staly ohnisky – byť tajenými – úsilí, které posléze vyvrcholilo založením samostatné Československé republiky. Bylo pak zcela přirozené, že i při samotném tomto aktu se právě tato společenská centra stala místy, kde byl nový samostatný stát vyhlášen. Hostinská zařízení pak sice prožila v následujících sto letech celou řadu proměn, dokonce i zcela zásadních – v důsledku četných radikálních změn ekonomických, sociálních, společenských i kulturních. Nikdy však nepřestala existovat a sloužit příslušníkům všech vrstev a tříd obyvatelstva obývajícího prostor vzniknuvšího Československa, ať už jednotného, anebo v různých dobách rozděleného do více státních útvarů.

LITERATURA

- Altman, K. (2005). Hostinská zařízení jako místa komunikace a vyprávění. In: J. Pospíšilová, E. Krekovičová (Eds.), *Od pohádky k fámě*. Brno, s. 84–98.
- Altman, K. (2016). V hospodě za světové války. *Národopisný věstník*, 33/75(2), 31–45.
- Beňa, A. (1928). V Kroměříži r. 1918. In: *Převrat. Vzpomínky Kroměřížanů na národní a státní osvobození*. Kroměříž: Tělocvičná jednota Sokol vlastním nákladem.
- Cironis, P.: *První světová válka a Rokycansko*. B. m. d.
- Hejda, F. K. (1903). U Fleků. In: *Praha ve dne v noci I*. Praha, s. 3–21.
- Kruliš, K. (1933). Vzpomínky k 14. říjnu 1918. In: J. Kudela, *Státní převrat z roku 1918 v Brně. Soubor vzpomínek*. Brno: Moravský legionář, s. 13–14.
- Kvapil, J. (1932). *O čem vím*. Praha: Orbis, s. 496.
- Máša, J. (1930). *Momentky z války*. Brno: J. Máša.
- Pinsker, O. (1928). Z válečných vzpomínek novináře. In: *Převrat. Vzpomínky Kroměřížanů na národní a státní osvobození*. Kroměříž: Tělocvičná jednota Sokol vlastním nákladem.
- Soukup, F. (1928). 28. říjen 1918. *Předpoklady a vývoj našeho odboje domácího v československé revoluci za státní samostatnost národa. Díl II*. Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství (Ant. Svěcený), Orbis, tiskařská, nakladatelská a novinářská akc. společnost.
- Vrána, M. (Ed.) (1935). *Z pamětí města Blatné*. 1914–1933. Blatná: b. n.
- Časopisecké prameny**
Hostimil 34, 1917, s. 385.
Hostimil 40, 1923, s. 398.
Moravské noviny 58, 1937, č. 279 (nestránkováno).

O AUTOROVI

PhDr. KAREL ALTMAN, CSc., český etnolog a historik, působí jako vědecký pracovník na brněnském pracovišti Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i. Po absolvování gymnázia v Brně vystudoval v letech 1979 – 1984 historii a češtinu na Filozofické fakultě Masarykovy university (tehdy UJEP). V roce 1984 se stal pracovníkem Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (dnešního Etnologického ústavu Akademie věd ČR). Zabývá se zvláště urbánní etnologií, historií národopisu, komunikací a socializací zejména městských obyvatel, historií a každodenností hostinských podniků v českých zemích. Významné jsou zejména jeho práce o brněnských a pražských hostincích a hospodách, o různých neformálních sdruženích a spolcích na přelomu 19. a 20. století v Brně či o trampském hnutí. Vybrané publikace: *Křemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli* (Brno: Doplněk, 1993), *Zlatá doba štampgastů pražských hospodách* (Brno: Host, 2003), *Praha u piva* (Praha: Vyšehrad, 2015). Více viz http://eu.avcr.cz/pracovnici/FILES/Altman_Karel.html.

„DIE LUBINAKEN KOMMEN!“ ODHAĽOVANIE
HURBANOVHO POMNÍKA V NOVOM MESTE
NAD VÁHOM V KONTEXTE OSLÁV 10. VÝROČIA
VZNIKU ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY

“Die Lubinaken kommen!” Unveiling Hurban’s Memorial
in Nové Mesto nad Váhom in the Context of Celebrating
the 10th Anniversary of the Czechoslovak Republic

PETER MACHO

DOI: 10.26363/SN.2018.3.03

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

*Peter Macho, PhD., Historický ústav SAV, v. v. i., Klemensova 19, 814 99 Bratislava;
e-mail: histmacho@savba.sk*

The study describes the preparation, construction and official unveiling of Jozef Miloslav Hurban’s Memorial in Nové Mesto nad Váhom on the 10th anniversary of the birth of the Czechoslovak Republic in 1928. The construction of the memorial was initiated by the local organisation of Matica slovenská, with the involvement of Slovak and Czech intellectuals (Ľudmila Podjavorinská, Rudolf Markovič, Otokar Fleischer and others). The collective remembering of Hurban was marked by creating ideologically motivated links between the Hurban and legionary traditions. The legionary element was integrated in the rhetoric and ritual aspects of this festivity on purpose. Ján Drobný suggested using this memorial initiative to achieve definitive Slovakisation of the public life in the town, even by using violence. His proposal was targeted against the members of the so-called better society which arose mainly from the Jewish community and preferred Hungarian in public communication. The events related to Hurban’s Memorial revealed the frustration of some members of the Slovak intellectual élite. They had the feeling that the upheaval and the birth of the republic in 1918/19 did not culminate with absolute victory of the Slovak national idea. The purpose-built and positively “modelled” picture of the “Hurbanist” past was one of the factors that worked in the contemporary discourse as purported guarantee of the national reliability and loyalty of the citizens of the Nové Mesto region towards the Czechoslovak state.

Key words: Czechoslovak Republic, Czechoslovak legionnaires, Slovak nationalism, collective memory, Nové Mesto nad Váhom, Jozef Miloslav Hurban (1817–1888)

Klíčové slová: Československá republika, československí legionáři, slovenský nacionalizmus, kolektívna pamäť, Nové Mesto nad Váhom, Jozef Miloslav Hurban (1817–1888)

How to cite: Macho, P. (2018). „Die Lubinaken kommen!“ Odhaľovanie Hurbanovho pamätníka v Novom Meste nad Váhom v kontexte osláv 10. výročia vzniku Československej republiky. *Slovenský národopis*, 66(3), 287–302, doi: 10.26363/SN.2018.3.03

Historik Lubomír Lipták v jednom zo svojich textov pripomína, že pred rokom 1918 „postavy slovenských národných dejín a politiky na verejných priestranstvách absen-

tovali: okrem niekoľkých tabúľ na rodných domoch boli pomníky slovenských národných dejateľov do roku 1918 výlučne iba na cintorínoch (Hollý, Štúr) a aj odhalenie pomníka na cintoríne [Hurbanov náhrobník v Hlbokom (pozn. aut.)] sa pokladalo za politickú demonštráciu. *Diamentálne odlišné postavenie Slovákov a Čechov v monarchii, rozdiel medzi Rakúskom a Uhorskom, možno ilustrovať aj tým, že napr. v Brne už od roku 1907 jestvovala Palackého trieda, Purkyňova ulica, Riegrova ulica a ďalšie. Predstava, že by povedzme v Trnave existovala pred rokom 1918 Štúrova ulica alebo Hurbanovo námestie, je viac ako fantastická.*“ (Lipták, 1999: 119)

Na prelome 80. a 90. rokov 19. storočia, keď sa rozbehla peňažná zbierka na postavenie náhrobníka v Hlbokom, sa v národoveckých kruhoch reálne uvažovalo aj o postavení sochy Jozefa Miloslava Hurbana na námestí v Turčianskom Sv. Martine. Nakoniec pomníkový výbor od tejto myšlienky upustil a realizoval iba tradične poňatú sepulkrálnu architektúru, obelisk vztýčený nad Hurbanovým hrobom.

Pred rokom 1918 bol teda náhrobok na hlbokom cintoríne jediným artefaktom, ktorý bol situovaný vo verejnom priestore, no (zatiaľ?) nemám k dispozícii žiadne informácie o tom, že by sa stal miestom kolektívnej komemorácie s nacionalistickým obsahom. Po jeho škandalóznom odhaľovaní za žandárskej asistencie v roku 1892 to bolo napokon aj logické, keďže potenciálnym organizátorom či účastníkom takého podujatia reálne hrozilo prinajmenšom šikanovanie zo strany uhorských úradov. Hlbocký hrob zostal predovšetkým miestom privátnej rodinnej úcty a pamäte príbuzných J. M. Hurbana.¹

Hurbanovo meno sa síce príležitostne objavovalo v tlači, sporadicky si osobnosť hlbockého evanjelického farára pripomínali jeho kolegovia-kňazi v rámci tzv. pastorálnych konferencií, ale išlo skôr o spontánne spomienky na Hurbana ako človeka, resp. iniciátora týchto duchovných podujatí, nemožno v tom hľadať nejakú cieľavedomú symbolickú inštrumentalizáciu. Ojedinelým prejavom takéhoto programového narábania s Hurbanom ako sociálnym vzorom bola aktivita členov tajného študentského spolku Mor ho! Nešlo však o systematickú a dlhodobú činnosť, ale iba o jednorazovú prednášku v relatívne izolovaných a „komorných“ pomeroch (podrobnejšie Jančo, 2004: 39).

Celkovo možno konštatovať, že v posledných dvoch-troch desaťročiach existencie Rakúsko-Uhorska nepredstavoval Hurban v slovenskom nacionalistickom diskurze veľmi frekventovaný motív. Túto skutočnosť ovplyvnili viaceré faktory, v prvom rade dominancia maďarského kolektívneho spomínania na revolúciu 1848 vo verejnom priestore hornouhorských/slovenských miest, ktoré prispievalo k vytesňovaniu hurbanovského naratívu. Pravdepodobne sa však pod uvedenú situáciu podpísala aj skutočnosť, že storočnica Hurbanovho narodenia pripadla na rok 1917, zapadla teda vo virvare vojnových udalostí.

Štátny prevrat a vznik Československej republiky v roku 1918 znamenali zásadný obrat na úrovni symbolickej politiky a festivítnej kultúry. Vo februári 1919 skladalo československé vojsko v Prešporku (Bratislave) prisahu na zástavu hurbanovských dobrovoľníkov z roku 1848. Hurbanovo meno sa postupne začalo objavovať nielen v urbanonymnej nomenklatúre slovenských miest, ale aj v názvoch rôznych spolkov, v roku 1925 sa v tlači objavili prvé výzvy na postavenie Hurbanovho pomníka v Hlbokom (Macho, 2012: 1; Viest, 1925: 179).

¹ Samozrejme, nemožno vylúčiť, že sporadicky sa pri Hurbanovom hrobe objavovali aj cudzie návštevy, no na osvetlenie tohto fenoménu by bol potrebný podrobnejší výskum.

V nasledujúcich rokoch a desaťročiach Hurbanovo meno prenikalo aj do vojenskej sféry (názvy kasární, bojových jednotiek atď.). Napriek tomu však Hurban nepatril do „prvej ligy“ národných hrdinov či národných symbolov, ktoré mali reprezentovať a legitimizovať československý štát. Počiatkový ambivalentný postoj vládnej moci voči nemu ovplyvňovali dve historické skutočnosti, od ktorých sa v interpretačnej a ideologicko-propagandistickej sfére odvíjali dva krajné a protikladné póly reflexie J. M. Hurbana, spojené s jeho odmietaním, alebo naopak, s jeho akceptovaním a následným využívaním:

1/ Hurban patril počas svojho života k iniciátorom kodifikácie spisovnej slovenčiny, teda jazykovej „odluky“ Slovákov od Čechov, čo sa po roku 1918 na úrovni oficiálnej politiky či propagandy, presadzujúcej čechoslovakistický model spoločnosti, vnímalo ako kontraproduktívny krok smerujúci k narušeniu oficiálne presadzovanej československej národnej jednoty;

2/ Hurban bol vodcom slovenského povstania z roku 1848 a stelesňoval skromné bojové tradície slovenskej spoločnosti. Keďže protimaďarské povstanie Slovákov bolo organizované (aj) s českou pomocou, ideologizovaný naratív o česko-slovenskej spolupráci v roku 1848 sa javil z hľadiska upevňovania československej štátnej myšlienky v slovenskom prostredí ako produktívnejší v porovnaní s pokusmi ideologicky a propagandisticky využiť Hurbanov návrat k češtine v 70. rokoch 19. storočia (opätovné vydanie almanachu *Nitra* v českom jazyku). V rámci kolektívneho spomínania (napríklad Hlboké 1923 a 1929, Nové Mesto nad Váhom 1928, Brezová pod Bradlom 1933, 1938, Bradlo 1936, atď.) vyústil do sformovania obrazu Hurbana ako prvého (česko)slovenského legionára, v ktorom sa účelovo spájali hurbanovský (presnejšie: hurbanistický) a legionársky motív. Tie boli prezentované ako fenomény, ktoré symbolizovali neodvratné smerovanie historického vývoja k národnému oslobodeniu a československej štátnosti. Uvedený historicko-ideologický konštrukt najlepšie vyjadrovala parola, ktorú medzi obyvateľstvom šíрили publicisti, básnici, no najčastejšie slávnostní rečníci na rôznych oslavách a pietnych spomienkach: čo Hurban [v roku 1848] začal, to Štefánik [v roku 1918] dokončil ([Bez autora 4], 1937: 17).

HURBAN AKO SÚČASŤ KOLEKTÍVNEJ PAMÄTI V NOVOM MESTE NAD VÁHOM PRED ROKOM 1918

Pri zrode novomestského pomníka venovaného pamiatke J. M. Hurbana stál miestny odbor Matice slovenskej (ďalej používam aj skratku MO MS), v ktorom sa angažovali predstavitelia slovenskej i českej inteligencie. Medzi najznámejších príslušníkov lokálnej komunity predprevratových národovcov patrila spisovateľka a poetka Ludmila Riznerová-Podjavorinská, ktorá mala na postavení pomníka veľkú zásluhu. Bola nielen podpredsedníčkou MO MS, ale aj členkou Slovenskej národnej strany.

Najvýraznejším spôsobom však zasiahli do predprevratového národného života bratia Július a Rudolf Markovičovci, prvý lekár, druhý právnik. Július Markovič zomrel v roku 1913, Rudolf patril v nasledujúcich desaťročiach k najvplyvnejším mužom Nového Mesta nad Váhom: v čase štátneho prevratu 1918 pôsobil ako predseda miestnej Slovenskej národnej rady, neskôr sa stal zvolenským županom, začas stál na čele MO MS v Novom Meste ako jeho predseda. Keďže bol zaťom Svetozára Hurbana Vajanského, popredný ideológ slovenského nacionalizmu často navštevoval jeho rodinu v tomto okresnom sídle na Považí.

Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom – súčasný stav. Foto: Miro Svorc

a sociálneho vzoru, či si túto významnú osobnosť verejne pripomínali prostredníctvom tlače, spolkových aktivít alebo dokonca osláv, možno odpovedať záporne. Doterajší stav výskumu dovoľuje vysloviť predbežný záver, že ak sa vôbec na pôde Nového Mesta na Hurbana po jeho smrti spomínalo pozitívne, nedialo sa tak verejne. Pre túto lokalitu platilo v podstate to, čo pre zvyšok Slovenska: „hurbanofilské“ spomínanie sa najmä v záverečnej etape dualizmu presunulo do privátnej sféry, do súkromia národoveckých rodín. V prvom rade ho môžeme predpokladať v rodine Rudolfa Markoviča, keďže jeho manželka Viera Markovičová, rod. Hurbanová, bola vnučkou J. M. Hurbana: medzigeneračnú rodinnú, resp. rodovú pamäť na J. M. Hurbana pravdepodobne posilňoval počas svojich návštev v Novom Meste nad Váhom aj jej otec Svetozár Hurban Vajanský.

Slovenskí národovci mali pred prevratom v lokálnom rámci k dispozícii viaceré nástroje a platformy, ktorých prostredníctvom mohli rozháňať národnú agitáciu (banka, čitateľský spolok, regionálna tlač a i.) (Karlík, 2010: 87). Keďže sa však pre zákrok slúžneho nepodarilo založiť miestnu organizáciu Slovenskej národnej strany, Slováci v Novom Meste nad Váhom nezískali vhodnejšiu politickú základňu pre masovú mobilizáciu: nepodarilo sa im ovládnuť komunálnu politiku a verejný priestor v samotnom meste, skôr sa usilovali politicky etablovať v okolitých obciach. V tomto kontexte sa žiada pripomenúť, že národnopolitické aktivity boli v danom období spojené so sociálne motivovaným antisemitizmom (zápas proti židovským „úžerníkom“²), pričom sa – ako prízvukuje historik Miloslav Szabó (Szabó, 2014: 137–146) – práve Július Markovič usiloval o „mäkší“ variant antisemitizmu.

Na otázku, či národovci v Novom Meste nad Váhom využívali spomínané inštitucionalizované formy práce aj na inštrumentalizáciu Hurbana ako národného symbolu

² Hoci novomestskí (židovskí) úžerníci nie sú v nekrológu za Júliusom Markovičom, ktorý napísala práve E. Podjavorinská, príliš demonizovaní, ani ona sa nevyhla negatívnym konotáciám („*Lud vydaný bol napospas úžerníkom, vyciavajúcim ho do ostatnej štav*“). Podjavorinská, 1913: 2, 3.

Prirodzene, na pôde tohto okresného sídla, medzi určitými skupinami obyvateľstva, najmä však medzi príslušníkmi prouhorských/maďarofilských elít, pravdepodobne pretrvávala aj inak štruktúrovaná pamäť, v ktorej bol prítomný skôr negatívny obraz Hurbana. Môžeme ju označiť ako „hurbanofóbnu“, pričom bola ovplyvnená napr. konkrétnymi individuálnymi spomienkami obyvateľov na revolúciu 1848/1849 a aktivity hurbanovských dobrovoľníkov v tomto regióne; kultivovalo ju však aj masívne výchovno-vzdelávacie či propagandistické pôsobenie uhorského štátu, najmä jeho župného aparátu. Keďže uvedený fenomén nebol dosiaľ podrobne analyzovaný, pozornosť bádateľa skúmajúceho kolektívnu pamäť a identifikačné procesy v lokálnom a regionálnom kontexte by sa mala zamerať aj týmto smerom.

SYMBOLICKÁ INŠTRUMENTALIZÁCIA HURBANA V NOVOM MESTE NAD VÁHOM PO ROKU 1918

Po vzniku Československej republiky sa v Novom Meste na Váhom vytvorili lepšie predpoklady pre kolektívne a inštitucionalizované spomínanie na Hurbana. V prvej polovici 20. rokov však Hurban stál v tieni iného symbolu, národného hrdinu Milana Rastislava Štefánika: po generálovi bolo pomenované aj miestne gymnázium (Karlík, 2010: 224).

Keď v roku 1921 navštívil prezident republiky Tomáš Garrigue Masaryk podjavorinský a podbradliansky kraj, v Novom Meste nad Váhom a okolí mu pripomínali hurbanovskú minulosť tohto regiónu ([Bez autora 1], 1921: 2). V roku 1923 sa Hurbanovo meno stalo dokonca súčasťou argumentácie predstaviteľov podjavorinského kraja, teda aj Nového Mesta nad Váhom, v prospech vybudovania novej železničnej trate spájajúcej Slovensko s českými krajinami. Kriticky sa vymedzovali voči uhorskej vládnej politike rozvoja železníc v období dualizmu,

„keď [vláda] stavala predovšetkým železnice koncentricky do Budapešti smerujúce. Rozumeli sme [...], keď nám odopierala dobrodenie spojenia so svetom, nechtiac hospodársky posilniť kraj, ktorý už v rokoch Košutovej revolúcie bol ohniskom Hurbanovho odboja; asnáď s úľubou videla, že tento panslávsky kraj, ktorý by mal dosť podmienok k rozkvetu – železničné spojenie predpokladajúc – bedári, hynie a uschýňa ako bylina bez vody a slnka. Rozumeli sme, že maďarská vláda zvlášte odopiera spojenie s Moravou kraju, kde idea československá bola vždy živá, zo ktorého pochodí toľká čiastka roduvernej slovenskej inteligencie, kraju vrbovských volieb a filipovských výletov.“³

Oficiálne sa teda spod Veľkej Javoriny do Prahy odkazovalo aj na predprevratové výlety do Filipovského údolia na Morave, ktorých sa zúčastňovali vlastenci z oboch strán krajinkej hranice a v rámci ktorých sa posilňovala česko-slovenská vzájomnosť. Zaujímavá je informácia, že napr. v roku 1884 bol na tomto podujatí osobne prítomný aj J. M. Hurban (Bodnár, 1925: 84).

V podjavorinskom regióne sa utvorili pomerne priaznivé pomery pre myšlienku výstavby Hurbanovho pomníka, ktorú si osvojili najmä aktivisti v Novom Meste nad Váhom. Hoci iniciatíva na postavenie Hurbanovej sochy v Hlbokom bola staršieho dáta, v konečnom dôsledku Novomešťania „predbehli“ Hlbočanov. Prvý pomník venovaný Hurbanovej pamiatke, situovaný mimo cintorína, postavili napokon v Novom Meste nad Váhom a slávnostne ho odhalili 21. októbra 1928, pri príležitosti 10. výro-

3 SNA, f. MSPMPSS, šk. 117, Pro memoria podjavorinských obcí.

čia vzniku Československej republiky. O rok neskôr osadili na Hurbanovom rodnom dome, t. j. na fasáde evanjelickej fary v neďalekom Beckove, pamätnú tabuľu. V Hlbočkom, teda v obci, v ktorej prežil Hurban podstatnú časť svojho života, bola v tom istom roku (1929) vztýčená socha, dodnes stojaca pred tamojším kostolom.

FINANČNÁ ZBIERKA NA POMNÍK A KOMPLIKÁCIE S VÝBEROM SOCHÁRA

V marci 1927 uplynulo stodesať rokov od narodenia Jozefa Miloslava Hurbana. V tejto súvislosti sa začalo uvažovať o tom, že by bolo vhodné osadiť pamätnú tabuľu na jeho rodnom dome v Beckove. Myšlienky sa ujal miestny odbor Matice slovenskej v Novom Meste nad Váhom, podporovaný okresným náčelníkom Otokarom Fleischerom.

Napriek rôznym peripetiám sa organizátorom podarilo vo verejnosti vyzbierať okolo desaťtisíc korún. Výsledok zbierky prevyšoval kalkulovanú sumu na zhotovenie pamätnej tabule v Beckove a tak sa vynorila neodbytná otázka, čo so zvyšnými peniazmi. Odrazu sa objavila možnosť, s ktorou sa pôvodne nepočítalo – na programe dňa sa ocitla snaha zhmotniť Hurbanovu pamiatku aj priamo⁴ v sídle okresu, prostredníctvom Hurbanovho pomníka.

Župný úrad prisľúbil udelenie podpory na výstavbu pomníka, ale financie mohol poskytnúť až v januári 1928. L. Podjavorinská, ktorá zastávala funkciu podpredsedníčky MO MS, sa tejto správe evidentne potešila. V liste adresovanom O. Fleischerovi, ktorý bol v tom čase hospitalizovaný v nemocnici v Brne, písala: „*Bolo by krásnym zasvätením desaťročia svobody, keby sme na 28. okt[óbra] tohto roku mohli pomník odhaliť!*“⁵ K svojmu listu pripojila aj reprodukciu busty Ľudovíta Vladimíra Riznera v Trenčíne, poznamenávajúc: „*je to tuším práca Pospíšilova a to, dľa mojej mienky, zdarilá. Mohli by sme sa v prvom rade na neho obrátiť, a i na iných [sochárov].*“⁶

Matiční funkcionári pravdepodobne nechceli čakať na Fleischerov návrat a konali v záujme veci. Už 18. februára 1928 písala Podjavorinská Správe Matice slovenskej v Turčianskom Sv. Martine, že záležitosti okolo pomníka pre Nové Mesto i pamätnej tabule pre Beckov pokročili natoľko, že „*vyjednávame s umelcami Pospíšilom a Motoškom a zasa s ev[anjelicou] cirkvou beckovskou.*“ (Kocák, 1989: 76).

V marci 1928 sa O. Fleischer po svojom návrate z brnianskej nemocnice energicky ujal vedenia prípravného komitétu a bez ohľadu na predchádzajúce iniciatívy členov matičného výboru nadviazal korešpondenčný styk s viacerými slovenskými sochármi. Sondoval možnosti a podmienky, za akých by boli ochotní zhotoviť pomník pre Nové Mesto nad Váhom. Za týmto účelom oslovil Jozefa Pospíšila, Jána Koniarka, Vojtecha Ihriského a Miroslava Motošku.⁷

4 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 23, Zbierka na Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom. Miestny odbor Matice slovenskej v Novom Meste nad Váhom – Župnému úradu v Bratislave [nedatované, 1927].

5 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 23, Zbierka na Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom. Ľudmila Riznerová – Otokarovi Fleischerovi, 18. 1. 1928.

6 L. V. Rizner bol strýkom L. Podjavorinskej, občianskym menom Riznerovej; pôsobil ako učiteľ v Zemianskom Podhradí, jeho výskumné, publikačné a organizačné aktivity boli veľmi široké, najvýznamnejšie dielo predstavuje viacväzková *Bibliografia písomníctva slovenského*. Riznerov pomník v Trenčíne naozaj vznikol v sochárskom ateliéri Jozefa Pospíšila (1925).

7 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 23, Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom. Otokar Fleischer – Jozefovi Pospíšilovi, 16. 3. 1928; Otokar Fleischer – Miroslavovi Motoškovi, 16. 3. 1928.

Zákazku na Hurbanov pomník nakoniec dostal Jozef Pospíšil. Keď sa táto informácia dostala k ostatným umelcom, o svoje autorské práva začal bojovať aj Miroslav (Frico) Motoška, ktorý vyjadril veľké prekvapenie nad tým, že zhotovenie Hurbanovej busty bolo zadané inému sochárovi. Argumentoval tým, že dva razy cestoval do Nového Mesta nad Váhom a na mieste podával matičným funkcionárom príslušné odborné informácie. Prízvukoval, že model Hurbanovho poprsia vyhotovil na základe vzájomného rokovania a požiadaviek matičiarov: stojí v jeho bratislavskom ateliéri a je k dispozícii miestnemu odboru Matice slovenskej v Novom Meste nad Váhom. Ak chcú teraz matičiari od dohody jednostranne odstúpiť, musí samozrejme trvať na uhradení výdavkov a nákladov. Vývoj situácie dospel do bodu, keď hrozilo, že celá záležitosť skončí pred súdom.⁸

Novomestskí matičiari sa nakoniec s akademickým sochárom M. Motoškom dohodli mimosúdne a zaslali mu 2 500 korún, hoci pôvodne požadoval vyššiu sumu. Príprava na postavenie a odhalenie Hurbanovho pomníka tak mohla pokračovať ďalej, hoci MO MS mal k dispozícii menší balík peňazí. Situáciu zachránil O. Fleischer, ktorý vymohol, aby Okresný výbor v Novom Meste nad Váhom zvýšil finančnú podporu na pomník.

Príčinu nepríjemného nedorozumenia videl Fleischer v tom, že počas jeho neprítomnosti rokoval o pomníkovej záležitosti celý širší výbor MO MS, resp. niektorí jeho členovia na vlastnú päsť („*sami o sebe*“) bez toho, aby sa dodržal jednotný postup, „*čím potom ovšem vzniknul zmätok*“.⁹

Napriek tomu sa však podarilo vyriešiť spor medzi Motoškom a matičným odborom v Novom Meste nad Váhom k relatívnej spokojnosti obidvoch strán. Pravdepodobne sa tak stalo aj preto, lebo v čase blížiaceho sa 10. výročia vzniku Československej republiky si nikto neželal škandál s finančným pozadím.

„NÁŠ“ PRVÝ LEGIONÁR A „NAŠI“ NEPRIATELIA

V apríli 1928 poslal O. Fleischer akademickému sochárovi Jozefovi Pospíšilovi konkrétnejšie pokyny ohľadne stvárnenia Hurbanovej busty:

„Z Vašeho ostatného dopisu [...] vysvitá, že sa ráčite zaoberať už modelovaním, posielame Vám tedy [...] podobizeň písomne k upotrebeniu a prosíme Vás, aby ste i v tom páde, že by ste tvár mal podľa nejakej inej podobizne už prevedenú, láskave ju podľa tejto podobizne premodelovať. Nezáleží nám totiž na tom mať tu poprsie Hurbana ako farára v Hlbokom, ale ako neohroženého bojovníka za slobodu slovenského národa v roku 1848.“

Umelcovi v tejto súvislosti pripomenul, že matičiari rokujú s členmi Československej obce legionárskej, aby im poskytli zeminu odobratú z hrobov legionárov, ktorí padli na bojiskách prvej svetovej vojny. Chcú ju vložiť do podstavca pripravovaného pomníka, „*nakoľko J. M. Hurban bol vlastne prvým slovenským legionárom*“.¹⁰

8 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 23, Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom. Miroslav Motoška – MO MS v Novom Meste n./V., 11. 4. 1928.

9 AMS, f. MO MS I a ÚE, MO MS v Novom Meste n./V. – Správe Matice slovenskej v Turč. Sv. Martine, 27. 7. 1928.

10 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 23, Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom. MO MS v Novom Meste n./V. – Jozefovi Pospíšilovi, 12. 4. 1928.

Ludmila Podjavorinská sa ako podpredsedníčka miestneho odboru Maticе slovenskej zaslúžila o postavenie Hurbanovho pomníka v Novom Meste nad Váhom.

môj koncept naozaj uráža. Ak myslíte, azda sa dá slovo ‚vrah‘ zameniť [...] iným.“ (Kocák, 1989: 86)¹².

Krčméry v podstate vyjadril svoj názor na text plagátu, pričom poznamenal, že on by viac zdôraznil zaradenie odhalenia Hurbanovho pomníka do kontextu osláv 10. výročia vzniku republiky. K slovu *vrah* sa priamo nevyjadril. Ako významný matičný funkcionár z Turčianskeho Sv. Martina, zvyknutý obrusovať hrany potenciálnych konfliktov, však mal pravdepodobne určité pochopenie pre „konsolidáciu pomerov“ po vzniku republiky, o ktorú sa usiloval aj spomínaný úrad, vytýkajúci Podjavorinskej neprimerané negatívne vymedzovanie sa voči určitému segmentu novomestského obyvateľstva. Je vysoko pravdepodobné, že príslušní úradníci pokladali zaujatie otvorene nepriateľského postoja voči bližšie neidentifikovaným obyvateľom Nového Mesta za potenciálnu „rozbušku“ nacionalisticky motivovaných sporov a konfliktov.

Hoci sa požiadavka na korigovanie textu plagátu Podjavorinskej nemilo dotkla, pod tlakom úradného zásahu bola ochotná urobiť požadované úpravy. Ako členka (autonomistickej) Slovenskej národnej strany, ktorá bola priamou pokračovateľkou rovnomeného predprevratového politického subjektu, sa však – obrazne povedané – tvárila nechápavo, pričom sa odvolávala na kontinuitu názorov a postojov všeobecne zdieľaných v komunite národovcov: veď takýmto spôsobom sme sa vyjadrovali, takto sme písali o „našich“ nepriateľoch aj pred prevratom. Hoci to nevyslovila priamo, je evidentné, že nepriateľov stotožňovala s tzv. lepšou novomestskou spoločnos-

Avizované ritualizované prepojenie hurbanovského (resp. hurbanistického) a legionárskeho naratívu bolo v kontexte blížiacieho sa okrúhleho výročia vzniku československého štátu logické a legitímne, hoci sa nám dnes môže zdať trochu bizarné. Nešlo však o žiadnu novinku: podobné chápanie Hurbana ako symbolu a jeho začlenenie do aktuálneho historicko-ideologického diskurzu sa objavilo na Slovensku už oveľa skôr, v prvých rokoch existencie republiky (podrobnejšie Macho, 2012: 176 a nasl.).

Ľ. Podjavorinská ako jedna z organizátoriek slávnosti musela riešiť viaceré otázky a problémy. Začiatkom októbra 1928 písala Štefanovi Krčmérymu, že zostavením textu plagátu, ktorý informoval o slávnosti odhaľovania pomníka, ju poverili „*naši páni v Matici*“. Postážovala sa, že „*teraz, keď sú už plagáty hotové, komusi z úradu (politického)*¹¹ *sa plagát nepozdal, že kvôli ‚konsolidácii pomerov‘ by sa tak nemalo písať. A my sme predsa takým tónom písali i pred prevratom. Prosím Vás, ráčte posúdiť, či*

11 Nie je jasné, ktorý konkrétny úrad mala Podjavorinská na mysli – mohlo ísť napr. o Okresný úrad v Novom Meste nad Váhom alebo Župný úrad v Bratislave.

12 Na okraj poznamenávam, že na pôvodnú verziu plagátu som zatiaľ pri výskume nenarazil, preto ju nemám k dispozícii (pozn. autora).

ťou, ktorá sa v značnej miere grupovala z príslušníkov miestnej židovskej komunity.¹³ Tí aj naďalej, niekoľko rokov po prevrate, preferovali vo verejnej i súkromnej komunikácii maďarčinu. Hoci z ich strany nemuselo ísť nevyhnutne o nacionalistický postoj, ale skôr o statusovú záležitosť, v očiach novomestských slovenských národovcov, teda aj Podjavorinskej, predstavovali skupinu, ktorá potenciálne ohrozovala slovakizačný proces v Novom Meste nad Váhom.

„NOVÉ MESTO SO SOCHOU HURBANOVOU MUSÍ SA STAŤ SKRZ NASKRZ SLOVENSKÝM MESTOM...“

Niekoľko dní pred odhalením Hurbanovho pomníka sa na stránkach regionálnej tlače objavil článok, ktorý reflektoval pripravovanú slávnosť. Autor príspevku sa ukryl za pseudonym Janko Dobreznámy, no žurnalisti jeho identitu odhalili. Súčasná biografistika ho prisudzuje Jánovi Drobnému, evanjelickému kňazovi, cirkevnému historikovi a publicistovi, ktorý v tom čase pôsobil v Bratislave, no v predchádzajúcich rokoch bol spätý s podbradlianskym a podjavorinským regiónom (podrobnejšie o ňom pozri v Kolektív autorov, 2004: 328.).

Janko Dobreznámy sa pozastavoval nad skutočnosťou, že Nové Mesto nad Váhom ide stavať Hurbanovi pomník, ale na jeho uliciach stále počuť maďarčinu, symbol predprevratovej slovenskej poroby, „*tú reč, ktorú nám zhnusili naši jarmitelia bývalí.*“ (Dobreznámy, 1928: 1). Svoju rozhorčenosť obrátil smerom k obyvateľom Nového Mesta: „*Či máte tej smelosti odhaľovať pomník Hurbanovi a nedbáte, že tento Hurban odhalí vašu nahotu, ničotu? Akože to bude, keď okolo sochy Hurbanovej v parku bude sa shromažďovať elita spoločnosti novomestskej a bude stále mondokovať? Iste nebojíte sa toho Hurbana, veď bude zo skaly len, ale nemožno aby táto skala neobživla a neprivolala vám takým hromovým hlasom, [...] [akým] Nové Mesto už častejšie v dávnych dobách ohrozovala a na ktorý hlas bolo počuť to stiesnené: „Die Lubinaken kommen!“*“ (Dobreznámy, 1928: 1).

Autor sugeroval čitateľom značne schematický čierno-biely obraz novomestského regiónu, ktorému dominovala kontrapozícia pozitívne vykresleného a idealizovaného, národne uvedomelého slovenského vidieka (okolitých dedín, údajne prebudených Hurbanovým duchom) na jednej strane a negatívne vykresleného, v podstate odsudzovaného až démonizovaného maďarizujúceho, resp. „maďarónskeho“ hniezda (teda Nového Mesta nad Váhom) na strane druhej:

„*Veru ja som si inak to naše slavné Nové Mesto predstavoval! [...] Okolo Nového Mesta naše krásne dediny, náš slovenský ľud; tam Bohom ľúbená Lubina, tam roduverná Stará Turá, tam to jasné, krásne a dumné oko Rázusovo, Moravské Lieskové, tam pôsobište Leškovo Bzince, tam Krásne Holubyho a Riznerovo [Zemianske] Podhradie a v srdci tohto okresu, tepnami ktorého prúdi [...] čistá, nepoškvrnená krv slovenská, v Nov[om] Meste stále ešte maďarčina! Nuž či je nám nie dosť tých obetí maďarčiny, ktoré celý veľký okres pred válkou a počas války a prevratu priniesol? Ešte sa*

13 Napriek tomu, že nevieme jednoznačne dešifrovať, koho mala Podjavorinská na mysli pod pojmom *vrah*, použitie práve tohto výrazu signalizuje, že mohlo ísť o príslušníkov židovskej komunity. V národoveckom diskurze neboli totiž Židia chápaní ako súčasť slovenského národného organizmu a boli vnímaní ako cudzia nepriateľská skupina. Ak by sa vymedzovala voči tzv. maďarónom, pravdepodobne by použila výraz *zradca*.

nám nestačila zhnusiť tá reč, ktorou sa naše deti dusily a ohlupovali?“ (Dobreznámy, 1928: 1).

Janko Dobreznámy vyzýval na bojkot tých obchodov, kaviarní, hostincov a ďalších verejných priestorov, v ktorých sa ostentatívne maďarčí a prízvukoval, že keď nepomôže ani uplatňovanie (tradičného nacionalistického) hesla *svoj k svojmu*, treba, aby sa Slováci (a Česi) z Nového Mesta nad Váhom obrátili na „široké okolie svoje, to naučí iste pánov po kostole hvízdať“. Svoj text zakončil víziou poslovenčeného sídla okresu, pričom zdôrazňoval: „Nové Mesto so sochou Hurbanovou musí sa stať skrz naskrz slovenským mestom, musí sa stať baštou našej kultúry, mestom svietiacim dobrým príkladom pre celé okolie. Nuž hore sa Slováci a Česi, zabráňte ďalšie maďarčenie považského mesta umom alebo pästou.“ (Dobreznámy, 1928: 1).

ŽIDIA, MAĎARIZÁCIA A SLOVAKIZÁCIA VEREJNÉHO PRIESTORU MALOMESTA PRED PREVRATOM A PO PREVRATE

Príspevok Janka Dobreznámeho, publikovaný na stránkach týždenníka *Považské hlasy*, nebol v dobovom diskurze výnimočný. Ostrú kritiku a lamentácie nad neutešenými pomermi v mestách na Slovensku, v ktorých sa ani niekoľko rokov po prevrate pomery nezmenili v zmysle úplného poslovenčenia verejného života a priestoru, nachádzame napr. aj v Trenčíne, Trnave, Banskej Bystrici či v iných mestách. Výstižne túto atmosféru charakterizoval Ľubomír Lipták:

„Verejnú mienku viac ako skrytý boj o reálne mocenské pozície zamestnávali skôr atraktívne spory, diskusie o vonkajšie prejavy, symboly, premeny alebo nepremeny od roku 1918. Veľký význam sa prikladal vonkajšiemu poslovenčeniu miest, čo sa prejavilo v premenovaní ulíc, v odstránení pomníkov pripomínajúcich Uhorsko a v stavaní nových, či v akciách na poslovenčenie nápisov na obchodoch. Prebiehali ‚boje o korzo‘, kde čoskoro po prevrate aj v slovenských mestách začala opäť prevažovať maďarčina; ‚boje o kaviareň‘, v ktorej sa stále hovorilo prevažne po nemecky a po maďarsky, ale aj objednávané noviny boli zväčša nemecké a maďarské, kým slovenské a české často celkom chýbali. Viedol sa ‚boj o bály‘, kde sa maďarské velenie pri štvorylke v slovenskom meste pokladalo za politickú provokáciu.“ (Lipták, 1998: 67).

Snahu zmeniť tento stav ilustruje aj dobový dokument (pravdepodobne z roku 1926), ktorý mal inštitucionálne krytie, lebo za ním stála slovenská odbočka Národnej rady československej, konkrétne jej funkcionári, predseda Fedor Houdek a tajomník Anton Granatier:

„Omaďarizovanie slovenských miest a mestečiek je dnes najhlavnejšou úlohou všetkých národno-kultúrnych organizácií slovenských. Pre nás, Slovákov, je nanajvýš trapné, keď v kraji slovenskom ešte vždy ozýva sa maďarčina, užívaná ľuďmi národnosti nemaďarskej. Príčina toho v prvom rade je bezpochybné mnohoročná zvyklosť v ‚lepšej spoločnosti‘ vyjadrovať sa po maďarsky, priveľká benevolencia úradov a hriechy indiferentizmu spoločnosti československej, ktorá miesto národnej výbojnosti ochotne ustupuje maďarómskemu tlaku z ohľadov rodinných alebo obchodných.“¹⁴

Ako som naznačil vyššie, J. Drobný alias Janko Dobreznámy sa neuspokojil len s kritikou, ale volal po náprave novomestských pomerov, pričom sa nevyhýbal ani

¹⁴ AMS, f. MS II, Všetkým slovenským národným organizáciám!

alternatívne použitia násilia, hoci ju artikuloval len ako krajné riešenie. S podobnými výzvami sa stretávame napr. v Trenčíne už v roku 1919: leták v uliciach mesta reagoval na pretrvávajúce maďarskej jazykovej dominancie vo verejnom priestore a jeho autor použil podobné vyhrážky ako o niekoľko rokov neskôr dobre známy prispievateľ novomestskej tlače: „*Hodina pripravujúcej pomsty sa blíži, a pri kadejakých rozhadzujúcich sa maďarónsko-židovských elementoch môžete i Vy zle pochodiť! Morho!*“ (Dukát, 1919: 1, 2).

Okrem využitia literárnej klasiky je v tomto texte zaujímavá otvorená adresnosť, čo zaiste súviselo aj s jeho anonymným charakterom: ten priam pobádal k radikálnejším výzvam i činom. V obidvoch prípadoch bola teda kritika nasmerovaná predovšetkým na miestnu židovskú komunitu, stotožnenú s tzv. lepšou spoločnosťou, ktorá sa vďaka svojim jazykovým preferenciám javila ako sociálna skupina ohrozujúca definitívne poslovenčenie verejného priestoru v príslušnom malomeste.

V Trnave, Trenčíne i Novom Meste nad Váhom – podobne ako v iných mestách – predstavovali židia početnú zložku mestskej populácie.¹⁵ Miloslav Szabó uvádza, že v období dualizmu sa v hornouhorskom prostredí židia významnou mierou spolupodieľali na formovaní strednej vrstvy a predstavovali meštiansky a mestotvorný element. Hoci praktizovali bilingvizmus, ba dokonca aj trilingvizmus, na prelome 19. a 20. storočia sa začali v oveľa väčšej miere prikláňať k maďarčine: „*Neodškriepiteľný je aj príspevok židov k maďarizácii hornouhorských miest, ich verejného priestoru a lokálnych inštitúcií, čo ich, pochopiteľne, stavalo do zásadnej opozície k slovenskému národnému hnutiu.*“ (Szabó, 2013: 103).

VYVOLÁVANIE POCITU OHROZENIA AKTIVOVANÍM NEGATÍVNYCH VRSTIEV KOLEKTÍVNEJ PAMÄTI

Úsilie zvrátiť tento stav bolo z hľadiska exponentov slovenského nacionalizmu logické a pochopiteľné. Prekvapujúce však je, že k takým radikálnym výzvam sa uchýľovala práve duchovná osoba – evanjelický kňaz Ján Drobný. Varovanie, že v prípade potreby si novomestskí národovci prizvú na pomoc práve slovenský ľud z okolitých obcí, ktorý naučí novomestských pánov poriadku, možno chápať ako zámerné vyvolávanie pocitu ohrozenia, znásobeného zaujímavým pokusom o aktiváciu negatívnych vrstiev kolektívnej pamäti novomestského meštianstva. Pôvodca tohto varovania sa určite nestotožňoval s obrazom Hurbanových dobrovoľníkov z roku 1848 ako lupičov, podpaľačov, vrahov a zradcov (uhorskej/maďarskej) vlasti, ktorý bol počas existencie monarchie pomerne rozšírený v meštianskych vrstvách a prežíval aj po vzniku republiky, hoci môžeme predpokladať, že bol prekrytý nedávnymi skúsenosťami a zážitkami z prvej svetovej vojny a prevratu. Autor sa o slovenských dobrovoľníkoch z čias revolúcie takýmto spôsobom priamo nevyjadril, v podstate však k uvedenému obrazu odkazoval: práve prostredníctvom neho sa usiloval vyvíjať nátlak na

15 V roku 1842 sa v Novom Meste nad Váhom zo 6300 obyvateľov hlásilo k židovskému náboženstvu 2660, k rímskokatolíckemu vierovyznaniu 3020 a k evanjelickému a. v. 600 obyvateľov. Počet židovského (izraelitského) obyvateľstva však dlhodobou klesal kvôli odchodu do väčších miest (v polovici 19. stor.: 2405, r. 1880: 1850, r. 1930: 1288 obyvateľov). Židia si však udržali pozície v obchodnej sfére: „*Židovské rodiny vlastnili domy v tých častiach mesta, ktoré boli pre rozvoj obchodu zvlášť výhodné. Napr. na hlavnom námestí v roku 1930 boli z 26-tich domov len 4 nežidovské.*“ (Karlík, 2010: 78, 115, 125).

kritizovanú skupinu, ktorá mala zmeniť svoje správanie i postoje. Presvedčivosť akcieschopnosti slovenského dedinského ľudu sa snažil posilniť tak, že na starší negatívny obraz hurbanistov ako elementu, pre ktorý je charakteristické násilie, deštrukcia a narúšanie sociálnej stability, „navrúbľoval“ iný negatívny obraz rabujúcich slovenských dedinčanov z roku 1918.¹⁶ Išlo teda – obrazne povedané – o mladší výhonok spontánneho sociálneho radikalizmu, ktorým sa museli v dňoch prevratu majetné vrstvy v Novom Meste a na okolí cítiť ohrozené. Podľa autorovho zámeru sa tak mali cítiť aj v roku 1928, pred odhalením Hurbanovho pomníka.

Výrok „*Die Lubinaken kommen!*“, ktorý vo svojom texte použil, totiž odkazuje na sociálne nepokoje, na konkrétnu historickú epizódu tradičného ľudového rabovania v neďalekej Lubine, ku ktorému došlo 2. novembra 1918. Priamym impulzom na rabovanie mal byť údajný incident so zásobami petroleja u miestneho židovského obchodníka. Redakcia *Považských hlasov* poskytla na svojich stránkach priestor ďalšiemu autorovi, ktorý opísal priebeh lubinskej rabovky. Neprijemnú udalosť interpretoval tak, že Lubinčania boli k nezodpovednému konaniu vyprovokovaní činom spomínaného obchodníka: bližšie neidentifikovaný autor tak vylepšoval „pokrivený“ obraz obyvateľov Lubiny, ktorí v tomto kontexte reprezentovali v podstate dobrý a pokojamilovný „slovenský ľud“. Vysvetľoval, že Janko Dobreznámy vedome siahol po inkriminovanej vete, „*čím chcel nesporne dať výraz tomu presvedčeniu, že nielen sama Lubina, ale celá Podjavorina i dnes stojí na stráži slovenskosti [...].*“ (A. Š., 1928: 2).

Snaha využiť sociálne motivované antipatie (slovenského) ľudu k (židovským) pádom na nacionalistické ciele je tu viac než zrejmé, hoci z novinového spravodajstva vieme, že zostalo len pri siláckych rečiach: tlač nezaregistrovala nárast napätia či nejaké incidenty, ktoré by boli vyvolané na základe analyzovaného novinového článku. Navyše sa v tomto období pozornosť a emócie obyvateľstva novomestského okresu ventilovali úplne nečakaným smerom, keďže v obci Pobeďim došlo k vražde piatich miestnych obyvateľov rómskeho pôvodu, čo bol akt „ľudovej“ pomsty za ich kriminálnu činnosť (krádeže potravín, šatstva a úrody z polí). ([Bez autora 2], 1928: 1).

Je príznačné, že v celkovom hodnotení desaťročného vývoja pomerov v okrese Nové Mesto nad Váhom od zrodu republiky, ktoré vzniklo na pôde tamojšieho okresného úradu, prevládol optimistický tón a samotný región bol prezentovaný v súlade so slovenskou nacionalistickou optikou.¹⁷ Rétorika úradného dokumentu sa miestami niesla v patetickom duchu, pričom sa nevyhýbala ani tradičnej idealizácii a stereotypizácii. Tieto charakteristiky signalizujú, že pôvodcom dokumentu mohol byť pracovník okresného úradu, ktorý bol členom alebo aspoň sympatizantom Slovenskej národnej strany. Predpokladám však, že tento produkt miestnej byrokracie, ktorý bol určený nadriadeným orgánom, prechádzal aj schvaľovacím procesom predstaviteľov novomestského okresu, teda aj okresného náčelníka Otokara Fleischera, významného predstaviteľa českej inteligencie v Novom Meste nad Váhom. Tento predpoklad by bolo treba preveriť intenzívnejším výskumom. Nazdávam sa však, že už teraz je možné vysloviť predbežný (hypotetický) záver: uvedený dokument je nepriamym dôkazom skutočnosti, že české úradníctvo, resp. minimálne niektorí predstavitelia štátnej správy z radov Čechov, pôsobiacich na Slovensku, nestáli vždy v nejakej zásadnej

16 O rabovačkách na slovenskom vidieku súvisiacich so štátnym prevratom 1918/1919 pozri podrobnejšie v publikácii Frankl, Szabó, 2015: 50–63.

17 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 25, Stručný nástin významných udalostí v okrese N. Mesto n./Váhom od prevratu 1918 do 30. VI. 1928.

opozícii voči slovenskému nacionalizmu. Som presvedčený, že práve osobnosť a príklad O. Fleischera, ktorý sa zaslúžil o vybudovanie Hurbanovho pomníka v Novom Meste nad Váhom, posilňuje vierohodnosť takto formulovanej hypotézy, najmä ak si uvedomíme aj ten fakt, že spolu so svojou manželkou bol členom miestneho matičného odboru. Na záver tohto malého exkurzu do histórie jedného dokumentu upozorňujem na skutočnosť, že spomínaný elaborát zdôrazňoval lojálnosť slovenského obyvateľstva novomestského regiónu voči československému štátu v intenciách hurbanovského naratívu:

„Okres novomestský, ležiaci v tieni Javoriny, ktorá vždy pozerala na roduverný, nadšený slovenský ľud, ktorý už v roku 1848 v Starej Turej sa osvedčil, pod vedením Dr. J. M. Hurbana, že je ochotný za svoj národ aj krv preliať, [...] zostane dozajista vždy baštou rýdzej slovenskosti a jedným z najlepších a najspoľahlivejších okresov Slovenska [...].“¹⁸

Zaujímavé je, že triezvejším tónom sa v tomto dokumente konštatoval postupný rozvoj okresu v národnom a kultúrnom ohľade. V texte sa vyslovene zdôrazňovalo, že *„na tomto fakte nemení nič ani tá maďarčina našich žid[ovských] spoluobčanov na uliciach a v kaviarňach v N. Meste n./Váhom, ani nijaké úmyselne zveličené aféry ako aféra s Macharovou čítankou na novomestskom gymnáziu.“¹⁹*

„... PRVÝ ZDVIHOL ZBRAŇ NA VYDOBYTIE SLOBODNÉHO SLOVENSKEHO ŽIVOTA...“

Slávnostné odhalenie Hurbanovho pomníka v Novom Meste nad Váhom sa uskutočnilo 21. októbra 1928. Zúčastnili sa ho nielen predstavitelia verejného života, úrady, spolky, školy a početné obecnosť, ale aj členovia širšej hurbanovskej rodiny: predseda MO MS Rudolf Markovič, ktorý slávnosť otváral, a jeho manželka Viera, vnučka J. M. Hurbana; ďalší Hurbanovi vnuci, evanjelický kňaz a básnik Vladimír Roy²⁰ a Vajanského syn, diplomat Vladimír Hurban, v tom čase československý vyslanec v Egypte.

Obligátny program slávnosti spojený s vystúpením spevokolu, recitáciami, príhovormi rečníkov a kladením vencov sprevádzala aj ideologická exploatacia hurbanovského a legionárskeho motívu, resp. dvoch symbolov – Hurbana a Štefánika: tajomník Matice slovenskej Štefan Krčméry vo svojom prejave príznačne zdôrazňoval, že Jozef Miloslav Hurban bol *„[...]predstaviteľ prvého prejavu vôle slovenského národa k slobode, prvý zdvihol zbraň na vydobytie slobodného slovenského života, súc tak predchodcom víťazného boja Štefánikova [...]“* ([Bez autora 2], 1928: 3).

Prítomnosť, aktivita a viditeľnosť československých legionárov na tejto slávnosti bola v súlade so zámermi jej organizátorov: predstavovali nielen uniformovanú štafáž, aby dodali tomuto podujatiu väčší lesk, ale aj priamo zasiahli do programu –

18 ŠA-TN, f. OÚ-NMNV, šk. 25, Stručný nástin významných udalostí v okrese N. Mesto n./Váhom od prevratu 1918 do 30. VI. 1928, s. 6, 7.

19 Išlo o umelo vyvolaný konflikt medzi skupinou nábožensky založených žien a riaditeľom gymnázia, ktorý študentom ponúkal „urážlivú“ čítanku s antiklerikálne ladenými básnickými textami, údajne znevažujúcimi profesiu a postavenie katolíckych kňazov v spoločnosti.

20 Jeho matka, Božena vyd. Royová, bola najstaršou dcérou J. M. Hurbana. V. Roy písal o. i aj príležitostnú poéziu venovanú pamiatke M. R. Štefánika či J. M. Hurbana. Patril k tým verejným činiteľom, ktorí sa zasadzovali za postavenie ústredného legionárskeho pomníka na Slovensku.

napr. príležitostnú báseň E. Podjavorinskej recitoval funkcionár MO MS a legionár Gustáv Cablk.

Pomník prevzal do opatery miestostarosta Ján Trnovský, na záver zaznela štátna hymna a zhromaždenie zaspievalo hymnickú pieseň *Hej, Slováci*. Zástupcovia rôznych inštitúcií a spolkov (medzi nimi aj legionárskej obce), predstavitelia obcí Hlboké, Beckov, Nové Mesto nad Váhom a v neposlednom rade členovia hurbanovskej rodiny položili k pamätníku vence ([Bez autora 2], 1928: 3).

Rovnako dôležitý bol aj rituál, ktorý sa odohral niekoľko dní pred samotným odhalením pomníka. Uskutočnil sa 18. októbra 1928 za prítomnosti zástupcov MO MS, Československej obce legionárskej, okresného osvetového zboru, okresu a mesta. Do podstavca pomníka vložili nielen pamätnú listinu a rôzne publikácie či tlačoviny pripomínajúce život a dielo J. M. Hurbanu, ale aj symbolickú prsť zeme z neďalekého staroturianskeho bojiska, na ktorom sa 27. septembra 1848 odohrala jedna z víťazných, ale kontroverzných bitiek slovenských povstalcov; vložili do neho aj zem z bojísk prvej svetovej vojny, na ktorých bojovali československí legionári (Martiš, 1928: 4). Týmto symbolickým aktom sa mala podčiarknuť ilúzia kontinuity a kompatibility protimaďarského odboja v rokoch 1848/1849 s odbojom proti Rakúsko-Uhorsku počas prvej svetovej vojny. Dobová tlač túto skutočnosť náležite zdôrazňovala: „*Aby bolo naznačené, že Hurban bol prvý v rade našich bojovníkov za slobodu, vložena je do pomníka [aj] zem od Zborova, Vouziers a z Dossa Alta, kde bojovali naši legionári.*“ ([Bez autora 2], 1928: 3).

ZÁVER

Idea kontinuity medzi „prvým“ (Hurbanovým) a „druhým“ (Štefánikovým) odbojom bola teda počas oslavy v Novom Meste nad Váhom komunikovaná v troch rovinách: 1. v rovine načasovania oslavy, ktorá sa uskutočnila pri príležitosti 10. výročia vzniku československého štátu; 2. v rovine verbálneho komunikačného aktu (Krčméryho slávnostný prejav, ktorý sprostredkoval myšlienku, že to, čo Hurban /v roku 1848/ začal, to Štefánik /v rokoch 1918 - 1919/ dokončil); 3. v rovine ritualizovaných komunikačných aktov: v tomto poslednom prípade mám na mysli aktívnu účasť legionárov na oslave a ich začlenenie do programovej štruktúry (recitácia, kladenie legionárskeho venca k pomníku). Ich aktivita manifestovala úctu aktérov „druhého“ odboja k vodcovi „prvého“ odboja, teda k Hurbanovi. Napokon sem možno zaradiť aj samotný rituál vloženia prste do podstavca pomníka – tento symbolický akt fungoval predovšetkým ako nástroj legitimizácie predstavy o kontinuite „prvého“ a „druhého“ odboja a mal posilniť prepojenie s nimi spojených naratívov, personalizovaných dvoma národnými symbolmi, Hurbanom a Štefánikom.

Udalosti spojené s Hurbanovým pomníkom odhalili frustráciu časti novomestskej elity, najmä tých príslušníkov slovenskej inteligencie, ktorí sa angažovali v miestnom odbore Matice slovenskej či v autonomistickej Slovenskej národnej strane. Mali pocit, že prevrat a vznik republiky v roku 1918/19 neboli zavŕšené úplným víťazstvom slovenskej národnej myšlienky a že aplikácia občianskeho princípu a tolerancia voči „naším“ (bývalým, resp. aktuálnym) nepriateľom vo verejnom živote Nového Mesta n./V. nepredstavuje správnu politickú stratégiu. Preto sa na stránkach regionálnej tlače objavila výzva premeniť pomníkovú aktivitu na nástroj definitívneho poslovenčenia verejného života v tomto meste, pričom jej pôvodca pripúšťal aj použitie násilia.

Jeho návrh bol namierený voči príslušníkom tzv. lepšej spoločnosti, ktorá sa grupovala najmä z radov židovskej komunity a pri verejnej komunikácii preferovala maďarčinu. V tejto súvislosti môžeme hovoriť o snahe, resp. aspoň o úvahách o tom, ako využiť sociálne motivovaný antisemitizmus ľudových vrstiev na nacionalistické ciele – na symbolické dobytie a ovládnutie verejného priestoru Nového Mesta nad Váhom. Slávnosť odhaľovania Hurbanovho pomníka však nakoniec prebehla bez incidentov. Medializácia uvedených fenoménov vygenerovala aj idealizované a stereotypizované obrazy Nového Mesta nad Váhom a okolitých obcí, resp. celého novomestského okresu. Účelovo a pozitívne „modelovaný“ obraz hurbanovskej minulosti patril k faktorom, ktoré v dobovom propagandistickom diskurze fungovali ako údajná záruka národnej spoľahlivosti a lojality obyvateľstva tohto regiónu voči československému štátu.

LITERATÚRA A PRAMENE

Archívne pramene:

Archív Matice slovenskej: fond Miestne odbory Matice slovenskej I a ústredná evidencia 1919 – 1951, signatúra MO MS Nové Mesto nad Váhom / 1928. MO MS v Novom Meste n./V. – Správe Matice slovenskej v Turč. Sv. Martine, 27. 7. 1928. (skrátенý záznam: AMS, f. MO MS I a ÚE, MO MS v Novom Meste n./V. – Správe Matice slovenskej v Turč. Sv. Martine, 27. 7. 1928.)

Archív Matice slovenskej: fond Matica slovenská II, 1919 – 1948, signatúra 1926/556/59, incipit: Všetkým slovenským národným organizáciám! [Obežník Slovenskej odbočky Národnej rady československej v Bratislave zaslaný Matici slovenskej v Turčianskom Sv. Martine, nedatovaná tlačovina]. (skrátенý záznam: AMS, f. MS II, Všetkým slovenským národným organizáciám!)

Ministerstvo vnútra SR, Slovenský národný archív Bratislava: fond Minister s plnou mocou pre správu Slovenska (1919 – 1927), škatuľa 117, inventárne číslo 391, 2880/1923 prez.: Pro memoria podjavorinských obcí vo veci stavby železnice Veselí nad Moravou – Nové Mesto nad Váhom. (skrátенý záznam: SNA, f. MSPMPSS, šk. 117, Pro memoria podjavorinských obcí.)

Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív Bratislava, pracovisko Trenčín: fond Okresný úrad Nové Mesto nad Váhom, škatuľa 23, inventárne číslo 315, 177/1928 prez.: Zbierka na

Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom.

Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív Bratislava, pracovisko Trenčín: fond Okresný úrad Nové Mesto nad Váhom, škatuľa 23, inventárne číslo 315, 177/1928 prez.: Hurbanov pomník v Novom Meste nad Váhom.

Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív Bratislava, pracovisko Trenčín: fond Okresný úrad Nové Mesto nad Váhom, škatuľa 25, inventárne číslo 315, 517/1928 prez.: Stručný nástin významných udalostí v okrese N. Mesto n./Váhom od prevratu 1918 do 30. VI. 1928. (použitá skratka: ŠA-TN, f. OÚ-NMNV)

Edované pramene:

Kocák, M. (Ed.) (1989). *Listy Ludmily Riznerovej-Podjavorinskej 2 (1919 – 1951)*. Martin: Matica slovenská.

Literatúra:

Bodnár, J. (1925). *Dr. Jozef Miloslav Hurban (1817 – 1888). Jeho život a dielo*. Bratislava: Vydavateľské družstvo.

Frankl, M., Szabó, M. (2015). *Budování státu bez antisemitizmu? Násilí, diskurz lojality a vznik Československa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Jančo, L. (2004). *Tajný spolok „Mor ho!“*. Martin: Matica slovenská.

Karlík, J. (Ed., 2010). *Nové Mesto nad Váhom. Vlastivedná monografia do roku 2009*.

- Nové Mesto nad Váhom: Tising, s. r. o.
 Kolektív autorov (2004). *Biografický lexikón Slovenska. I. zväzok A - D*. Martin: Slovenská národná knižnica - Národný biografický ústav.
- Lipták, E. (1998). Zmeny elít v meštianskej spoločnosti na Slovensku v prvej tretine 20. storočia. In: E. Mannová (Ed.), *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 - 1989* (s. 59-70). Bratislava: Academic Electronic Press.
- Lipták, E. (1999). Kolektívne identity a verejné priestory. In: M. Csáky, E. Mannová (Ed.), *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny* (s. 117-131). Bratislava: Academic Electronic Press.
- Macho, P. a kol. (2012). *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava: Historický ústav SAV.
- Szabó, M. (2013). Rasa, národ alebo ľud? Reflexie maďarizácie v prostredí Starej školy, slovenského katolicizmu a hlasistov. *Forum Historiae*, 7(2), 95-117. Dostupné online: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/326431/szabo.pdf>
- Szabó, M. (2014). *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 - 1922)*. Bratislava: Kalligram.
- Články v dobovej periodickej tlači:**
 A. Š. (1928, 27. október). „Lubináci idú.“ *Považské hlasy*, s. 2.
 [Bez autora 1] (1921, 24. september). Pán prezident na Bradle. *Slovenský denník*, s. 2.
 [Bez autora 2] (1928, 6. október). Krvavá noc v Pobeďíme. *Považské hlasy*, s. 1.
 [Bez autora 3] (1928, 28. október). Odhalenie pomníka dra J. M. Hurbana v N. Meste nad Váhom. *Považské hlasy*, s. 3.
 [Bez autora 4] (1937). Slávnosť odhalenia Hurbanovho pomníka na Brezovej p. / Br. *Národný spolok slovenský*, s. 17.
 Dobreznámy, J. (1928, 13. október). K našej ankete. *Považské hlasy*, s. 1. [Poznámka: J. Dobreznámy = pravdepodobne Ján Drobňný]
 Dukát, M. (1919, 22. október). Prehnanosť chlapčenská. *Trenčanské noviny*, s. 1, 2.
 Martiš, J. (1928, 28. október). Pamätná listina vložená dňa 18. IX. 1928 do podstavca Hurbanovho pomníka. *Považské hlasy*, s. 4. [Poznámka: dátum v názve článku je uvedený chybné, správne má byť: dňa 18. X. 1928.]
 Podjavorinská, E. (1913, 27. december). † Dr. Julius Markovič. *Národné noviny*, s. 2-3.
 Viest, K. (1925). Sochu drovi Hurbanovi. *Cirkevné listy*, s. 179.

O AUTOROVI

PETER MACHO, PhD., je samostatný vedecký pracovník Historického ústavu SAV, v. v. i., absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského (1988). Špecializuje sa na výskum kolektívnej pamäti a identít na lokálnej, regionálnej, konfesionalnej a národnej úrovni (mýty a symboly), fenoménu národného hrdinu (M. R. Štefánik a i.). Spoluautor publikácií: Peter Macho a kol. (2012): *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*; Peter Macho, Daniela Kodajová a kol. (2015): *Ludovít Štúr na hranici dvoch vekov: život, dielo, doba versus historická pamäť*; Daniela Kodajová, Peter Macho a kol. (2018): *Jozef Miloslav Hurban - osobnosť v spoločnosti a reflexii*. Viac o publikačnej činnosti pozri na <http://www.history.sav.sk/index.php?id=peter-macho>.

K VÝVINU ČESKO – SLOVENSKÝCH VZŤAHOV V BRATISLAVE (1918 – 1945)

On the Development of Czech and Slovak Relations
in Bratislava (1918 – 1945)

DANIEL LUTHER

DOI: 10.26363/SN.2018.3.04

© Institute of Ethnology and Social Anthropology of SAS

Daniel Luther, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i, Klemensova 19, 813 64 Bratislava; e-mail: daniel.luther@savba.sk

The article deals with the development of Czech and Slovak relations in Bratislava during the inter-war period, disrupted by the autonomist radicalisation of Slovak society that resulted in the establishment of the totalitarian regime of the Slovak state. The incorporation of the predominantly German and Hungarian city in the new Czecho-Slovak Republic in 1918 resulted in mass immigration of Czechs and Slovaks. The mutual relations developed under the difficult conditions of the new state and multi-ethnic city. I focus on the contribution of Czechs at the stage of Bratislava's transformation into a Czechoslovak city and on its economic and cultural development which brought Slovak citizens to the fore, becoming the most numerous ethnic population group. It is not my ambition to provide an analysis of the entire 20-year period; my intention is to generalise the social consequences of some key events.

Key words: Bratislava's integration in the Czechoslovak Republic, Czechs in Bratislava 1918–1945, Czech-Slovak relations

Kľúčové slová: začlenenie Bratislavy do ČSR, Česi v Bratislave 1918 – 1945, česko – slovenské vzťahy

How to cite: Luther, D. (2018). K vývinu česko – slovenských vzťahov v Bratislave (1918 – 1945). Slovenský národopis, 66(3), 303–317, doi: 10.263/SN2018.3.04

Pôsobenie Čechov na Slovensku za medzivojnovovej Československej republiky bolo počas komunistickej éry obchádzanou témou, „červeným súknom“, čo konštatoval autor prvej obsiahlejšej historickej analýzy o tejto etape našich dejín Ján Mlynárik (1987: 97). Kniha mu vyšla v exilovom vydavateľstve vo Švajčiarsku. Problematiku zhodnotil nasledovne: „Po odstupe desaťročí sa nám dielo českej inteligencie na Slovensku javí o to väčšie, čím ťažšie následky odnárodňovania musela v krátkom čase prekonávať a čo všetko sa jej stávalo do cesty.“ Ich pôsobenie označil ako civilizačnú misiu, ktorá „tvorila najsvetlejšiu stránku dejín česko – slovenských vzťahov...; tu kulminovala skutočná pomoc Čechov Slovákom, ktorá sa v dejinách rôzne prejavovala a mala fázy rozmachu aj odlivu“ (Mlynárik, 1987: 19).

Spomenul tým aj tienisté stránky vo vzájomných vzťahoch, „omyly, prehmaty a hlúposti“ a ich zneužitie v politickom zápase. Jeho obdiv spočíval zrejme v tom, že sa zamerával na štúdium prameňov o prínose českej inteligencie pri zakladaní československých inštitúcií najmä v školstve a predovšetkým v Bratislave. Ale publikované bolo aj iné posúdenie tej doby: „Idealizovali bychom si nekriticky pomery na Slovensku, kdybychom neviděli druhou stránku politiky českého kapitálu, který tu pevně zakotvil exploatovat maximálně tamější materiální a lidské zdroje... V rámci této politiky byla nemilosrdně odbourávána část existujícího průmyslu na Slovensku, byla vedena nespravedlivá politika mzdová i cenová, v dopravních tarifech atd. S ní bylo těsně spjata i počínání mocenských administrativních orgánů i brachiální moci, politika tvrdých represí, potlačování stávek a demonstrací, politika exekucí a likvidací rolnických usedlostí a živností, politika, která si vyžádala někdy i oběti na lidských životech“ (Urban, 1989: 199). Po zmene spoločenských pomerov a zabezpečení slobody vedeckého bádania vzniklo viacero prác historikov, z ktorých sa z faktografického hľadiska opieram najmä o J. Rychlíka (2012), V. Bystrického (1997, 2000) a ďalších, ktorí publikovali v tematicky zameraných monografiách (Zemko, Bystrický /Eds./, 2004; Ferenčuhová a kol., 2006; Bystrický a kol., 2010). Dôležitými prameňmi boli publikované archívne dokumenty (Bratislava, 1977) a dobová tlač.

Bratislava, hoci bola v mnohom podobná iným mestám na území budúceho Slovenska, bola predsa len niečím špecifická. Kvôli veľkej väčšine nemeckého a maďarského obyvateľstva nebolo až do roku 1920 definitívne určené, kam bude Bratislava patriť, čo ovplyvňovalo spoločenské správanie v meste. Ako a v akých pomeroch obsadili československé mocenské orgány mesto je málo známe a tvorí úvodnú problematiku príspevku. Zameriavam sa na vývin vzťahov medzi slovenským a českým obyvateľstvom, aj keď si uvedomujem, že analýza dvadsaťročného obdobia môže byť len pokusom o zovšeobecnenie spoločenských dôsledkov niektorých kľúčových udalostí. Práca má vzhľadom na časový odstup charakter historickej etnografie (Dülmen, 2002), pričom argumentácia je podložená kritickým prehodnotením výpovedí a stanovísk aktérov tej doby.

ZAČLENENIE PREŠPORKA DO ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY

Proklamácia Národného výboru 28. októbra 1918 v Prahe o spoločnom štáte Čechov a Slovákov a deklarácia Slovenskej národnej rady 30. októbra 1918 v Martine, ktorou sa predstavitelia slovenského národa prihlásili k novému štátu, vytvorili pre vtedajších zástupcov mesta Pozsony – Pressburg novú a neistú situáciu. Hranice Slovenska ešte neboli určené, ale predstavy existovali. Mešťania sa obávali, že sa naplnia a tak opakovane deklarovali uhorské vlastenectvo a spätosť obyvateľov mesta s maďarským národom. V Budapešti si nevedeli ani len predstaviť jeho stratu, veď išlo o významné mesto úzko späté s históriou Uhorska. Diskutovalo sa aj o pričlenení mesta k Rakúsku, k čomu Pressburger Zeitung napísal: „keď sa rakúsky štát zbaví všetkého, čo naše priateľské zväzky otravovalo, môže byť našim plnohodnotným spoločníkom, druhom, v zmysle porekadla: V rovnakej núdzi rovnaký cieľ! Zjednocuje nás česká nadutosť.“¹ Víťazné mocnosti sa však prikláňali k československej budúcnosti mesta, ale rozhodnuté ešte nebolo.

1 Pressburger Zeitung č. 294, 26. 10. 1918, s. 2. In: Bratislava, 1977, s. 84.

Pamätník M. R. Štefánika na dnešnom Štúrovom námestí v Bratislave. Archív autora.

Začiatkom novembra začalo česko-slovenské vojsko pod talianskym velením obsadzovať slovenské kraje a v Skalici bola 4. novembra 1918 ustanovená tzv. dočasná slovenská vláda. Mesto odoprelo podriadenosť, lebo o osude Uhorska nebolo rozhodnuté, rokovania o podmienkach prímeria v Belehrade stále prebiehali. V tejto politicky nejstej dobe odovzdala deputácia uhorskej Národnej rady mesta Pozsony zástupcovi českej Národnej rady a poslancovi vo Viedni V. Tusarovi „energický protest mesta Pozsony proti obsadeniu mesta Čechmi.“² Po uzavretí prímeria maďarská vláda poslala päť vojenských bataliónov na posilnenie obrany mesta pod velením kapitána V. Heltaya. F. Kulhánek vo svojich spomienkach uvádza: „Maďari a Nemci nechceli dlho ani počuť o tom, aby Bratislava mala pripadnúť Československu. Jedni tiahli k Pešti, druhí zas k Rakúsku. Zajedno však boli v tom, že Bratislavu budú proti Československu brániť do ostatnej kvapky krvi. Preto vyžiadali si z Pešti posilu, ktorá skutočne prišla a zaujala pozície na demarkačnej čiare Devínske Jazero – Devín, Sv. Jur – Pezinok. Bola to neukáznená banda Heltayovcov a nastal najhroznejší teror, za ktorého slovenský človek nebol si istý ani životom. Poslancovi Jurigovi bol v noci 18. novembra 1918 vydrancovaný byt a odvečená do hotelu jeho gazdiná. Námorní lupiči Heltayho drancovali aj na vidieku a mnoho Slovákov povraždili“ (Kulhánek, 1934: 42). Minister národnej obrany V. Klofáč podal správu: Maďari „zatýkajú slovenské vlastence, stíľajú je pred očima rodiny a vylupujú kraj. V Prešpurku majú 1.600 mužů s artilerijú a četnými strojnými puškami“ (Bratislava, 1977: 136).

Vzbury a násilnosti v slovenských obciach Prešporskej župy, ktoré sprevádzali rozpad monarchie, donútili vedenie župy a mesta uznať slovenskú Národnú radu pre

2 10. novembra 1918. In: Bratislava, 1977, s. 116 a 118.

Legionárska stráž na moste cez Dunaj. Archív autora.

Prešporok a okolie. Boli v nej viaceré známe osobnosti a predsedal im Ferdiš Juriga³. V obciach organizovali národné rady a zavádzali v nich takzvanú obrannú stráž. Sídliť v župnom dome a očakávali od nej spoluprácu s Budapešťou. Jej činnosť v meste i na okolí sa však rýchlo dostala do podozrenia a jej zástupcovia boli predvolaní k vládnemu komisárovi. Š. Krčméry zaznamenal: „vyslali sme k nim delegáciu. Rečníkom bol Juriga. Tentoraz hovoril stručne, pokojne, ale jeho slová pôsobili ako hrom. Prvá veta bola otázka: Či sú páni povedomí toho, že stoja na pôde československej republiky? – Bolo to vtedy ukrutné pre vážnych pánov otcov vlasti, ale bolo jasné. Odvtedy Bratislava vrela a vytrval v nej bolo čoraz nebezpečnejšie... Fanatickí študenti striehli ma po večierkoch“ (Krčméry, 1931: 71).

V sále mestskej Reduty sa 23. novembra 1918 uskutočnilo „veľké protestné zhromaždenie obyvateľov mesta proti príslušným českým a nemecko-rakúskym snahám“. Podľa organizátorov sa ho zúčastnili zástupcovia „všetkých autonómnych orgánov a korporácií mesta, popri organizovanom robotníctve politické a komunálne strany, svetské a cirkevné inštitúcie, vedecká univerzita a celé učiteľstvo, všetky záujmové združenia výrobné, obchodné a priemyselné a všetky spoločenské organizácie bez rozdielu jazyka.“ Podpísali rezolúciu „proti vyňatiu mesta Pozsony z tela maďarskej ľudovej republiky a začleneniu do úplne cudzieho štátu“.⁴ Opierali sa o samour-

3 Predseda: Ferdiš Juriga, podpredseda: Emanuel Lehocký, správca: Samuel Zoch, podsprávca: Dr. S. Slabeicius, zápisník: Z. Zigmundík, členovia: Dr. Ján Záturecký, Adolf Máčalka, Dr. Ivan Štefánik, Tomáš Tvarožek, Fiorián Tománek, Ján Pocisk, Andrej Zedník, Ján Grajciar, Dr. Juraj Slávik, Ignác Kellner, Stefan Baco, Dr. Milan Ivanka, Vitus Slezák, Gábor Izák, Štefan Krčméry, Pavel Macháč. In: Slovenské ľudové noviny, 8. 11. 1918, č. 46, s. 3.

4 Správu o zhromaždení uverejnil Pressburger Zeitung č. 323, 24. 11. 1918, s. 1–2. In: Bratislava, 1977: 124–130.

čovacie právo ľudu a očakávali, že pomocou úspešného referenda sa im podarí zotrvať pod Budapešťou, no neuskutočnilo sa.

Najvplyvnejšou politickou stranou v meste boli sociálni demokrati, ktorí, ako poznával K. Medvecký, „zvučnými heslami demokracie usilovali sa získať do svojej strany robotníctvo a občianstvo, aby potom dľa pokynov z Budapešti mohli účinne pracovať za integritu Uhorska a proti rodiacej sa ČSR. To sa im vo veľkej čiastke aj podarilo“ (Medvecký, 1930: I/373). V revolučnom krídle tejto strany vznikla tzv. červená garda, ktorá výrazne zhoršila pomery v meste. Pôsobili v nej prevažne maďarskí robotníci. Hoci rabovali a terorizovali obyvateľstvo, vojsko proti nim nezasiahlo. Trvalo to do posledných decembrových dní, kedy vytvorili robotnícku gardu, ktorá mala červenú gardu odzbrojiť, zaviesť poriadok a chrániť obyvateľstvo. Pravdepodobne to súviselo s rozhodnutím najvyššieho velenia dohodových vojsk, že demarkačnú líniu s Maďarskom tvorí Dunaj a Prešporok je tak súčasťou Republiky česko-slovenskej (24. 12. 1918). Podľa správy S. Zocha o situácii v Prešporoku vyplýva, že pod vplyvom týchto udalostí sa postoje obyvateľov k československej vláde zmenili. Potvrdzujú to aj spomienky F. Kulhána: „V posledných dňoch decembrových rozbehli sa maďarskí študenti v Bratislave po meste a zbierali podpisy za integritu Uhorska. Ale nepochodili dobre. Nemecké rodiny zatvárali pred nimi dvere. Vláda maďarských Heltayových matrózov im dokonale objasnila situáciu“ (Kulháněk, 1934: 48).

Na konci roku 1918 sa mnoho Maďarov rozhodlo pred prichádzajúcim čs. vojskom opustiť mesto: „Akonáhle sa obyvateľstvo o neodvratnom obsadení dozvedelo, nastal veľký rozruch. Nastal útek jednotlivcov i celých rodín do Maďarska. Bolo nebezpečie, že dôjde k výtržnostiam, preto župan vydal nariadenie o skorom zatváraní domov, o zákaze predaja alkoholických nápojov... k pobytu na ulici po 23. hodine bolo treba zvláštneho povolenia. Vlaky a lode odvážali z Bratislavy všetko, čo sa dalo“ (Kulháněk, 1934: 48). Na Silvestra, posledný deň maďarskej moci v meste, hliadkovali ozbrojené robotnícké gardy: „Mesto leží ako v driemotách: tiché a ľudoprázdné sú ulice a námestia. Strelba, ktorá na vianočný deň a noc bežne bola počuť, konečne skončila“ (Bratislava, 1977: 158).

POMOC ČECHOV PRI OBSADZOVANÍ MESTA

Vrchné veliteľstvo česko-slovenskej brannej moci rozhodlo obsadiť „Wilsonovo mesto (Prešpurk)“ už 9. decembra, ale vojenská akcia sa začala až 31. decembra 1918. Vybraný bol 33. česko-slovenský národný zbor (legionári) z Talianska pod velením kpt. R. Bareccu. Straty nemali žiadne, o protivníkových sa nevedelo, lebo maďarské vojsko svojich ranených hneď odvážalo. Do mesta vstúpili až na Nový rok. F. Kulháněk dokumentuje, že obsadzovanie sprevádzali ostré potýčky aj v záverečnej fáze: „z 1. na 2. januára došlo v noci k pouličným bojom, keď vojaci rudej gardy počali rabovať obchody. Boli zastrelení na mieste činu štyria gardisti“ (Kulháněk, 1934: 49). Z vojenskej správy vyberám: „V meste došlo k menším šarvátkam so spomenutými tlupami, ktoré boli bez zvláštnych ťažkostí odzbrojené alebo neškodnými zrobené.“⁵ Zabitých bolo pätnásť civilných osôb.

Začiatkom roka 1919 pripravoval nový župan Prešporskej stolice S. Zoch slávnostné privítanie tzv. slovenskej vlády, ktorú tvorili minister pre správu Slovenska V. Šrobár a skupina referentov. Účasť prisľúbili aj zástupcovia pražskej vlády a viacerí hos-

5 Podľa vojenskej správy Z. Ježka uverejnil Slovenský Denník 1. 1. 1919. Cituje Medvecký, 1930: II./160.

Bratislavský župan Samuel Zoch na rečníckej tribúne počas slávnostných dní 4. - 5. februára 1919. Archív autora.

tia. Situácia v meste však bola napätá. Väčšia časť vojska bola presunutá na Tešínsko a tak sa župan obrátil o pomoc aj do českých zemí. Požiadal o vyslanie sokolských práporov, aby pomohli zabezpečiť poriadok. Starostovi Sokola v Břeclavi napísal: „4. februára príde slovenská vláda do Prešporka a teraz bezprostredne pred príchodom vlády chystajú Maďari demonštrácie a atentáty... Hrozí nám nebezpečie, že nebudeme mať dosť síl na udržanie poriadku. Preto by sme Vás prosili, keby ste nám poslali toľko sokolov, koľko len môžete, aby sme mali ľudí na udržovanie poriadku a aby tak vojsko mohlo byť v pohotovosti“ (Bratislava, 1977: 248). Hoci bola nedeľa, už na druhý deň poobede nastúpilo do vlakov vyše dvetisíc sokolov, aby nadržanom boli v Prešporke. Taliansky veliteľ ich však smeroval do nevykúrených kasární za mesto, kde čakali bez stravy šesť hodín. Opäť musel zasahovať župan.

Deň pred cestou slovenskej časti vlády do Prešporka vyhlásili generálny štrajk maďarskí železničari, ktorí narýchlo sťahovali zo Slovenska železničný park, poškodzovali zvyšné rušne a zariadenia. V meste vyhlásili štrajk aj poštári, zamestnanci elektrární a iných závodov, dopravcovia, čašníci... Sabotáže sa vyskytli v dodávkach vody a elektriny. V týchto podmienkach prichádzala zo Žiliny tzv. slovenská vláda: „Na 200 kilometrovej trati bolo treba zastaviť vlak pred stanicou, preskúmať výhybky, aby sa vlak nesrazil alebo nevykoľajil, lebo do štrajku vstúpil všetok železničný personál, a stávka táto trvala niekoľko dní, takže vlak, ktorý mal odvieť hostí do Bratislavy, mohol byť len tak vyslaný, keď Sokoli sami naložili uhlia do tendra“ (Kulhánek, 1934: 50). Privítanie bolo starostlivo pripravené s početnou účasťou vojska, četníctva, moravských Sokolov a slovenských delegácií v krojoch, ale význačné mestské inštitúcie a domorodé obyvateľstvo oslavu bojkotovalo. Župan S. Zoch k udalostiam poznamenal: „Mám z celej veci ten dojem, že sa tu jedná o to: dokázať Dohode, že Prešporok nechce k našej ríši patriť“ (Bratislava, 1977: 269).

Slávnostné dni v Bratislave 4. – 5. februára 1919, hostia z okolia Malaciek. Archív autora.

Nariadenie ministra národnej obrany V. Klofáča znamenalo nielen ďalší vývoj mesta, ale celého Slovenska: „Neblahé zkušenosti posledních dnů na Slovensku a zvláště případ přešpurský (slavnostní vjezd zemské vlády na Slovensku dra. Šrobára do Prešpurku byl zmařen passivní resistencí a stávkou maďarských úředníků a zřízenců ponechaných prozatím ve službě Československé republiky) vyžadují bezodkladné vyměnění veškerých maďarských důstojníků, úředníků a vojnů dosud v našich službách ponechaných“ (Bratislava, 1977: 254).

Nutnosť takéhoto postupu potvrdil ďalší konflikt medzi československou mocou a obyvateľstvom mesta. Manifestačné zhromaždenie na Tržnom námestí (dnes nám. SNP), ktoré sa uskutočnilo týždeň po príchode vládnej delegácie do mesta (12. 2. 1919), malo slávnostnou formou prijať „memorandum obyvateľov mesta“. Maďarské nacionalistické kruhy zneužili situáciu a zhromaždenie sa zvrhlo sa na krvavý stret s tragickými dôsledkami. Strelba medzi obyvateľstvom, ktoré útočilo z okien revolvermi a čl. vojakmi (podľa prameňov námorníkmi, legionármi alebo Sokolmi), si vyžiadala 8 zabitých, 29 ťažko a 63 ľahko ranených. V správach sa uvádza, že „bola vztýčená na kandelabri maďarská trikolóra... Ako sa ukázalo, mali robotníci dohodu s maďarským vojskom na južnom brehu Dunaja, ktoré malo mesto súčasne napadnúť“ (Bratislava, 1977: 305). Ulice boli okamžite obsadené vojskom a na mesto Prešpurk, obec Karlsdorf a Račišdorf (Karlova Ves a Rača) bolo vyhlásené stanné právo.

Na základe Klofáčovho nariadenia Šrobárova vláda neprevzala nespoľahlivých štátnych zamestnancov, medzi nimi tých, ktorí sa zúčastnili februárového štrajku. Preto bolo z českých krajín na Slovensko vyslaných 459 železničných úradníkov a 2523 pod-

úradníkov, sluhov a robotníkov na železnici (Krajčovičová, 2004: 75). A nasledovali ich ďalší – vojaci, colníci, žandári, úradníci, učители...⁶

Prešporok bolo treba nielen vojensky obsadiť, ale aj mocensky ovládnuť a fyzicky obsadiť dôležité inštitúcie. Svedčí o tom aj nezvykle početná imigrácia do mesta z českých a slovenských krajov. Potvrďuje to už mimoriadne sčítanie obyvateľov v roku 1919, pri ktorom sa po prvý raz stanovila spoločná československá národnosť. Oproti 15 % obyvateľov slovenskej národnosti v roku 1910 bolo v roku 1919 v meste 33 % Čechoslovákov (Zemko, 2006: 27). Bol to dôležitý štatistický údaj pre rokovania mierovej konferencie (Tišliar, 2007, s. 10, 92). Súvislosť medzi organizovanou imigráciou a sčítaním obyvateľstva však zatiaľ nie je doložená dokumentmi.

Početnosť prisťahovaleckej vlny do Bratislavy⁷ sa dá určiť len orientačne. Pri sčítaní ľudu v roku 1921 sa opäť nezistovala česká alebo slovenská, ale československá národnosť. Zaznamenávalo sa však miesto narodenia obyvateľov a dĺžka pobytu v sídle. Tieto údaje sú pomocnými k zisteniu početnosti skupiny po vzniku republiky. Z 93 tisíc obyvateľov sa narodilo v Čechách 9,3 tisíc, na Morave a Sliezsku 6,3 tisíc – spolu 15,6 tisíc. V najväčšom zastúpení boli narodení v Prahe a pražskej župe, ďalej v župách Uh. Hradišťa, Olomouc a Brno (v poradí podľa početnosti). V dobe masívnej migrácie do mesta z celej republiky je zaujímavá otázka, v akom pomere prichádzali občania zo Slovenska? Aj tento vzťah sa dá zistiť len približne: od 1. 1. 1919 do februára 1921 pribudlo v meste 27,5 tisíc občanov s iným miestom rodiska, z toho max. tých 15,6 tisíc mohlo byť z českých zemí.⁸ Z týchto údajov sa dá pripustiť, že v priebehu prvých dvoch rokov, kedy sa budovala československá štátnosť, prišlo do mesta viac ľudí z Moravy a Čiech ako zo Slovenska. Tvorili pomerne početnú skupinu (asi 17% obyvateľov), ktorá sa identifikovala československy (v 1921 tvorili spolu so Slovákmi 42% obyvateľov, Nemcov bolo 30% a Maďarov 24%).

Českí prisťahovalci do Bratislavy hlásali československú identitu, ktorá okrem štátno-politického rozmeru obsahovala aj význam etnický. Jej dobové ponímanie možno zjednodušene vyjadriť iba heslovite, tak ako to uvádzala dobová republikánska tlač⁹ – Česi a Slováci sú bratia, Čech a Slovák je „to isté“ (jeden kmeň), čeština a slovenčina sú rovnocenné a zameniteľné, všetko české je aj slovenské (týkalo sa to najmä kultúry), všetko české alebo slovenské máme spoločne radi a pod. Samozrejme, v reálnom živote sa takéto predstavy presadzovali zložito. Nielen vo vzťahoch Čechov a Slovákov, ale hlavne vo vtedajšom nemecko-maďarskom prostredí mesta. Avšak uplatňovanie československej identity malo v prvom období republiky zásadný vplyv na premenu podmienok existencie slovenského obyvateľstva v meste a na postoje bratislavskej spoločnosti k Čechom.

6 V. Šrobár v Národnom zhromaždení Republiky Československej vysvetľoval situáciu v školstve v roku 1919: „Našli sme tam asi 300 roduverných slovenských učiteľov pre obecné školy a asi 20 stredoškolských profesorov slovenských... Dnes máme na Slovensku 4213 ľudových škôl a 5012 učiteľov, ktorí zložili temer všetci sľub vernosti, zreorganizovali sme resp. založili 73 meštianskych škôl, na ktorých účinkuje vyše 400 učiteľov.“ Zasadnutie 18. 10. 1919. Zdroj: <https://www.psp.cz/eknih>.

7 Prešporok bol oficiálne vyhlásený za hlavné mesto Slovenska 18. 1. 1919. Premenovanie na „Bratislav“ bolo schválené v ministerskej rade 19. 2. 1919, oprava na Bratislava 16. 3. 1919.

8 Sčítání lidu v republice československé ze dne 15. února 1921. III. díl. Praha 1927, tab. XII b.

9 Obvykle Bratislavský denník.

V prvých rokoch republiky mali českí prisťahovalci v Bratislave značné existenčné problémy. V dôsledku zásobovacích ťažkostí bola v meste drahota, ktorú zvyšovalo (podľa ich slov) umelé zvyšovanie cien „československým zákazníkom“. K ochrane pred drahotou založili *Hospodářské a zásobovací společenstvo s r.o.* (1919). Oprášili staré Palackého heslo *Svět j k svému*, účinné v českom obrodeneckom hnutí a vyzývali československé občianstvo, aby podporovali vlastných a bojkotovali „nepriateľské“ podniky, obchody, služby atď. Verili v ich rýchly rozvoj. Aj v oblasti bankovníctva sa opreli o koncept, že každé národno-politické zoskupenie potrebuje vlastnú podnikateľskú záruku. Nemci a Maďari mali svoje banky, židia si založili tiež a tak rýchlo zakladali filiálky fungujúcich českých bánk: živnostenskej, českej priemyselnej, Bohemie, Slavie, agrárnej banky československej, moravskej agrárnej a priemyslovej, ústrednej banky českých sporiteľní.

Na mestskej radnici zostala až do nových komunálnych volieb maďarsko-nemecká obecná správa a úradnícky aparát, s ktorým mali zlé skúsenosti: „Radnice hledala cesty, jak by jim v nalezení bytů zabránila... Slovensky, česky nemluví se s nikým.“¹⁰ Českí (rovnako aj slovenskí) živnostníci, obchodníci, priemyselníci alebo zástupcovia bánk museli vraj platiť vysoké úplatky, aby dostali miestnosti potrebné k svojim aktivitám. Nové byty sa prideľovali s veľkou neochotou. Ako sa spomína, na prstoch sa dali spočítať tí, ktorí sa do mesta prisťahovali aj s rodinou. V hoteloch ich bez výrazného prepitného neubytovali a odstupné za byty bolo veľmi nákladné: „byt, kde se bydlí hnusně 2–5 tisíc, byt, do něhož je lépe nikoho nezvat 5–8 tisíc, přes 10 tisíc už je lepší a za 50 tisíc můžete se bytem již chlubit“.¹¹ Plat úradníka strednej triedy bol vtedy okolo tisíc korún. Ľudia bývali vo vagónoch, kanceláriách, školách, spávali na laviciach či na koberci, problémy mali s predraženým stravovaním a pod.

Aby sa mohli v novom, cudzom prostredí udržať a udomáčniť, dostávali českí štátni a verejní zamestnanci na Slovensku kategorizované platy zvýšené o denné diéty. Vedeli, že sú tým oproti slovenským kolegom zvýhodnení a že aj v Čechách sa stretávajú so závisťou. Proti hanlivému pomenovaniu „vyžírači republiky“ pripomínali, že „když se začínalo s úřednickou okupací Slovenska, vydalo se heslo: Nejlepší lidi a hmotně je zabezpečiti“.² Otázku vlastných diét považovali za vážnu prekážku vo formujúcich sa česko-slovenských vzťahoch. Napriek tomu *Svaz státních zaměstnanců na Slovensku* odmietol pristúpiť na zmeny v príjmoch dovtedy, kým sa nevyrieši otázka zásobovacia a bytová.

K prvým úlohám patrila aj premena, resp. vybudovanie československých vzdelávacích, kultúrnych, sociálnych, zdravotníckych a ďalších inštitúcií. V stručnosti len pripomeniem výsledky z prvého roku republiky, na ktorých sa vo veľkej miere podieľali českí odborníci: vznik univerzity, štátnej lekárskej fakulty, čsl. obchodnej akadémie, knižnice bratislavského Sokola, hudobnej školy pre Slovensko, osvetového zväzu, Čsl. divadelného spolku, „*Smetanovho divadelního sdružení ochotnického*“, Červeného kríža, „*Klubu čsl. turistů*“, športových klubov a ďalších. So zásluhami však prichádzali aj problémy – zamestnávanie slovenských uchádzačov a používanie českého jazyka.

¹⁰ Bratislavský denník, 6. 6. 1920, s. 2.

¹¹ Bratislavský denník, 4. 7. 1919, s. 213.

¹² Slovenský denník, 20. 9. 1921, s. 1.

Dunajské slávnosti v roku 1923. Archív autora.

V miestnych pomeroch a medzietnických vzťahoch bolo potrebné československú štátnu ideu neustále presadzovať a potvrdzovať. Na politických, kultúrnych a spoločenských podujatiach sa snažili predstavovať ako komunita, ktorá má nielen spoločné ciele, ale rešpektuje aj spoločnú národnú identitu. Istotne v tom zohrávalo dôležitú úlohu ich menšinové postavenie v meste.

Dôležitou súčasťou spoločenského života boli spolky. E. Mannová uvádza, že v poprevratovej psychóze sa „z akéhosi pudu sebazáchovy a sociálneho a spoločenského záujmu“ rozpútala v meste „spolková horúčka“ a v prvom desaťročí republiky sa bratislavské spolky slovakizovali pomocou Čechov (Mannová, 1999: 69). Požadovalo sa, aby každý uvedomelý, republike verný občan bol ich členom a zúčastňoval sa na činnosti. Jediným, zrejme iba sídelne uzavretým českým spolkom bola Vinohradská obec, ktorá pôsobila na Kolibe. V komentároch o spolkových podujatiach a verejných aktivitách sa zdôrazňuje ich československý rámec a nanajvýš sa objavujú spresnenia o českých alebo slovenských literárnych príspevkoch, piesňach, krojoch, tancoch, či o národnosti hosťa, ktorý medzi nich zavítal. Na predstavenia nemnohých slovenských umelcov vyzývali k účasti: „Na tomto koncertu nesmí chýbať žiadny Čech, bychom prokázali bratrům Slovákům, že máme porozumení pro jejich kulturní potřeby.“¹³ Česká komunita však zároveň zdôrazňovala, že „je třeba, ba je nutno, aby Slováci pochopili a osvojili si náš českou kulturní vyspělost“¹⁴, alebo: „Úkolem všech Čechů na Slovensku je, aby propagovali tady českou kulturu tak, aby přinášeli sem, co máme nejlepšího“.¹⁵

¹³ Bratislavský denník, 4. 1. 1920, č. 4.

¹⁴ Bratislavský denník, 15. 10. 1919, č. 2.

¹⁵ Bratislavský denník, 13. 11. 1919, č. 3.

Karikatúra k jazykovej politike v Bratislave z roku 1937. Archív autora.

Centrami spoločenského života sa stala vládna budova (dnešná FFUK na Gondovej ulici), Československý dom na Štefánikovej ulici (nazývaný po starom Deák) a niekoľko propagovaných pohostinských zariadení. Zámerom bolo pestovať československú jednotu. Zaujímavý je však postreh z roku 1920, ktorý poukazuje na zažité spoločenské konvencie ako brzdu novej spolupráce: „Slováci se nás zde společensky dosti straní, ale dámy slovenské inteligence cítí přímo nevoli před stykem s českým ženským živlem. A nemůžeme se jim ani divit... nechtějí si zadat před ostatním bratislavským živlem, který je zná“.¹⁶ Zaujímavý je postreh banskobystrického profesora na gymnáziu F. Kulhána: „Česi, kteří mezi nich v tie časy dochádzali, vyslovovali svoj podiv nad tým, keď Slováci hovoria o svojich politických protivníkoch, že nikdy nezabudnú doložiť, že je patričný dobrý človek a dobrý Slováč. Boli odkázaní jedon na druhého a tento pocit trvá i ďalej“ (Kulhánek, 1934: 65).

PROBLÉMY V ČESKO – SLOVENSKÝCH VZŤAHOCH

Uplatňovanie československej idey malo zásadný vplyv na premenu pomerov v meste a na postoje nemecko-maďarskej spoločnosti k Čechom a Slovákom. V každodennom živote sa presadila vzájomná tolerancia, hoci politické strany presadzovali pre jednotlivé národnosti mesta protichodné záujmy. Československy orientované strany, pôsobiace na Slovensku (hlavne agrárna a sociálno-demokratická), museli od prvých

¹⁶ Bratislavský denník, 6. 6. 1920, č. 2.

rokov republiky čeliť cielenej protičeskej kampani. Používala ju už pri rozpade Uhorska maďarská vláda, ktorá sa snažila vniesť rozkol medzi českým a slovenským národom. Túto tému si pred voľbami v roku 1920 vybrala ako súčasť politického programu aj Slovenská ľudová strana (od 1925 Hlinkova SLS). Rozsah jej protičeskej propagandy v celom medzivojnovom období bol široký a zameriaval sa na oblasť politickú (požiadavku autonómie), ekonomickú (znevýhodňovanie Slovenska), personálnu (nespravodlivé obsadzovanie voľných miest na Slovensku Čechmi), etnickú (proti čechoslovakizmu), náboženskú (ateizmus Čechov), sociálnu (pracovné možnosti Slovákov, rast chudoby) a kultúrnu (ohrozenie jazyka a viery). V pozadí protičeských výpadov môžu byť aj postrehy zástancu československej jednoty K. Medveckého: „Okrem nábožensko-mravného rozvratu niektorí Česi priniesli na Slovensko svoje domáce stranícke vášne, bezduchý byrokratizmus, protekcionárstvo svojich, neskrotený egoizmus, čechizačné náklonnosti, kulturtrégerstvo, čo zasa hungaristicky naložené živly výdatne využili na diskreditovanie československej zhody“ (Medvecký, 1930: I./375). Napriek tomu bola Bratislava vo väčšine medzivojnového obdobia pokojným multikultúrnym mestom. Zmenu pomerov na Slovensku pomenoval zjazd mladej inteligencie zo všetkých politických prúdov v Trenčianskych Tepliciach v roku 1932. Čo sa týka pôsobenia Čechov na Slovensku, v zmesi často protichodných názorov dominovali požiadavky nešpecifikovanej autonómie, výlučného používania slovenčiny na školách a úradoch, zastavenia prísunu a ukončenia ďalšieho pôsobenia českých zamestnancov, ktorí sa nechcú prispôbiť slovenskému prostrediu. S českými zástupcami na zjazde odmietali diskutovať (bližšie Luther, 2013: 103–104). Poslanec za HSLS J. Sivák v pražskom Národnom zhromaždení zjazd komentoval po svojom: „Mladá slovenská generácia totiž, súc si dobre vedomá dnešných nemožných pomerov na Slovensku, zišla sa, aby o všetkom, čo sa na Slovensku robí od prevratu, povedala svoju mienku. A táto mienka, slávna snemovňa, vyznela v tom, že mladá naša generácia s veľkým rozhorčením jednomyseľne a jednohlasne odsúdila celý politický režim centralistický, vládnuci na Slovensku, a vypovedala, že centralizmus ako systém skrachovaný, strokotaný, prežitý treba zahodiť medzi staré železo a nahradiť zriadením Slovenskej krajiny“.¹⁷ Vymenoval hlavné ekonomické, sociálne a kultúrne problémy Slovenska, spôsobené pražským centralizmom.

Do tolerantného charakteru mesta zasiahla ku koncu 30. rokov 20. storočia nacionálna orientácia medzi nemeckým obyvateľstvom a politika najsilnejšej slovensky orientovanej politickej strany HSLS. K jej hlavným programovým cieľom vtedy patrila autonómia Slovenska, odchod Čechov a uvoľnenie pracovných miest pre slovenských uchádzačov. V Bratislave však strana nemala významnejšiu občiansku podporu.¹⁸ Zrejme preto sa rozhodli aktivizovať vysokoškolských študentov z internátu Svradov (neboli bratislavskými občanmi), ktorí v roku 1937 začali v Bratislave celoslovenskú akciu „Na Slovensku po slovensky“. Bola to silná propagandistická akcia HSLS, aby učители a vlastne všetci pracovníci v štátnych i neštátnych (verejných) službách používali výlučne slovenský jazyk. Táto požiadavka sa postupne stala frustrujúcou pre všetkých českých hovoriacich ľudí na území Slovenska.

V čase akcie Na Slovensku po slovensky bol medzi bratislavskými študentmi odlišný postoj k jazykovej otázke. Vo výskume J. Tancera o jazykových pomeroch v me-

17 Zasadnutie 30. 6. 1932. Zdroj: <https://www.psp.cz/eknih>.

18 V komunálnych voľbách v roku 1935 získala v Bratislave Hlinkova slovenská ľudová strana 3 mandáty, v roku 1938 6 mandátov z celkového počtu 48 miest v mestskom zastupiteľstve.

dzivojnovej Bratislave vypovedali pamätníci tých čias. Ich postoje k Čechom a českému jazyku napovedajú, že napr. pre maďarských rodákov bola čeština cudzia, ale v novej republike už chápali rozdiely: „A Česi si zaujímavým spôsobom ponechali svoj jazyk. Nehovorili po slovensky, ale zásadne po česky“. Aj nemeckí pamätníci zdôrazňovali prostredie, v ktorom vyrastali: „Otec bol štátny zamestnanec a bývali sme v dome, kde boli samí českí úradníci. No a ich deti sa asimilovali, už nehovorili po česky, ale po slovensky, takže ja som vyrástol vlastne v spoločnosti týchto slovenských deciek, takže slovenčina mi bola úplne bežná.“ A zo slovenskej strany sa vyskytol výrok: „Boli sme zmiešaná trieda, veľa Židov, Čechov, dvaja Maďari. Ale nikdy sa nikto s nikým nehádal kvôli politike. Vládla medzi nami veľká súdržnosť“ (Tancer, 2016: 22, 194, 111). Veľa to napovedá o medzietnických vzťahoch v každodennom živote medzi bratislavskými občanmi.

Vzťahy medzi Čechmi a Slováckmi na Slovensku sa zmenili po vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny na jeseň v roku 1938. V. Bystrický uvádza, že sa prejavoval až „určitý druh teroru proti každému českému slovu, aj keď prípadne odznelo z úst ľudí, ktorí sa náhodne zdržiavali na Slovensku, či ním prechádzali“ (Bystrický, 2000: 19). Českí poštovní zamestnanci v Bratislave napísali: „Od toho času, čo slovenská vláda prevzala do svých rukou správu Slovenska, vytvorili se pro české státní zaměstnance na Slovensku služební a rovněž i životní podmínky zcela nesnesitelné... jedná se s námi jako s nepohodlnými cizinci. Mluvíme-li česky – i soukromě – jsme insultováni, kde kdo nás smí beztrestně urážeti a provokovati, nemine dne, aby Češi nebyli bezdůvodně obviňováni, nebo aby se jim nevyhrožovalo tiskem, rozhlasem, nebo oficiálními řečníky na veřejných projevech“ (Šisler, 1989: 232).

ODSUN, VYSTAHOVANIE, VYHNANIE?

Po obsadení českého pohraničia Nemeckom a Poľskom vyhlásila Hlinkova Slovenská ľudová strana autonómiu Slovenskej krajiny (6. 10. 1938). Hlavnou témou autoritárskej vnútornej politiky HSLS bolo „vyčistenie od nežiaducich živlov“ alebo „vyriešenie českej a židovskej otázky“. Nástrojom protičeského nátlaku sa stala Hlinkova garda. Očakávalo sa rýchle riešenie podľa hesla „Von s Čechmi“. Boli prípady, keď ľudácki gardisti znevažovali i svojvoľne nútili ľudí k vystahovaniu. Českých zamestnancov predčasne penzionovali, posielali na zdravotnú dovolenku alebo rôznymi formami šikanovania či priamym nátlakom nútili k podávaniu žiadostí o preloženie do českých zemí (Šisler, 1989: 232). „To vyvolávalo pocity nedôvery, antipatií, pohŕdania, nevraživosti a hlavne nespravodlivosti, krivdy a nevďačnosti“ (Bystrický, 1997: 604). Slovenská vláda síce postupovala legálne po dohode s Prahou a tieto svojvoľné akcie tmlila, ale nezasahovala. Zaujímavé je, že v stránickej tlači nechýbali prejavy sympatií, obhajoby a vyzdvihovania zásluh českých ľudí.

Organizovaný odsun českých zamestnancov v štátnej a verejnej službe, tzv. státní akce stěhovací, podrobne analyzovali vo svojich prácach S. Šisler (1989), J. Rychlík (1998, 2012) a V. Bystrický (1997, 2000). V Bratislave sa v decembri 1938 prihlásilo k českej národnosti 20 764 osôb, ale v decembri 1940 už len 4 971 (Zemko, 2006: 30). V rokoch 1940–1944 bolo vystaňovaných ďalších 1178 zamestnancov aj s rodinami. Odchádzali aj pracovníci v súkromnom sektore (úradníci, továrenskí a poľnohospodárski robotníci) a samostatní remeselníci, obchodníci, podnikatelia, lekári, advokáti atď., ktorí uvádzali rôzne prekážky ďalšieho pôsobenia na Slovensku, ako vyhostenie

z miesta bydliska, odňatie živnostenského listu, zákaz zamestnania a podobne. Neboli súčasťou organizovaného odsunu, odchádzali „dobrovoľne“ z donútenia (Šisler, 1989: 234, 236).

NAMIESTO ZÁVERU

„Bez myšlienky československej jednoty by nebolo bývalo toho rozmachu, lebo nebyť českých profesorov, učiteľov a publicistov pomery slovenské neboli by sa tak rýchle vyvíjali k prospechu slovenskej veci. Ešte dnes by museli Slováci zavrieť viac ako polovicu slovenských stredných škôl, keby prepustili českých profesorov a pritom sú všetci slovenskí profesori zamestnaní. Nie jedon pred tým maďarsky zmýšľajúci Slovák nadobudol si časom slovenského národného cítenia len preto, že cítil nad sebou alebo vedľa seba kolegu Čecha. Bez Čechov na Slovensku by i dnes veľmi mnohí z dnešných Slovákov boli stále ešte maďarského zmýšľania, ako boli predtým. Bez českej húževnatosti, tvrdosti a mnohokrát i bezohľadnosti nebolo by dnes na Slovensku tak silného slovenského presvedčenia a národného povedomia.“ (Kulhánek, 1934: 147). To je dobový pohľad v čase, kedy sa nastolila požiadavka redukcie Čechov na Slovensku.

Či bol odsun Čechov potrebný a spravodlivý, ponechajme na hodnotenie historikov a politológov. Z etnografického hľadiska môžeme konštatovať, že po druhej svetovej vojne sa po dobrovoľnom či nedobrovoľnom odchode alebo vyhnaní etnických „cudzcincov“ začala takmer úplná slovakizácia mesta Bratislava.

Práca vznikla v rámci projektu VEGA 2/0022/17 Vojnový Slovenský štát a holokaust v aktuálnom spoločenskom diskurze. (Etnologický pohľad)

LITERATÚRA

- Bratislava (1977). *Bratislava, hlavné mesto Slovenska. Pripojenie Bratislavy k Československej republike roku 1918-1919. Dokumenty*. Spracovali V. Horváth, E. Ratkoš, J. Watzka. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor.
- Bystrický, V. (1997). Vystaňovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska 1938 - 1939. *Historický časopis*, 45(4), 596-661.
- Bystrický, V. (2000). Českí zamestnanci na Slovensku v rokoch 1918-1939. In: H. Zelinová (Ed.), *Česi na Slovensku*. Martin: SNM, s. 17-31.
- Bystrický, V., Michela, M., Schvarc M. a kol. (2010). *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo SAV.
- Ferenčuhová, B. a kol. (2006). *Slovensko a svet v 20. storočí. Kapitoly k 70. narodeninám PhDr. Valeriána Bystrického, DrSc.* Bratislava: Historický ústav SAV.
- Dülmen, van, R. (2002). *Historická antropologie*. Praha: Dokořán.
- Krajčovičová, N. (2004). Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918 - 1920). In: M. Zemko, V. Bystrický (Eds.), *Slovensko v Československu (1918 - 1939)*. Bratislava: Veda.
- Krčméry, Š. (1931). Slovenská rozpomienka na Bratislavu. In: K. Medvecký: *Slovenský prevrat*. IV. zv. Bratislava, vyd. Komenský, s. 63-73.
- Kulhánek, F. (1934). *Češi a Slováci cestou slávy i utrpenia. Stati o československej spolupráci, vydané k štvrtej voľbe pána prezidenta republiky, k posilneniu ideového a hospodárskeho dorozumenia Čechov a Slovákov*. Banská Bystrica: Vyd. Nový domov.

- Mannová, E. (1999). Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí. In: P. Salner, Z. Beňušková (zost.), *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, s. 52–69.
- Medvecký, K. (1930 – 1931). *Slovenský prevrat*. I–IV. zväzok. Bratislava, vyd. Komencký.
- Mlynárik, J. (1987). *Česká inteligencia na Slovensku. Kapitoly z dejín českej inteligencie na Slovensku*. Kolín nad Rýnom: INDEX e. V.
- Luther, D. (2013). Odchod Čechov zo Slovenska (1938–1944). Mýtus nevyhnutia. In: B. Soukupová, R. Godula-Węclawowicz (Eds.), *Mýty – „realita“ – identita. Národní metropole v čase vyulastnění, kolaborace a odporu*. Praha : FHS UK, s. 99–112.
- Rychlík, J. (1998). *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava: Academic Electronic Press.
- Rychlík, J. (2012). *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů & Vyšehrad.
- Sčítání lidu v republice československé ze dne 15. února 1921. III. díl*. (1927). Praha : Státní úřad statistický.
- Šisler, S. (1989). Odchod českých státních zaměstnanců ze Slovenska v letech 1938–1945. *Český lid*, 76(4), 231–238.
- Tancer, J. (2016). *Rozviazané jazyky. Ako sme hovorili v starej Bratislave*. Bratislava : Slovart.
- Tišliar, P. (2007). *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919*. Bratislava: STATTIS.
- Urban, Z. (1989). K některým otázkám československých vztahů a jejich periodizace. *Český lid*, 76(4), 194–203.
- Zemko, M., Bystrický, V. (Eds.) (2004). *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo SAV.
- Zemko, M. (2006). Slovakizácia Bratislavy v 20. storočí podľa štatistík. In: B. Ferenčuhová a kol., *Slovensko a svet v 20. storočí. Kapitoly k 70. narodeninám PhDr. Valériána Bystrického, DrSc.* Bratislava: Historický ústav SAV (s. 27–30).

Dobové periodiká

Bratislavský denník, 1929, 1920

Slovenský denník, 1821

Slovenské ľudové noviny, 1918

Pressburger Zeitung, 1918

O AUTOROVI

DANIEL LUTHER, CSc., je výskumný pracovník Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. (predtým Ústav etnológie SAV). V r. 1973 absolvoval Univerzitu Komenského v Bratislave v odbore etnografia a folkloristika. Jeho výskum urbánnej etnológie sa sústreďuje na rozvoj urbánnej komunity mesta Bratislava v 20. a 21. storočí. O tejto problematike publikoval niekoľko štúdií a monografií: *Z Prešporka do Bratislavy* (2009), *Česká komunita v Bratislave v 20. storočí* (2004), a ako spoluautor *Taká bola Bratislava* (1991). Autor študuje okrem iného aj prechodné procesy vo vývoji miest v postsocialistickom období a súčasný vývoj mesta zo sociálno-antropologickej perspektívy. Je spolueditorom troch kolektívnych vedeckých monografií pod spoločných názvom *Sociálna a kultúrna diverzita na Slovensku* (2009, 2010, 2013).